

AKADEEMIA

12. AASTAKÄIK

2000

NUMBER 4



Moodsa kirjanduse algus Eestis	Friedebert Tuglas
Eesti Kirjanike Kooperatiiv	Janika Kronberg
Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris	Peet Lepik
Topeltnõuetlemise kujunemine sovetiajal	Aili Aarelaid
ERSP aastail 1988–1991	Viktor Niitsoo
Õigussüsteem ja võlaõigus	Uno Mereste
Kolm luuletust	Erik Lindegren
Sünnikombestikust linnas ja maal	Marika Mikkor
<i>Techné</i> mõistest Plotinosel	Marju Lepajõe
Katoliku kirik Eestis 1918–1998	Lambert Klinke
Was ist des Esten Philosophie	Madis Kõiv

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalia Jaan Kangilaski
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2000

Tartu Ülikooli kirjastus, Tiigi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

12. AASTAKÄIK 2000 NUMBER 4 (133)

Moodsa kirjanduse algus Eestis	<i>Friedebert Tuglas</i>	675
Eesti kirjandus Eesti Kirjanike Kooperatiivi väravas	<i>Janika Kronberg</i>	695
Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris	<i>Peet Lepik</i>	718
Topeltnõuetlemise kujunemine kahel esimesel nõukogulikul aastakümnel	<i>Aili Aareleid</i>	755
Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei tegevus aastail 1988–1991. III	<i>Viktor Niitsoo</i>	775
Õigussüsteem ja võlaõigus: Kriitilisi tähelepanekuid kavatsetava õigusreformi kohta. I	<i>Uno Mereste</i>	792
Kolm luuletust	<i>Erik Lindegren</i> <i>Tõlkinud Ilmar Laaban</i>	803
Sünnikombestikust linnas ja maal. I	<i>Marika Mikkor</i>	806

<i>Techne</i> mõistest Plotinosel	<i>Marju Lepajõe</i>	849
Katoliku kirik Eestis 1918–1998	<i>Lambert Klinke</i>	862
	<i>Tõlkinud Mari-Ann Mändoja</i>	
<i>Arvustus</i> : Eestlaste ajaloodraama esimene vaatus. Jüri Ant. <i>Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest</i> . Tal- linn, 1999. 217 lk.	<i>Heino Arumäe</i>	883
Editorial note. Summaries		893
<i>Was ist des Esten Philosophie:</i> Metafilosoofiline mõtisklus. VI	<i>Madis Kõiv</i>	901

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 717, 774, 802, 848, 882: Heino Mikiveri illustratsioonid
Raamatuaastaks

MOODSA KIRJANDUSE ALGUS EESTIS

Friedebert Tuglas

1.

Elati sajandite vahetust. Kirjutati ilusat aastaarvu 1900. Kuid peale selle ei paistnudki midagi eriti ilusat, ja elu näis kummalgi pool seda piiriposti ühteviisi hall. Tõsi, eesti ühiskond pidi olema küll juba toibumas raskeimast venestusaja meeolust. Kuid seda võime öelda tagantjärele, tutvudes tookord alles varjatud asjaoludega. Kaasaegsed ise võisid sellest vaevalt teadlikud olla. Esialgu peame oletama vaid ajas liikuvaid endeid ja aimlusi.

See meie hilisema ajaloo mitmeti nii sisurikas järk on meile veel praegugi vähe tuttav. Isiklikud mälestused temast on juba harvenemas, teaduslik uurimus pole aga temani veel ulatunud. Tunneme paremini ärkamisaega, venestusaastakümneid, 1905. aastat ja selle järellainetusi ning muidugi Maailmasõja ja iseseisvuse saavutamise aega. Kuid sajandite vahetus, milles peitus ühelhoobil nii palju minevikust ja tulevikust, on jäänudki ebamääraseks vahejarguks. Puuduvad läbitöötatud statistilised kui ka muud andmed tolle aja eesti rahva sotsiaalsest ja vaimsest seisundist. Ning me saame mingi käsituse üldisest olukorrast ainult üksikute juhuslikult reastatud tõsiasjade abil.

Pinnaliselt vaadates pidi sajandite vahetuse eesti ühiskonna sotsiaalne struktuur päranduma täielikult minevikust. Mingit järsku murrangut me selles ei näe. Rahva suure enamiku moodustas

Raamatu osa Eesti arengus. Koguteos. Toimetanud D. Palgi.
Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1935, lk 275–292.

endiselt majandusliku kitsikusega heitlev ja ametlikult truualamlik ning usklik talupojamass. Ja endiselt oli õieti õhuke eesti haritlaste ning linnakodanlaste kiht oma ärkamisajast põlvnevate aadetega, mida igast kandist kärpis venestussurve ja oma jõuetuse tunne.

Kui vaadelda tegureid, mis pidid suurt massi mõjustama, siis on pilt äärmiselt kurb. Kool nii maal kui linnas oli venestatud. Vallakooliski algas kohe esimesest aastast vene keele õpetus. Ja kihelkonnakoolile, mis oli veel kõige rohkem säilitanud endist omapära, tõusis ähvardavaks võistlejaks ministeeriumikool, millest kardeti hoopis ulatuslikumat venestamist. Ärkamisaja õpetajaskond oli suurelt osalt kõrvaldatud ja asemele astujaid ei sidunud enam sel määral seltskondliku tegevuse traditsioonid. Kooli osatähtsus rahvuslikus elus oli langenud.

Et nõnda nii noorsoo kasvatus kui kogu muu avalik elu ei olenenud meist enestest, siis oleks pearõhk pidanud langema ainsale eraalgatuslikule kultuuritöö rindele — ajakirjandusele. Kuid see tosin lehti, mis meil oli sajandite vahetusel, äratab kõigepealt kujutluse ideelagedast makulatuurihunnikust. Ainult *Postimeest* ja *Olevikku* võis üldse arvestada kui mingi eeskava esindajaid. Ja see idee vaesus polnud kaugeltki tingitud ainult tsensuurisurvest. Sama suurt osa etendas siingi ajakirjanduse enese vaimne ja majanduslik mannetus.

Nende ühiskonna harijate ja mõjustajate kohane oli ka ühiskonna enesetegevus. Seltsid olid sallitud ainult karskus- ja põlumeeste seltsid, ning nende arvu jõudsat kasvu näemegi kõnesoleval ajal. Kuid nad kiratsesid tegevusvaeselt, enamasti aja-viiteasutistena. Kui mannetud olid ses suhtes isegi ärkamisajast säilinud tähtsaimad koondised, näeme “Vanemuise” ja “Estonia” ajaloost. Ja samuti ei olenenud see hallus ainult välissurvest, vaid niisama ka sisemisest jõuetusest. Kui vähe leidus veel ühisenergiat, näeme kas või sellestki, et noil aegadel enam katsetki ei tehtud Eesti Kirjameeste Seltsi elustada, mis oli muidu aastate kaupa päevakorral seisnud. Ja seda ikkagi mitte ainult paratamatut keeldu kartes. Sest see pole keegi muu kui Villem Reiman, kes kirjutab just aastal 1900: “Kirjameeste Seltsi asjus on mu veri õieti jahtunud. Kui ehk ka luba saame, mis me seltsiga teeme? ... Ohvrimeel on Eestist ära põgenenud, vaimustus on surnud.”

See tundub juba eesti ühiskonna enese pankrotiks tunnistamisena. Ja kui see tuleb koguni sellise mehe suust kui Reiman, siis seda masendavam on selle mõju.

Seisame just samasuguse ummiku ees kui püüdes eritleda rahvusliku ärkamisaja alghetki. Teame, just siinsamas peavad peituma uue ärkamisaja eeldused ja idud. Kuid me ei suuda kergesti tabada selle jõurakukeste esimesi koondumisliigutusi ega kinnistada uue mentaliteedi kujunemismirvendusi. Piirjoon eilse ja tänase vahel on äärmiselt ebamäärane.

Ometi saame sellise masendava pildi sajandite vahetuse eesti ühiskonnast, kui hindame teda ainult ta traditsionaalsete avaldusvormide põhjal. Seni kehtinud sotsiaalses tasakaalus ja ideoloogilises suunas ei võinud eesti elu tõesti enam edasi minna. Kuid inimene püüab kõike võrrelda ikka eelmisega ega suuda kergesti kujutleda sootuks uusi eluvorme, mis põhjustaksid hoopis teist laadi "ohvrimeelsust" ja "vaimustust". Kujutledes meie edaspidist arengut ainult esimese ärkamisaja ainelis ja vaimseis raames, pidi aga paratamatult ummikusse jõutama.

Väliselt nii halli pinna all toimus tollal eesti ühiskonnas ometi olulisi muudatusi, kuigi aeglaselt ja tähelepandamatult. Sajandite vahetuseks stabiliseerus maarahva majanduslik olukord ja algas tõus. Eelmisel kümnendil majandusliku kitsikuse tõttu maalt linnadesse valgunud väikekodanlus ja tööliskond kohanes uute oludega ning hakkas end ühise jõuna tundma. Eestistuv linn võimaldas ka eesti haritlaskonda. Uus tegelaspõlv polnud venestusaktisioonest nii põrutatud kui ta eelkäija. Tema tahe ja närvid olid tervemad. Kasvanud juba neis umbseis oludes, leidis ta ka kergemini vahendeid nende olude vastu võitlemiseks. Kokkuvõttes näeme ühiskonna sotsiaalse ja psüühilise aluse muutumist, rõhu siirdumist maalt linnale, vanemalt generatsioonilt nooremale.

Kuid eesti rahvas ei võinud nois oludes ise veel kuidagi määrata oma arengu väliskuju. Temast tugevamad jõud hoidsid ta eneseväljendusvorme kramplikult endistena. Ja nendesse legaalseis vormidesse ei sobinud üldse uus tärkav energia. Kahtlemata oli küllalt eeldusi kollektiivseks vaimustuseks, kuid seda ei saanud rakendada olemasoleva teenistusse. Näis nii, nagu poleks mingi evolutsioon võinud enam arstida meie kooli, ajakirjandust ega

seltsielu, vaid et siin vajati ilmset revolutsiooni — nagu osutuski tõeliselt.

Kõige sellega ühenduses olgu märgitud üks oluline mõttekriis. See on tollal toimuv suurte hulkade suhtumise lõplik selgumine ikka veel ametlikult valitsevasse poolfeodaalsesse autoriteetidesse. Mis puutub kohalikku ülimusklassi, siis polnud eesti rahvas sellesse küll kunagi vabatahtliku orjameelsusega suhtunud, nagu näeme juba oma rahvaluulestki. Ja kirikumeelne polnud ta ka mitte, hoolimata kõigest usklikkusest. Vähemalt ärkamisajast peale oli ta opositsioon härraste kiriku ja usu vastu ilmne, ning seda osati patronaadiõiguse teostamise ja teiste sekeldustega aina suuremaks õhutada. Hoopis teissugune oli aga vahekord Vene riigivõimuga. Viimast oli just ärkamisajast peale vabatahtlikult ülistatud, nii et truualamus oli otse südameasjaks saanud. Ja isegi venestussurve ei suutnud veel hävitada laiade masside usku riigivõimu heatahtluse. Seda survet tundsid teadlikult haritumad kihid, hulk jäi enamasti passiivseks. Tarvis oli venestajail Tartu nimi muuta "Jurjeviks", kui linna ümbruskond päris uhkustades hakkas seda nime ka tarvitama. Kui külapoisid sõda mängisid, siis võitsid venelased ikka ja türklased said alati peksta, sest Venemaa pidi olema ilmtingimata kõigist vägevam! Nüüd aga algas murrang. Ja seda enne, kui võiksime osutada veel mingi organiiseeritud agitatsiooni mõju.

Kõigepealt pani üks kauge maailmapoliitiline sündmus eesti rahva tunded imelikult lainetama. Mis puutus õieti buuride ja inglaste sõda meisse! Kuid kõik olid kirglikult buuride poolt, vaistlikult aimates ses väikese heitluses suure vastu nagu oma asja. Ja Jaapani sõda osutas peagi, kui nõrk võib vahel suur olla. Ei olnud see juhuslik nähtus, kui varsti pärast sõja süttimist keegi vallavanem Tartu vaksali einelauas jaapanlaste terviseks jõi ja sellega enesele halvad sekeldused kaela tõmbas. Ega osutunud see enam mingit austust oma riigijõu vastu, kui külapoisid varsti pitspallidel laulsid pikka laulu, mille refrääniks oli: "Ikka pikal teel, ikka pikal teel — kuni Jaapani sõjavägi järele saab!" Otse kramplikult püüdis rahvasuu selgitada Jaapani väepealikute Ojama ja teiste "eesti sünnipära".

Tarvis oli ainult arvustaval mõttel tärgata, kui ta enesele kõikjalt toitu leidis. Äratasid kuuldused Soome survest ja terrorist-

likest aktidest Venemaal (teated Poola ja Ungari "mässust" ning Aleksander II tapmisest olid omal ajal otse vastupidiselt mõjunud!). Ärritasid kodused surved, Saaremaa Kassatski ja teiste kassatskite skandaalid. Ajavahemikul 1900–1905 kaob kui nõia-väel riigitrudus, mida oli nii kaua eesti rahvasse tuubitud. Revolutsioonil jäi üle vaid seda ärkavat opositsiooni organiseerida ja oma sihtide kohaselt suunata.

Olen valinud need ümberhindavate meeolude tekkimise näited meelega just kõige laiemate kihtide elust. Oma algelisuses osutavad nad kõige paremini, et eesti rahva arengus üks järk oli teisele maad andmas.

Teiselt poolt väga iseloomustav üksikasi: just aastal 1901 oli rahvusliku tahtejõuetuse ja riigivõimule alistumise apostel Ado Grenzstein sunnitud vabatahtlikku maapakku minema. On tühjad ettekäanded, nagu oleks ta elu siin isiklikult võimatuks tehtud. Tema aeg oli lihtsalt läbi.

Aeglane oma jõutunde kasvamine ja opositsiooni meeolu tõus valitsevate olude vastu iseloomustab eesti ühiskonda selle sajandi esimeste aastate jooksul. Näeme ühiskonna omaalgatuse virgumist ja majanduslikku organiseerumist. Kuid need muudatused ei kajastunud kuidagi rahva õigusliku olukorra avardumises. Just vastuoks: 1903. a tehti meil näiteks kõnede pidamisel veel suuremaid takistusi kui seni, samuti kui üle kogu Venemaa reaktsioon tugevnes. Rahva organismis pulbitses uus energia, kuid traditsiooniline "eesti elu" vireles vanus raames, ja sellepärast paistis ka välispind kauemini kui loomulik hall-liikumatusena.

2.

Kui siirdume sajandite vahetuse üldolude vaatlusest kirjanduse juurde, siis ei paista siingi esimesel pilgul mingit järsku ilmemuutust, kuigi pinna all samuti on käärimine käimas. Aga siingi ei saa uus orgaaniliselt vanaga liituda, vaid kobab selle kõrval oma avaldusvõimaluste järele.

Olen Eesti Kirjameeste Seltsi ajaloos osutanud, kuidas eesti ühiskonnas ärkamisajast peale on kordamööda kaks vastakat suunda valitsenud: ühel pool alalhoidlikum, aeglast arengut pool-

dav estofiilsus, teisel pool käremeelsem, sotsiaalselt motiveeritud rahvuslus, — üks rohkem lääne-, teine idapoolse orientatsiooniga. Käremeelne Jakobsoni erakond, kes toetus võitluses kohaliku surve vastu Vene võimudele, tõsis eelvenestusaegses olustikus oma mõju tipule, vallutas massi ja lülitas välja alalhoidlikuma Hurda erakonna peaegu täielikult eesti avaliku elu juhtimisest. Kuid just järgnev venestusprotsess lõi sel võidukal ideoloogial jalad alt ja diskrediteeris ta täielikult. Suur erakond lagunes imeruttu juhi äkilise surma, järglaste mannetuse, aga kõigepealt just rahva olemasolule hädaohtlikuks osutunud ideoloogia tõttu. Selle pooldajaiks jäid peamiselt omakasulised segases olustikus õngitsejad.

Pärast seda krahhi hakkas vastasringkond tasahilju jälle jõudu koguma. Kuid eeldused tema tegevuseks olid kõigiti ebasoodsad. Ta tegelased olid massi usalduse kaotanud, ise kibestunud kõrvale tõmbunud või kõrvale lükatud, kuid kõigepealt — ametlik surve käis esmajoones just tema vastu ja takistas ta katseidki veel mingit rahvalikku osa etendada. Ta oli surutud kitsastesse raamidesse: Eesti Üliõpilaste Seltsi, kirikumõisadesse, mõnesse lehehoimetusse ja väikesse haritlasringi. Neis oludes polnud võimalik mõelda nii palju edasiloomisele kui nendegi rahvuslike traditsioonide säilitamisele, mis olid veel alale jäänud. Ja sellest siis suuna alalhoidlik, vahel otse tagurlik värving.

Kirjanduslikul alal võttis see suund enese hooldamisele, hindamisele ja propageerimisele kõik, mis oli meie minevik vähegi hindamisväärselt andnud. Seal oli varajaste estofiilide tegevus, Kreutzwald ja *Kalevipoeg*, Jannsen ja Koidula, seal hilisem mütolooiline ning ajalooline romantika. Sinna sobis nendegi elutöö, kes olid ise kord küll ägedad vastasrindlased olnud, kuid kelle toodang oli ikkagi ühist eesti asja teeninud, nõnda Reinvald, Veske, Jakob Pärn.

Selle oludest tingitud traditsioonide säilitamise tendentsi tõttu uurisid selle suuna mehed meie minevikku ja selle vaimseid pärandeid. Siin on kõigepealt Jakob Hurda võrratu vanavara kogumise aktsioon, Jungi ja Reimani ajaloo harrastus, samuti Eiseni, Lipu, Bergmanni jt asjaarmastuslik teotsemine luule ning rahvuslike teaduste alal. Seevastu ei suutnud see suund viljastada ühtki kirjanikku tõsiaktuaalse ideestikuga. Jakob Tamme ja Jakob Liivi mõttekujutus leidis oma parima minevikust ning Haava ja

Söödi tegevuse algupool kõneleb ainult äärmiselt isikliku eeleegia keeli. "Vaimustus oli Eestis surnud." Vaimustus — ja aktiivne suhe välismaailmaga.

On aga huvitav, et selle passiivse minevikuromantika suuna juhiks sai just selline tegedemee ja aktiivsuse esindaja kui Jaan Tõnisson. Kuid tema osas on ikkagi paar väheselgitatud momenti. On unustatud, et Sakalast pärit Tõnissoni varasem kujukunemine oli sündinud just Jakobsoni vaimus ja temasse alatiseks on jäänud ta suure eelkäija visa tahte, aktiivsuse ning hoolimatu enesemaksmapanu jooni. Teiseks ei suutnud ta kunagi lõplikult enesega kaasa tõmmata ärkamisajast põlvnevaid tegelasi, vaid leidis tõelist kontakti ainult kaaspõlvlastega või oli sunnitud enesele koguni tugesid kasvatama. Ja kolmandaks ei saanud ka Tõnisson kohe algusest peale enesele tuult tiibade alla, vaid alles uue sajandi esimesil aastail. See aga oli juba ajastu, millal jälle osutus, et ohvrimeel polnud kaugeltki Eestist põgenenud ega vaimustus surnud. Tarvis oli neid vaid uues olustikus avastada ja ajajärgule vastavas vaimus üldsuse teenistusse rakendada.

Tõnissoni iseloomu-kultus, ta pea püsti hoidmise õpetus, ta rahvusliku iseolemise evangeelium näib nüüd ammugi luitunud. Kuid tarvis end ainult mõelda sajandi alguse aegadesse ja oludesse, et mõista nende õpetuste rahvuspedagoogilist väärtust. "Olgugi meie rahvas väike, kuid ta on ometi r a h v a s!" — siit kõneles julgus, mida ajajärk nõnda vajas. See julgus viljastas lõpuks ka kirjandust, kuigi vähesel määral. Igatahes tuleb Söödi, Kitzbergi ja osalt Juhan Liivigi tõsitundelisemast toodangust otsida tema mõju. Aga ühtlasi on selge, et meie parempoolsem ühiskondlik rinne pole leidnud kirjanduslikku kajastust, mis oleks pingelt ja potentsilt vastanud ta edasijõudmisele praktilistel aladel. Osalt sellepärastki, et vastasrind hoopis ulatuslikumate võimetega vahele tuli.

Kui parempoolne rinne oli venestusajal asetatud raskeisse tingimusesse, siis seda raskemais olid pahempoolsest säilinud aatilisemad riismed. Kui esimene võis endiselt jätkata ärkamisaja traditsioonide kultust, siis pidid viimased raske veendumusliku kriisi läbi elama. Nende viimse piirini rõhutatud truualamlustunne oli vapustatud! Nead juba ei võinud mingit traditsiooni jätkata. Kui nad üheski ärkamisaja tegelases võisid näha oma

eelkäijat, siis vahest ainult eelsotsialistis Andres D i d o s, kes 1882. a vangistati ja kes tõenäoselt esimesena on pooldavalt tarvitanud Eesti vabariigi nimetust. Sesse kilda kuulub ka *Virulase* toimetaja Jaak J ä r v, kes Aleksander II surmasõnumi saabumisel kavatsenud korraldada paremate veinide joomist ja kes 1888. a maalt välja saadeti. Kuid need olid ikkagi üksikud ekstreemsed isikud ega moodusta mingit rühma, kõnelemata juba mingi liikumise algatamisest.

Sääraseks rühmaks kujunes alles 1890. aastate algul Tartus Mihkel M a r t n a ümber kogunenud radikaalide ja sotsialistide ring. Sellesse kuulusid aja jooksul E. Vilde, J. Hanser, R. Aavakivi, A. Alver, O. H. Münther, M. Pung jt. Nagu näeme, on nende hulgas mitugi kirjanduslikku nime, ja peamiselt kirjanduse kaudu püüdis ring eslotsa oma mõju avaldada, pääsemata otsemasse kokkupuutesse rahvaga.

Selle suuna suurimaks kujukse sai Eduard V i l d e. 1890. a sõitis ta Berliini, kus paariaastase viibimise jooksul tutvus moodsa poliitilise elu ja sotsialistliku liikumisega. Selle maailmavaatelise selgumisjärgu järel ilmusid tema sulest 1896 romaan *Külmale maale* ja 1898 *Raudsed käed*. Esimeses kirjeldab autor teatavasti väga kunstijõuliselt külakehvikute, teises aga linnaproletarlaste elu. Aasta 1896 näib üldse olevat väga tähtsaks pöördepunktiks: nagu sellest tuleb alata meie kriitilise realismi küpsema esinemise ajalugu, nii asus Jaan Tõnisson just samal aastal *Postimehe* kaudu julgema rahvusliku propaganda teostamisele. Kumbki suund oli jõudnud jälle teadlikuma eeskava asetamiseni.

1898. a jõudis ka ülalmainitud radikaalne ringkond juba mingi ühisesinemiseni. Ilmus nimelt koguteos *Lõbu ja teadus*, millele 1899–1902 järgnes kuukiri *Rahva Lõbu-leht*. Hoolimata sääraseist maskeeritud-süütuist pealkirjust olid need väljaanded juhitud ometi väga suunateadliku tahte poolt. Otse revolutsioonilisest propagandast ei võinud halastamatu eeltsensuuri oludes küll veel kõnetki olla. Liiatigi sidus kaastöölisi endidki vaevalt mingi kindlamalt kujunenud ühine maailmavaade. Kuid nad hoidsid umbkaudu kõik kriitilist ja realistlikku suunda. Väljaanded sisaldasid realistlik-olla-püüdvate ilukirjanduslike tööde kõrval loodus-teaduslikke, ajaloolisi ja ühiskonnateaduslikke artikleid. Nende

abil püüti lugejaid kasvatada ajakohasema ühiskondliku elu mõistmisele.

Kui ruttu eesti ühiskonna areng läks, näeme sellest, et juba 1901. a lõpul võidi Tallinnas asutada Konstantin Pätsi poolt kodanlik-radikaalne päevaleht *Teataja* ja 1903. a lõpul Tartus võisid ilmuma hakata sotsialistlikud *Uudised*. Need lehed toetusid alguslikult samale kaastööliste ringkonnale ja peegeldasid ühte viisi eesti rahvas toimuvat suurt murrangut. *Teataja* nimetas end ava-artiklis “uueks hääleks kodumaa kooris”, ja ta oli ka tõesti seda. Kuidas ta üldist meeoleolu tabas, näeme sellestki, et tema ilmumist laiades hulkades peaaegu samasuguse põnevusega oodati kui omal ajal Jakobsoni *Sakalat*. Ja tabades üldist meeoleolu aitas ta seda omalt poolt teadlikuks eeskavaks arendada.

Ülalmainitud ajalehed aitasid just ka realistlikule kirjandusele rahva sekka teed teha. Vilde *Mahtra sõda* ilmus *Teatajas* 1902 ja *Anija mehed* 1903, *Koidu ajal* ilmus *Uudistes* 1904 ning *Prohvet Maltsveti* algus sealsamas 1905. Ernst Petersoni *Paised* I–III olid ilmunud küll aastail 1899–1901 eri raamatuina, kuid *Rahva-valgustaja* ilmus juba *Uudistes* 1904. Nende kaalukate teostega lõi rahvalik realism Eestis lõplikult läbi. Ajalehed võimaldasid pääseda autoreil nii laia lugejaskonna ette, kui oli tollal üldse mõeldav. Teiselt poolt tõmbasid aga just need teosed laiu ringkondi lehtede ümber. Ja nende suuremate autorinimede kõrval esines muidugi ka rohkesti vähemaid.

Kuid ärkav ühiskond elas alles läbematus tõusumeeleolus. Sellele vastavalt avaldus ka kirjanduse kriitiline vaim tihti rohkem idees, tendentsis kui mingis kindlakujulisemas ühiskondlik-filosoofilises süsteemis või kunstilises järjekindluses. See tendents võis väljenduda kas rusuva tõelisuse sihilikus kirjeldamises või kehtivate olude arvustamises peidetud allegooria kaudu. Kui Vilde *Külmale maale* lõpus, pärast kehvikute armetu saatuse esitamist, laskis välgul ootamatult kiriku ja toreda linnamaja põlema lüüa, siis võis lugeja juba sellest näha autori enese arvustavat suhtumist. Ja kui Petersoni *Rahva-valgustajas* üks autori poolt eeskujuks seatud tegelane nõudis, et “tool tuleb ümber pöörata”, siis taibati samuti, et selle tooliga oli mõeldud ometi midagi palju rohkemat. Sellest maksvaid olusid ähvardavast mässuhõngust sai äratust nii rahvuslik kui sotsialistlik massiliikumine. *Mahtra sõjas*

osatatud minevikumälestused ärritasid vihale veel Landeswehri sõjaski. Sest neist mälestusist oli kirjutatudki oleviku opositsioonitendentsi pärast, aga mitte paljast erapooletust huvist ajaloo vastu. Ses minevikus oli kaeveldud tuleviku nimel. Nii näeme eesti ühiskonna ainult mõne lühikese aasta jooksul haruldaselt pika arengu läbi tegevat. Kui selle ühiskonna elu veel 1900. a oli pinnalt hall ja sisult loid, siis leiame ta juba 1905. a algul palavikulises ärevuses ning teoihas. Sellest oli haaratud nii arvult ja varalt paisunud, kuid õiguslikult allasurutud eesti linnakodanlus kui ka alles poolfeodaalseisse oludesse aheldatud, kuid tõeliselt neist üle kasvanud talurahvas, kõnelemata juba tööliskonnast. 1905. aastal prahvatas see kõik välja, tänu kergendavaile välisasjaoludele — ülevenemaalistele käärimistele.

Et käremeelsema rinde kirjanduslik eneseväljendus oli jõulisem ja kandvam kui alalhoidlikuma oma, selles pole kahtlustki. Esimese kriitiline realism käsitas olevikku ja tähistas tulevikku. Teise idealistlik romantism ja poolrealism oma mineviku traditsioonide kultusega jäi passiivseks ning eluvõõraks. Esimese ärkamisaja meeoleu ja mõte ei võinud kanda teist ärkamisaega. Viimase "vaimustus" pidi võrsuma tema enese ühiskonnaoludest. Ja ta võrsuski neist. Palja viitamisega "väljastpoolt saadud mõju-tele" ei jõua ajastu ilme iseloomustamisel kaugele.

3.

Ülalesitatud üldiste ja kirjanduslikkude olude kirjeldus on vajaline, kui tahetakse mõista seda kirjanduslikku noorpõlve, kelle esilekerkimine on seotud 1905. aastaga. Ta erines väga mitmeti eelkäijaist, kuid ta kujunes ometi eelkäijate loodud oludes ja sõltus neist ka oma ülesande sooritamisel.

Möödunud sajandi lõpul toimuv eesti taluraha ja linna väikekodanluse majanduslik virgumine võimaldas eriti rõhku panna noorsoo koolitamisele. Ja uue sajandi esimesil aastail jõudis eesti soost õpilasi massiliselt keskkoolide viimastesse klassidesse ning sealt varsti ülikoolidesse. Mõnede meil tarvitada olevate, küll väga juhuslikkude andmete varal võime tõendada, et ajavahemikul 1900–1905 on eesti soost keskkoolide lõpetajate arv tõusnud kolmekordseks. Samuti kasvas näiteks Eesti Üliõpilaste Seltsi

liikmete arv aastail 1902–1905 enam kui kahekordselt. See tõus tähendas koolide sisemist eestistumist, hoolimata endiselt võõraks jäävast väliskoorest. See tõstis eesti õpilaskonna enesetunnet, võimaldas ühissetevõtteid ja kutsus teravamalt võitlema selle võõra koore vastu. Ning suurem passiivsenagi püsiv mass soodustas muidugi ka suuremat aktiivsete tegelaste valikut.

Kui praegu meil üliõpilane on juba palju kaotanud oma seltskondlikust osatähtsusest, nagu kõigis vanemais kultuurimais, kus küpset intelligentsi ilma tematagi küllalt, siis oli tollal isegi veel vanemal keskkooliõpilasel oma ühiskondlik osa täita. Ümbruse surve ja vastuolud tegid ta varemini teadlikuks sest osast ning äratasid teda üldsuses kaasateotsemisele, ükskõik kas sellest talle enesele või üldsusele oli kasu või mitte. Oma nooruslikus ägeduses oli ta valmis palju kergemini õigeks peetud asja eest tulle minema kui elu poolt nii karastatud kui ka arastatud vanemad inimesed.

Ühelt poolt tundis see noorsugu väga tugevat tõmmet ärkamisaja rahvusliku ideestiku poole, nii nagu ta nägi seda läbi oma naiiv-romantilise meeleolu. Kuid teiselt poolt tundis ta vaistlikku huvi ka selle vastu, mis oli ajas uut otsivat ja edasi osutavat. Nii ühes kui teises otsiti romantilist kangelasmeelsust. Selle juures ei võinud aga noorsugu ometi märkamata olla, et vanema põlve rahvuslikkus oli stagneerunud ärkamisaja arenemisastmele ega leidnud enam teed tegevasse ellu. See oli tihtipeale arg, sihitu, üldsõnaline, vahel üldse ainult sõnaline. Selle vastu oli radikaalse suuna mõte midagi elavat, see võrsus käesoleva hetke ühiskondlikest vahekorrist ja kutsus tegudele. Kuid sellisena sõdis ta tihti just päritud rahvuslike traditsioonide vastu ja ähvardas neidki nõrku aluseid, millel näis meie rahvuslik olemasolu üldse veel püsivat. Ning need kahele poole kiskuvad tendentsid löid traagilise olukorra. Nad sundisid ägedale arvepidamisele oma ümbruse ja enesega. "Mõne väärtuse "ümberhindamine" lõikas enesegi ihuse," ütleb Gustav Suits sel puhul oma *Sihtide ja vaadete* eessõnas. Kuid kõigest hoolimata — "ole tervitatud. Elu!"

Neid suunavõtmisi, kahklusi ja ümberhinnanguid peegeldasid küllaltki hästi ka sajandi algusest peale siginevad õpilasorganisatsioonid.

Viimaste ajalugu on tume ja jääb ikka selleks. Sest nad tekkisid äärmiselt konspiratiivsetena, täitsid oma nüüd nii väikesena näivad ülesanded ja lagunesid liikmete laialivalgumisel või mõnel juhuslikumal põhjusel. Nad tekkisid vahel täiesti spontaanselt, vahel ka hämarate kuulduste põhjal, et kuskil on midagi sellesarnast juba olemas. Mõned neist piirdusid üksikute juhuslike koostöödega, teised püsisid aastaid, nägid koguni õpilaspõlvete vahetust, neil olid vahel enamvähem kindlad korterid, raamatukogud ja häälekandjad. Igatahes oli neid kõigis linnades, kus leidis vähegi suuremal arvul eesti keskkooliõpilasi. Ja igatahes oli neid olemas kohe uue sajandi algusest peale, kui mitte juba varem, nii et nende eeskujuks ei võinud olla pisut hiljemini puhtrevolutsioonilistel eesmärkidel asutatud pörandaalused ringid. Algul olid nad kahtlemata täisrahvuslikud, kuid elasid siis omakorda läbi sama kriisi, mis suur osa rahvast enesestki — siirdumise traditsioonilisest rahvuslusest enam-vähem radikaalsele olude hinnangule. See oli tee idealismist krititsismile.

On loomulik, et selliseid organisatsioone kõigepealt koolide linnas Tartus tekkis, et neid siin kõige rohkem oli ja et nad siin ka kõige intensiivsemat tegevust avaldasid. Nad ei jäänud siin enam oma kitsastesse piiridesse, vaid tungisid neist varsti üle, püüdes leida kontakti juba laiema üldsusega. Sellise katse tulemuseks olid näit. talvel 1902/1903 korraldatud kolm avalikku piduõhtut "Taaras", "Karskuse Sõbras" ja "Vanemuises". Need peod korraldati Koidula ja Veske — nõnda siis kahe ärkamisaja vaenlikult vastamisi seisva tegelase mälestuseks, otsekui allegoriseerides omalt poolt aja meeleoludes peituvaid vastuolusid. Aga veel enam: isegi Koidula hindajad erinesid omakeskel sel määral, et ilmtingimata pidid korraldama ühel ja samal ajal kaks pidu ühe ning sama rahvusliku suurnime auks!

Neist nii mitmesugustest rühmadest kujunes varsti organisatsioon, mis algusest peale seadis oma eesmärgiks laiema üldsusega kontakti saavutamise. Ta saavutas selle ka varsti ja andis lõppeks kogu ajastule nimegi. See oli *Noor-Eesti*.

Kui kokkupõrked meie senises avalikus elus olid käinud peamiselt ühiskondlik-poliitilisi piirjooni mööda, siis kujunes nüüd esmakordselt sugupõlvdevaheline vastuoludejoon kultuuriväärtuste hindamisel. Sest kõnesoleva noorpõlve tegevusele asumine

langes nimelt ühte hetkega, mil eesti rahvas oma erksamais osades hakkas tunnetama end täisealise kultuurrahvana. Ja selle tunde teadlikuks tegijaks, sõnastajaks ning praktiliseks rakendajaks oli kutsutud see põlv. Tema otsingud olid kaua vaistlikult kobavad, nagu iga uue ideoloogia selgumisjärgudel, kuid lõplikult peegeldus neis ikkagi eesti ühiskonna üldine euroopastumistus.

Kui ka noorsoo enesegei käsitus oma ülesandest oli esitsa väga ebamäärane, siis oli talle ometi algusest peale selge, et ta selle ülesande peab sooritama iseseisvalt, omapead, lahus meie seniseist rühmitusist. Ja nii hakkas ta pikkamisi oma kultuuririnnet looma, tegelasi ja seljatagust kasvatama. Teda kannustasid ajastu rahvusliku ja sotsiaalse käremeelsuse ideed, kuid ta arendas neid edasi meie seniste rühmituste lihtsapolseid kontseptsioone segaval kujul. Ja sellepärast pidi ta nende rühmitustega ka paratamatult vastuollu sattuma. Teiselt poolt aga ühinesid selle nooruse üldrindega või vähemalt sümptatiseerisid talle kõik nooremad aktiivsed jõud, hoolimata erinevust puhtpoliitilisel aladel. Täieliku opositsiooni jäid ainult parteiliselt-ortodoksaalsed rühmitused, ilma et ise ometi kuigi suurel määral oleksid oma parteilisestki seisukohast üldkultuuri küsimusi sügavamalt arendanud. (Tähelepanavamaiks üritusiks jäid vaid albumid *Ääsi tules* I, 1908 ja II, 1910.)

Ajaloolisilt arengujuurilt oli noorsoo rinne meie senisele parmpoolsele ühiskondlikule tiivale igatahes lähemal kui pahempoolsele. Nagu oli rahvuslik meeolu esimeste põrandaaluste noorsoo-organisatsioonide kandjaks, nii lähtusid ka nende järglased rahvusliku kultuuri arendamise mõttest. Kuid rahvuslust taheti näha areneva mõistena, kooskõlastada seda kõrgema kultuuritasemega, siduda euroopaliste vaimuvooludega ja tsivilisatsiooninõuetega. Ning sellisena ei tähendanud rahvusliku kultuuri harrastus kaugelki enam poliitilise ja sotsiaalse radikalismi eitamist, vaid rahvusorganismi arendamist kogu uueaegse tunde- ja mõtteelu mitmekülgsusest osasaamiseni.

Nagu öeldud, lähtus uus põlv päritud rahvuslikest traditsioonest, mida esialgu käsitleti ainult pisut värskemalt, kuid tihsti seevõrra ka naiivsemalt. Olen teisal osutanud, et G. Suitsu poolt 1901. a toimetatud *Kiirte* esimeses andes valitses umbes sama ideoloogiline suund, mis Eesti Üliõpilaste Seltsi albumeis-

ki, "ainult ilma pastorliku hääletoonita". Ja kuigi kahe järgneva ande sisu kirjanduslikult küpsemaks muutus, siis pole ideoloogiliselt ometi erilist arenemist märgata. Selle vastu oli aga kolme aasta jooksul, mis eraldab *Kiirte* viimast albumit *Noor-Eesti* esimese albumi ilmumisest, meie ühiskondliku mõtte radikaalustumine palju edasi läinud. Ometi ei võinud see nooreestlaste esimeses eneseväljenduses kaugeltki ses ulatuses avalduda. Sest kuigi *Noor-Eesti I* on dateeritud 1905. aastaga, siis oli ta sisu juba aasta varemni koos ja peegeldas ka tookord valitsenud meeolusid. Aastane vahemaa tähendas aga noil aegadel palju. Kuid veelgi rohkem: eeltsensuur retušeeris sellegi ärkava ajastu aktiivsuse vaimu. Ainult allegooria abil, mõistusõnu, lüüriiliste meeolutsemiste kaudu võidi oma seisukohti avaldada. Ja kui raamat pärast üheksakuist tsensuuris seismist ning pikaajalist trükkimist lõppeks ilmus, siis paistis ta juba autoreile enestelegi iganud olevat. Sellele juhitakse tähelepanu ka kohe järgnevas väljaandes, ainult mõni kuu hiljemini, juba eeltsensuurita oludes ilmunud koguteoses *Võitluse päivil*: eelmise raamatu sisu, mis sündinud sompus õhkkonnas, ei vastavat nõnda noorust rõhutavale pealkirjale.

Ometi oli Gustav S u i t s esimese albumi ava-artiklis saanud sõnastada käsituse üleelatavast momendist kui uuest tõusuajast: "Meie tunneme, kuidas uuesti ülespoole tõusev liikumine hoogu võtab ja läbi maa veereb. Loomulikul arenemise käigul on meie elu jälle võimsamaid avaldusi ja uusi püüdeid saanud, nagu seda iseäranis nähtused meie kodumaa ühiskonna-olude küsimustes viimastel aegadel tõendavad." Kuid see tõus pidi olema laadilt ja sisult igatahes teissugune kui esimesel ärkamisajal. Ja selle uue rahvusliku elu suunagi suutis autor sõnastada oma nii tuntud nõudes eestlasteks jääda, kuid ka eurooplasteks saada.

Sellele uuele eestluse suunale püüdiski siis album tegelikult viidata. Sellest kõnelevad üksikud uuelaadsed ilukirjanduslikud katsed ja väliskirjanduse tutvustused, selle teenistuses on Johannes A a v i k u esimesed ettepanekud eesti kirjakeele täiendamiseks, seda osutavad kunstilisandid ja üldse kogu raamatu välimus, mis erines täielikult meil seniolnust.

Noor-Eesti esimene album ilmus suvel 1905. Teda oli trükitud umbes poolteist tuhat eksemplari ja ta oli meie tookordseis oludes

nii sisult kui hinnalt vaevalt kohane laiadele ringidele. Kuid trükk müüdi järgmiseks aastaks täitsa lõpule, hoolimata kirjanduse- ja kunstihuvidele ebavastavana paistvast rahutust ajast. Nii oli teoses siiski seda, mis tegi ta ajastule vajalikuks.

4.

Kirjandus ei suuda tulevikku ennustada ega elu kunstlikult muuta. Kuid kirjandus võib alles ebateadlikke ajastu tendentse teadlikuks teha ja siis elu arengut nendesamade tendentside suunas kiirendada. Mõjustatud ajast, mõjustab ta omalt poolt aega. Oma üksikute esindajate näol ruttab ta ette ja tabab tundeid, mida suur enamik veel ei taju. Teiste näol on ta konservatiivne ja kaitseb mõtteid, mis elus juba iganud. Sellest siis kirjanduse arengu hüppeline laad, ta varjunditerikkus, ta sisemised suunavõitlused ja lõppeks ta hindamisraskused üleelataval ajajärgul.

Kõike seda tuleb arvestada iga ajastu kirjanduse eritlemisel.

Noor-Eesti liikumine võrsus, nagu nägime, meil uue sajandi algul valitsenud ideoloogiliste ja kunstiliste pärandite taustal. Kuid kuigi ta juured ulatusid vanadesse traditsioonidesse, ometi oli tema ülesandeks just nende traditsioonide asendamine ajakohasematega. Selleks pidi ta püüdma Eestis maapärestada moodsaid kunstilisi, teaduslikke, filosoofilisi, ühiskondlikke vaatekohti. Et see tal suurel määral õnnestus, see osutab, et meie tookordses ühiskondlikus arenguastmes leidsid selleks soodsad eeldused. Kuid et see ajakohastamistöö oli ometi nii vaevaline ja nõudis sellist energiapinget, see osutab ka, kui tahajäänud meie tookordne elu tõeliselt oli. Siit võrsus nii ajastu kangelasmeelsus kui ka traagika.

Noor-Eesti tegelaste enamik oli saanud oma esimesed kirjanduslikud äratused sajandite vahetusel valitsenud realistlikust suunast. Ja ise tööle asudes võisid nad vaevalt muud eelistada, vaid katsetasid enamvähem samas sihis edasi. See arvustav, elu vastuolusid paljastav ja tasahilju opositsioonitundeid õhutatav realism vastas väliselt tarretanud olustikule. Kuid vaja oli sel opositsioonitundel paisuda ilmsi leegiks ja revolutsiooni vapustusis endale mingit avaldusvõimalust leida, kui ka kirjandusse ilmub romanti-

line tundmus ning väljenduslik paatos. Näeme selle uue romanti-ka tuksatusi ikka sagenevat eelrevolutsioonilisel aastail, siis näit. Suitsu *Elu tules* tormikalt esile plahvatavat ja paar aastat hiljemini koguni vanu realiste mõjustama hakkavat. Ta tekkis täiesti spontaanselt, võrsudes ühiskonna tormi ja tungi meeolust, et alles hiljemini otsida endale väliseid eeskujusid ning teoreetilist õigustust.

Ja seda romantilist katsetamisjulgust vajati tõesti, asudes nii mitmekülgse ülesande kallale. Realistide ümberhindamispuud oli piirdunud peamiselt ühiskondlik-poliitilise alaga ja näinud üksnes käegakatsutavamaid sotsiaalseid ebakohti. Neil polnud vaistused ega eeldusi kogu meie elu kultuurilise tahajäämise nägemiseks ja positiivse revolutsiooni teostamiseks. See oli siiski hoopis uus ülesanne, mille eelkäijad seni sööti jätnud.

Siin omandas erilise tähtsuse võrdluste, eeskujude ja mõjude küsimus. Meie senine kultuurimõjudele allumine oli olnud juhuslik, ebateadlik, tingitud peamiselt naabervahekordadest. Nii siis aluslikult baltisaksaline, millesse ainult ratsionalismi ajastul olid ulatunud kaugemad tuuletõmbed. Siis tuleb ärkamisajal rõhutada läti eeskujusid praktilis-rahvuslikel aladel, ilma et sealt üldkultuuriliselt ja eriti kirjandus-kunstiliselt oleks midagi laenata olnud. Varsti pärast seda tekkisid päevakorra soome eeskujud, kuid jäid tõeliselt enam-vähem teoreetiliseks, liiati et soomlastel enestelgi ligikaudu kuni 1890. aastateni palju pärisoma näidata polnud. Jäi järele ikkagi kahe suurrahva ajalooliselt tingitud mõju. Saksa radikaalse mõtte kajastust jälgisime Vilde arengus, muidu aga ulatus see ikkagi hoopis nigelana meie provintsi-õhkkonda. Noorem põlv oli sunduslikult vene mõju alune, kuid see mõju oli kroonukasvatuslik ega lasknud näha slaavi vaimu mitmekülgsest olgu siis ühiskondlikus või artistilises ulatuses. Tagajärjed olid rohkem lagastavad kui tõstvad.

Nüüd tegevusele asuvat põlve iseloomustas kõigepealt vaimne uudishimu, kultuurikirg, üle koduste väljavaadete ulatuvad vaistud. Avastati peale senituntute veel teisigi kultuurikeskusi — romaani, anglosaksi, skandinaavia, tänapäeva soome, samuti kui Saksas ja Veneski leiti palju uut, kui seda vaid uute silmadega vaadata. Kõik see äratas võrdlusi, inspireeris algatusi, avatles kohandama meie oludega, nii hästi kui see oli võimalik jõudude

vähesuse ja ümbruse opositsiooni tõttu. Eestigi ühiskond pidi selle läbi elama, kui tahtis kultuurühiskonnaks saada! Ainult sel teel oli võimalik avardada, süvendada ja mitmekesistada meie rahvuslikku elu.

Vastuolud olid tõesti suured. Kuigi eesti rahvas oli juba aremmas kõikseisuslikuks rahvuseks, kes valmis etendama otsustavat osa sel maal, siis oli ta kirjanduslikuks enesepeegelduseks ikkagi ainult kõige vähenõudlikum rahvaraamat. Ja seda nii teose ainelt, vormilt ja keelelt kui üldse autori suhtumuselt oma ülesandesse. Realistidki polnud siin mingit nimetamisväärsset muudatust toonud. Paistis võimatu paljas mõtegi seda rahvast kirjanduslikkude nõuete järsu tõstmisega enda järele tõmmata, veel hädaohtlikum aga katsuda mingit haritlaskirjandust soetada, arvestades rahva väiksust. Näis nii, nagu tuleks igavesti leppida ainult algeliste omakeelse teaduse, kirjanduse ja ajakirjanduse vajaduste rahuldamisega. Ainult suurtel võisid olla suured nõuded — nagu olid õpetanudki nii omad kui võõrad alandlikkuse apostlid.

Kuid see lootusetu vaatekoht oli vastuvõtmatu. See tähendas eesti kui kultuurrahva tuleviku eitamist. Selle vastu pidi riskima suuremate nõuetega, kuigi ähvardas esialgne üksijäämine.

Esimeseks põletavaks küsimuseks oli eesti keele täiendamise ja harimise küsimus. Mis aitas see, et rahvakeelt oli rikkaks kiidetud ja põhimõtteliselt juba ammu keelerikastamist pooldatud. Rikkaimastki rahvakeelest pole kasu, kui seda ei tarvitata ega arendata rahva uue arenemisastme kohaseks. Mida suuremaks oli saanud kuristik tõelise olukorra ja vajaduse vahel, seda vägivaldsem pidi lõppeks murrang olema. Kui praegu lehitseda *Noor-Eesti* esimesi väljaandeid, siis otse üllatab nendegi keele abitus, vigasus, konarlus ja vanamoodsus. Ja ometi pidi see kord olema nii uuenduslik, et alalhoidlaste meelest rahvas sellest mitte midagi aru ei saanud. Kuid kui me näeme, et neissamus väljaandeis selliseidki sõnu tuliutena soovitatakse, nagu: *kalduvus, mulje, pettumus, pahe, viljakus, käsitus, kaugenema, mattuma, näiline* jne — siis alles mõistame tookordset olukorda. Milline põhjalik ümberlooming on eesti keeles pärast seda toimunud, ilma et eestlane oleks mustlaseks muutunud, nagu hoiatati, seda teame. Kuid ilma tookordse julge alguseta oleks toimunud see hoopis vähemate tulemustega. Tõenäoselt ületab dr. J. V. Ves-

ki osa eesti keele uuendamises, rikastamises ja normimises juba ammu J. Aaviku oma, kuid ilma viimase provotseerimise ning fantaseerimiseta oleks vaevalt esimesel leidunud nii palju usaldust. Ja me ei kujutle tõesti mitte meie praegust ilukirjandust või akadeemilist õpetust enne kõnesolevat aega valitsenud eesti keeles.

Mis siin öeldud keelest, on samuti maksev kirjanduse ainete, ideede ja vormi kohta. Kõiges tungiti seniselt rahvakirjanduse tasemelt mitmekesistamise, peenendamise, tihendamise, süvendamise poole. Oli tähtis kunsti kui kunsti põhimõtte aukohale asetamine, oli vajaline võitlus pinnapealsuse ja diletantismi vastu, oli paratamatu arvustuslike nõuete võimalikult kõrgele tõstmine. Et säärases kiirendatud murrangus tihti üle pingutati, reaalne pind jalge alt kaotati ja ajuti tõesti üksi jäädi, seda pole tarvis imestada. Kuid ka ainult ajuti, sest see rahvas ei osutunud kaugegtki nii arenemisvõimetuks, nagu arvasid need, kes olid loonud oma käsitused temast hoopis iganud kogemuste põhjal.

Hiljemini on meie kirjandus palju edenenud, ja tihti hoopis teistel tähistel. Kuid siin käsitletud murrang sai selle edu aluseks. Kui need kultuurinõuded on nüüd iseenesest mõistetavad, siis ainult sellepärast, et nad kord on tehtud iseenesest mõistetavaks.

Hoopis teine on lugu tolle ajastu psühholoogilis-ideoloogilise sisuga. Selle vananemine on niisama iseenesest mõistetav. Praegusele ajale pole vastuvõetav tookordne romantism, individualism ja estetism. Kuid võrsudes tookordseist ühiskondlikest arenemistingimustest olid nad just neiks tõukejõududeks, mis arengut edasi viisid. Nad ilmusid vastukaaluna ja protestina varemini valitsenud hallile argipäevsusele, arale isiksusetusele ja lamedale iluvaesusele. Nende esilekerkimine oli seda ägedam, äärmuslikum ja liialdavam, mida kaugemale oli maha jäänud meie areng. Nad ilmusid reaktsioonina senise vastu ja nende vastu ilmus reaktsioon, kui neid enam ei vajatud. Kuid nende mõjustust vajas kord meie ühiskond ilmtingimata. Kui loov mõte viimasel kümmekonnaaastasel stabiliseerumisaegastul on liikunud jälle realismi, kollektivismi ja asjalikkuse tähe all, siis on see niisama loomulik. Kuid see ei tee eelmise ajastu sisu iseenesest veel väärituks. Viimane ei kordu küll enam kunagi sellisena, kuid ta saab vastavamas ühiskondlikus olustikus jälle arusaadavamaks.

Sajandi alguse euroopastumistendents avaldus väga mitmesugustel aladel, mida ei saa kuidagi siduda otse *Noor-Eesti* nimega. Tema mõju all teotsesid needki, kes pidasid *Noor-Eesti* eeskava eesti rahvale lausa kahjulikuks. Ta tungis üldisse mõtlemisviisi ja elulaadi, ta peegeldus majanduslikes üritusis niisama hästi kui vaimseis. Kuid teadlikumana peegeldus ta ikkagi viimaseis ja nende hulgas kõige ilmekamalt kunstides. Ning lõplikult võis ta trükitud sõnas — raamatus kõige otsesemal ja tajutavamal keelel kõnelda. Siin valdas ta nii esteetiliste emotsioonide kui loogiliste mõtete kaudu, äratas, vaimustas, sundis kaasa elama. Siit tungis ta loova tegurina uuesti ellu.

Iseenesest pole ometi kerge määritleda tolleaegse raamatu mõju ja osatähtsust meie elus. Ta ilmus teataval määral võõrkehana oma ümbruses, toetumata ühelegi seniolevale jõukeskusele. Kaasaegne ajakirjandus suhtus temasse enamasti külmalt, et mitte rohkem öelda. Eksiks täiesti see, kes tahaks *Noor-Eesti* albumite ja ajakirja, *Vaba Sõna* ning teiste väljaannete mõjust saada käsitust ajakirjanduse kaudu. Ta mulje oleks ainult see, et säärasel kirjan-dusel üldse mingit menu ega mõju ei võinud olla. Tegelikult oli mõne väljaande menu nii suur, et praegusedki võiksid seda kadet-seda. Kuid nad levisid ja mõjusid peamiselt pealetõusvas põlves, kes ei saanud oma pooldamist veel kuski avalikult väljendada. Ainult tolleaegseis päevikuis ja kirjavahetusis peegeldub see in-nukas kaasaelamine kirjandusele, samuti kui paljastub hilisemais elulooandmeis, mälestuskogudes, ankeedivastuseis ja tähtpäeva-kirjutusis, milline mõju on olnud sel kirjandusel ühe või teise isiksuse kujundamisel.

Selle põlve inimesed on ise nüüd juba üle keskea jõudnud. Nad on need mõjud teadlikult ja alateadlikult, puhtal kujul või teistesse segatuna kaasa võtnud ning need on koos hilisemate mõjudega nende vaimse mina määranud. See vaimne tasapind oli ka selleks aluseks, millele võis rajaneda meie euroopalikke vorme taotlev riiklik iseseisvus. Ilma kõnesoleva arenemisastmeta oleksime pidanud algama tunduvalt madalamalt ja selle astme hiljemini ikkagi läbi tegema.

Ajaloolises perspektiivis paistavad mõnedki nähtused hoopis teisiti, kui paistsid omal ajal neid kaasa elades. Nad leiavad põhjenduse ühiskondlikest vahekorrist ja asetuvad loogilisse sõl-

tumusse rahva kogueluga. Ühtlasi paljastub nende ideoloogiline arengujoon, mis pole kaasajale, hoolimata kõigest teoreetilisest tarkusest, ometi kunagi lõplikult selge. Sest ajastu ideoloogia pole mingi eeskätt valmis kava, vaid kujuneb alles tegevas töös. Jätkuv looming on selle ideoloogia arendajaks, selgitajaks ja teadlikuks tegijaks. Sellest siis ta orgaaniline kasvuloogika, ta tüve kontsentriliste ringidena paisumine ja ikka uute aineste juurdetõmbamine. See ajastu mõtte mõistmise ja vormimise kirk on jõud, mis arengut edasi kannab. Ja sellisena pani ta selle sajandi algul aluse ka eesti moodsale kirjandusele.

RAAMATU OSA EESTI ARENGUS, koguteos, mis ilmus raamatuaasta (1935) puhul Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandena, koostajaks-toimetajaks seltsi teadussekretär Daniel Palgi, on kunagise suurürituse kõige väärtuslikumaid mälestisi. Tarvitseb ainult nimetada autoreid (sisukorra järjekorras): Daniel Palgi, Mihkel Kampmann (= Kampmaa), Otu Liiv, Karl Mihkla, Gustav Suits, August Annist, Harald Paukson, August Palm, Oskar Urgart, Juhan Tork, Jaan Sarv, Julius Mägiste, Richard Antik, Karl Taev.

Friedebert Tuglase sisukas essee, mille kultuuri- ja kirjanduslooline kaalukus on väga tähelepanev, ei saanud arusaadavail põhjusil Nõukogude anneksiooni tingimustes uuesti ilmuda, nii et ta ilmselt alles nüüd saab meie laiemalugejaskonna vaimset vaatevälja rikastama hakata. *Agathe tyche!*

A. K.

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANIKE KOOPERATIIVI

VÄRAVAS

Janika Kronberg

Pärast Bernard Kangro surma lõpetas 1994. aastal tegevuse eesti pagulaskirjanduse suurim kirjastaja — Eesti Kirjanike Kooperatiiv. 44 tegevusaasta jooksul oli kirjastus välja andnud 412 raamatut. Suure osa sellest moodustavad nimekate autorite teosed, mis on vastu pidanud ajaproovile. Ülevaateid EKKst, selle asutamisest ja tiibhobu märgi all avaldatud raamatute täielik nimekiri on Eestis ilmunud (Mägi, Uibopuu 1995; Kronberg 1998a; Valmas 1994). Rõhutan siin vaid seda, mis eristab EKKd nii sellega konkureerinud "Ortost" kui ka mõnest teisest suuremast pagulaskirjastusest: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, nagu nimigi ütleb, oli kirjanike enda kirjastus, mille asutamise peamiseks ajendiks oli rahulolematuse Andres Lauri erakirjastuse "Orto" monopoolse seisundiga väliseesti raamatuturul. Seega rööpneb EKK ajalugu eesti pagulaskirjanduse ajaloo rohkem kui mis tahes teise pagulaskirjastuse oma.

Kirjastuse ajalugu on ühtlasi ka peatükk pagulaseesti raamatuloost. Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilitatav EKK arhiiv talletab olulist lisateavet ühe või teise raamatu koostamisest, kirjastusesisesest poleemikast ja läbirääkimistest autoritega. See võimaldab teha ka kirjandusloolisi täpsustusi ja jälgida autorite loomeprotsessi (vt Kronberg 1998b; Tonts 1997).

Kui palju ja milliste põhjendustega saadeti aga autoritele tagasi käsikirju Lundis algul Bernard Kangro kodust ja hiljem EKK oma maja väravast ning milline oli nende käsikirjade edasine saatuse? Küsimus on oluline EKK olemuse iseloomustamisel, sest visalt püsib arusaam, nagu olnuks ka EKK erakirjastus, mille tööjärje suuresti määras omaniku suva. Ning edasi: milliste vabaduste või

kitsendustega koheldi vastuvõetud käsikirju? Teisisõnu peitub siin küsimus tsensuurist või *numerus clausus*'est, mida EKKga opositsioonis olnud või isiklikel põhjustel pahuksisse sattunud autorid aeg-ajalt hiljemgi kirjastusele ette on heitnud (Maasikamäe 1995; Mikiver 1998).

Seega kõigepealt: kes, kuidas ja mille põhjal otsustades valis ja reastas EKK-le kirjastamiseks sobivad teosed?

EKK KIRJANDUSLIK KOLLEGIUM

Eesti Kirjanike Kooperatiivi asutamiskoosolekul Stockholmis 10. XII 1950 võeti vastu kirjastuse põhikirja, mille 4. punkt ütleb järgmist: "Ühingu tegevust juhivad peakoosolek, juhatus ja kolleegium." (Protokollid I, lk 5.) Põhikirja 8. punkt määratleb ka kolleegiumi ülesanded: "Ühingu kolleegiumi ülesandeks on esindada ühingu väljaspool, otsustada ühingu tegevusse puutuvaid üldisi küsimusi, määrata ühingu kirjastuskava ja valitseda ühingu kultuurfondi. Kolleegium koosneb 5–7 liikmest, kes valitakse peakoosolekul, kusjuures igal ühingu liikmel on üks hääl." (Protokollid I, lk 6.) Et EKK asutajad ja nii juhatuse kui ka kolleegiumi liikmed suuresti kattusid ning olid omavahel nagunii tihedas kontaktis, siis juhtorganite ülesanded põimusid ja juhatuse koosolekute vaheaja täitis kolleegiumiliikmete omavaheline kirjavahetus peamiselt just kirjastuskava koostamise küsimustes.

Kolleegiumi kinnitas EKK juhatus, kuhu kuulusid esimees August Gailit, liikmed Enn Vallak, Bernard Kangro ja Valev Uibopuu, oma teisel koosolekul 24. ja 25. juunil 1951 August Gailiti kodus Ormestas järgmises koosseisus: A. Gailit, B. Kangro, V. Uibopuu, Gert Helbemäe, Karl Rumor-Ast, Arvo Mägi ning esialgu veel kirjastusega ühinemata August Mälk (ühines kolleegiumiga sügisel 1954 — Protokollid I, lk 13, 47). Kohe loobus kauge vahemaa tõttu kirjastamisküsimuste üle otsustamast K. Rumor-Ast Brasiilias ja veidi hiljem ka G. Helbemäe Inglismaal. Hiljem pöördui nende poole vaid mõnes kirjastuse tööd kaugemas perspektiivis määravas küsimuses, nagu näiteks "Orto" alustatud Aino Kallase päevaraamatute väljaandmise jätkamine EKKs. Siin tekitas esialgu kahtlusi nii konkureeriva kirjastuse töö ülevõtmine kui ka suhteliselt intiimse materjali pakkumine enamasti alal-

hoidliku meelelaadiga lugejatele, pealegi oli formaalselt tegemist tõlgetega, mille kirjastamine EKK algses tegevusprogrammis oli välistatud. Põhiline töö käsikirjade lugemisel ja nende trükkikõlblikkuse üle otsustamine jäi seega ikka kirjastuse Rootsi tuumiku kanda. Üksikasjalisemalt sätestas kolleegiumi ülesanded 12. IX 1954 juhatuses koosolekul vastu võetud kodukord, mis vahepealsete kogemuste järgi arvestas rohkem seotust kirjastuse asukoha- maaga.

Hiljem tuli kolleegiumi koosseisus ette väiksemaid muudatusi: protokolliraamatu andmeil kuulus alates peakoosolekust 11. V 1957 V. Uibopuu asemel selle koosseisu Ilmar Talve — kuni loobumiseni peakoosolekul 23. V 1959, põhjenduseks nähtavasti hõivatuse teadustööst ning kolimine Soome. I. Talve enese suulise väite järgi pole ta käsikirju lugenud ega otsustamises osalenud, kuid kaustikus leidub siiski märkusi selle kohta, et mõni käsikiri on I. Talve käes lugeda olnud. Arhiivis leidub paar tema kirja (23. IX 1957 ja 31. X 1997) kolleegiumi sekretärile V. Uibopuule Herbert Salu romaanile “Ärkamine nõidusunest” asjus. Esimeses kirjas ei pea ta vajalikuks H. Salu käsikirja lugeda ega usu, et see võiks nõrk olla. Kolleegiumi ülesannet näeb ta “ikkagi peamiselt selles, et kaaluda nende töid, kes veel midagi pole avaldanud, mis teatavalt tunnustust oleks saanud”. Hiljem on ta H. Salu käsikirja siiski lugenud, avastanud selle puudusi ja soovitanud käsikirja autorile tagastada. Ent mitte “eitavalt tagasi lükata” (mis oleks ülekohus), vaid ümbertöötamiseks. H. Salu Köleri-romaan ilmus pealkirja all *Talvepaleest Lubjasaarele* “Orto” kirjastusel alles 1966. aastal.

Alates 1960. aasta maist kuulus kirjastuse kolleegiumi I. Talve asemel Raimond Kolk, hõivatuse tõttu kirjastuse tegevdirektori ametis taandus B. Kangro ja pärast A. Gailiti surma hakkas käsikirju lugema Karl Ristikivi. Tuli ette ka seda, et eksperthinnangut küsiti väljastpoolt: näiteks praost A. Tähevälja koostatud vaimuliku käsiraamatu üle, mida vahendas EKK asutajaliige Enn Vallak, otsustasid Richard Koolmeister ja piiskop Johan Köpp. 1960. ja 1970. aastail püsis kolleegiumi koosseis muutumatuna: R. Kolk, A. Mägi, A. Mälk, kuni surmani 1977. a K. Ristikivi. 1970. aastate lõpul muutuvad sissekanded kaustikusse üha hajusamaks, registreerides vaid käsikirja laekumise ja tagastamise aega. Kirjastuse tegevuse viimastel aastatel, kui raamatuturg paguluses ahenes nii

autorite ja nimetuste arvu kui ka lugejaskonna vähenemise tõttu, otsustas väljaandmise üle üha enam B. Kangro.

Kolleegiumi pikaageisem, püsivaim ja kõige rohkem käsikirju lugenud liige oli kahtlemata A. Mägi, kelle rahulolematusest kantud kiri V. Uibopuule 13. IX 1955 ilmselt aitas korrigeerida edasist tööd. A. Mägi oli nõrдинud, et kolleegiumi "sisu" ja "vorm" ei ole vastavuses, et kolleegiumi liikmena ei ole ta näinud kõiki käsikirju ega ole arvesse võetud tema parandusettepanekuid: "Ma pole kunagi saanud mingit teadet või ülevaadet selle kohta, mis arvavad teised koll. liikmed vastavate teoste kohta või milline otsus vastava teose suhtes on tehtud." Sellest ajast alates hakkas teave liikuma, kolleegiumi liikmetele saatis V. Uibopuu esialgu kaks korda aastas ja hiljem harvemini laiali ringkirjad eelnevalt kinnitatud kirjastuskavaga, kus nimetati ka tagasilükatud teoseid. Muidugi ei jaksanud kõik kolleegiumi liikmed läbi lugeda kõiki kirjastusele saadetud käsikirju, kuid professionaalse lugeja jaoks piisas teose saamatus keelepruugis või diletantlikus teostuses veendumiseks vähesest.

Kõige rohkem käsikirju käis läbi kolleegiumi sekretäri V. Uibopuu käest, kelle ülesandeks oli ka kirjavahetus autoritega. Autoriks pürgijaid oli rohkesti ja see tähendas käsikirjade tagastamisel diplomaatiliselt vormistatud äraütlemisi laadis "... ei pea kolleegium kahjuks siiski võimalikuks selle avaldamist meie kirjastusel, kus teoste arvuline ulatus suhteliselt piiratud ning võistlus seetõttu pingeline. Võibolla mõnel teisel eesti kirjastusel, kus algupärandeid ilmub vähem, osutub võimalikuks Teie teose väljaandmist kaaluda." (V. Uibopuu 24. IX 1954 Hilda Lepnile, kes oli EKK-le pakkunud avaldamiseks fantastilist romaani "Tuliliilia".)

Käsikirjade laekumist ja nende liikumist kolleegiumi liikmete vahel kajastab EKK arhiivis peamiselt kaks allikat: kolleegiumi liikmete omavaheline kirjavahetus, mis sisaldab ka autorite kirju, pöördumisi ja käsikirjapakkumisi (kolm mappi aastaist 1951–1984), ning sissetulnud käsikirjade lauajuhend, kaustik sissekannetega jaanuarist 1954 kuni 1991. aastani. Kaustikus ei kajastu EKK kõigi püsiautorite kõik teosed (näiteks A. Gailiti ja enamik B. Kangro, K. Ristikivi ja V. Uibopuu teoseid), B-seeria albumid ja koguteosed, osaliselt sari "Meie kirjanikke", milles ilmusid kirjastuse tellitud tööd. Peale autori ja teose pealkirja on enamasti

fikseeritud ka žanr, käsikirja laekumise kuupäev ja selle liikumine kolleegiumi liikmete vahel ning lõplik otsus — kas avaldada või mitte —, seejärel ka lepingu sõlmimise või siis äraütlemise korral käsikirja postitamise kuupäev.

Kirjandusliku kolleegiumiapid sisaldavad käsikirju saatnud autorite kaaskirju või eelnevat pinnasondeerimist, kõige rohkem aga muidugi kolleegiumi liikmete arvamusi käsikirjade kohta, ringkirjalaadseid, omavahelist informatsiooni kajastavaid lõppotsuseid ning koopiaid V. Uibopuu vastustest autoritele. Kummaski — ei käsikirjade lauajuhendis ega kolleegiumi kirjavahetuses — ei pruugi pakutud teoste hulk olla aga ammendav, sest üht-teist laekus ilmselt nii B. Kangro kui ka V. Uibopuu kodusesse postkasti ja osa kirjastamisalaseid ettepanekuid, mille kirjastuse spetsiifika juba algselt välistas, ei tulnud ilmselt üldse kaalumisele. Sinna hulka kuulub mitmesugune tarbekirjandus, kokaraamatud jms, mille väljaandmise soovidest leidub märke EKK üldkirjavahetuses, aga 1970.–1980. aastail ka mõne tundmatu, mitte-eestlasest autori pakutud rootsi-, soome- või saksakeelne käsikiri. Viimastel juhtudel oli osalt tegemist juhuslike, oma teosele hea õnne peale kirjastaja otsijatega, kellel kokkupuude Eestiga üldse puudus.

Ammendava ülevaate saamist kirjastusele pakutud käsikirjadest takistab kolleegiumi kirjavahetuse hõrenemine pärast 1970. aastat. Raamatute väljaandmine jätkus mõnevõrra raugeva reeglipärasusega, pagulaskonna vananemine ja tellijate vähenemine kahandas trükiarvu kriitilise piirini ning piiras ka nimetuste arvu. Vähenes nii EKK autorite kui ka autoriks pürgijate hulk. Ent süstemaatilise kirjavahetuse vähenemisele mõjus kaasa veel kaks teineteisega tihedalt seotud põhjust: 1971. a lahkus kogu EKK korrespondentsi pedantses korras hoidnud V. Uibopuu kirjastuse palgalise kantseleitöötaja ametist Lundi Ülikooli teenistusse ja üha rohkem asju sai ajada telefoni teel. Muuseas tasus EKK ka B. Kangro koduse telefoni arve. Nii ongi 1970. aastate teisest poolest ja 1980. aastate algusest vaid üksikuid meie teemaga seotud märkmeid, kirjastuse viimase kümne tegevusaasta materjalid, välja arvatud endiselt V. Uibopuu koostatud koosolekuprotokollid, aga kuuluvad osaliselt B. Kangro kodusesse arhiivi.

Kirjastuskava koostamine toimus poolsarjade kaupa (kuus standardformaadis köidet) ja kolleegiumi otsuse alusel kinnitas selle esialgu kaks korda aastas, hiljem harvemini toimunud EKK juhatusel koosolek. Kolleegiumi kirjavahetusest ilmneb, et enamik otsuseid tehti üksmeelselt ja peamiselt kahe teguri põhjal: esiteks arvestati teostuse professionaalsust ja teiseks peeti silmas raamatu võimalikku soodsat vastuvõttu tellijaliikmete seas. Olenes ju viimastest kirjastuse kui majandusliku ettevõtte käive ja püsimine. See aga tähendab, et lugejate valdavalt konservatiivse ja vananeva põhimassi maitset ei saanud ignoreerida. Ajapikku sai seda siiski veidi harida ja moodsamale maitsele n-ö järele aidata, harjutades ka vanamoelist lugejat uuendusliku sõnakunsti.

Milline on käsikirjade laekumisi arvestades EKK kirjastusel ilmunud ja avaldamata jäänud raamatute suhe? Võrdluseks olgu meenutatud ilmunud autorite ja raamatute arv: 412 köidet 78 eesti autorilt (koos A. Kallase ja Liina Reimani soome keelest tõlgitud teostega). Lauajuhendi põhjal laekumisi kokku lugedes saame 354 käsikirja 163 autorilt. Neist omakorda 103 nime pole kunagi jõudnud ühegi EKK raamatu kaanele ja 51 teosepakkujat pole teadaolevalt saanud avaldada ühtegi raamatut.

Kolleegiumi kirjavahetuste põhjal on hõlpsam arvet pidada oma teoseid pakkunud autorite üle, raskem on arvestada käsikirjade hulka. Sageli oli liikmete käes lugemisel korraka mitu käsikirja, mille autoreid ega pealkirju omavahelistes kirjades ei märgita (ja juba üksnes selle järgi saab otsustada ka nende kvaliteedi üle). Nähtavasti laekus mõnikord ühelt autorilt korraka mitu lasteraamatu käsikirja, millest paguluses tunti küll puudust, kuid samas oli väga raske saada heatasemelist ja kirjastamiseks kõlblikku teost. Autorite nimesid kokku lugedes on tulemuseks järgmised arvud: 170 nime, mille hulgast 32 on seisnud vähemalt ühe EKK raamatu kaanel (mis ei tähenda, et osa nende teostest poleks tagasi lükatud), 64 autorit on oma teoseid avaldanud mõne muu kirjastuse juures, ja 74 nime on eesti raamatuilmas täiesti tundmatud, välja arvatud mõni üksik, mis on seisnud ajakirjan-duses mõne jutu, reisikirja või luuletuse all.

Tagasilükatud käsikirjade žanrikuuluvus, kuivõrd seda on võimalik kaudsete andmete või teiste kirjastuste avaldatu põhjal määrata, on ligikaudu järgmine (koos tuntumate autoritega):

romaanid ja lühem ilukirjanduslik proosa — ligi 70 nimetusega kõige arvukam (Anti Ainik, Keete Ainver, Harri Asi, Aino Kabe, Johannes Kaup, Alf Kubbo, Endel Kõks, Raissa Kõvamees, Mall Künnapu, Ellen Liiv-Blizner, Woldemar Mettus, Reed Morn, Helmi Rajamaa, Alur Reinans, Aarand Roos, Alma Teder, Tiina Tuvikene, Elmar Õun);

memuaarid — üle 20 nimetuse (Oskar Angelus, Karl Eerme, Raimond Kolk, Oskar Loorits, Aario Marist, Eduard Ole, Mari Raamot, William Tomingas, Alma Veltmann);

laste- ja noorookirjandus — ligi 20 nimetust (Ilme Ivand, Ants Murakin, Salme Raatma-Rosenstein, Aksel Valgma, Edur Õunas);

luulekogud — 14 (Harri Asi, Einar Ein (Sanden), Ivar Grünthal, Juuli Kotkas, Eduard Krants, Karin Saarsen);

reisikirjad — 6 (Elmar Epner, Eino Tubin);

näidendid — 5 (Yri Naelapea, Leonid Trett);

esseistika — 3 (Oskar Loorits, Arvo Mägi, Mardi Valgemäe);

tõlked eesti keelde — 4 (Ants Murakin: Imre Mádachi “Inimese tragöödia”, Julius Mägiste: “Tšeremissi rahvaluule tõlked”).

Kollegiumi kirjavahetuses kaalumisel olnud EKK-ga ühinenud autorite suhteliselt väike arv tuleneb sellest, et paljude elava klassiku staatuses kirjanike (Gustav Suits, K. Rumor, K. Ristikivi, Albert Kivikas) ja ka mainekamate (B. Kangro, Kalju Lepik, Arno Vihalemm) või oma kogude kirjastamist vähemalt osaliselt hüvi-
tanud luuletajate (Aleksis Rannit) loomingu trükkimineku eel eriti ei arutatud. Samas arvati mõnigi kord kõlbmatuks või saadeti viimistlemiseks-lühendamiseks tagasi ka EKK-ga ühinenud autorite teoseid. Kolleegide kriitilise pilgu all on olnud A. Mägi, R. Kolgi, Arved Viirlaiu, eriti aga Peeter Lindsaare proosateosed ja mõni neist, näiteks A. Mägi algselt kaheköiteline romaan “Karneval”, jäi esimesel katsel ilmunuta.

Tähelepanelikumad oldi kollegiumis teiste kirjastuste juurest ületulijate ja muidugi täiesti võõraste autorite suhtes. Sageli rändasid EKK-st tagasilükatud käsikirjad edasi Kanadasse kirjastuse “Orto” värvasse, nagu juba varem on oletanud Hellar Grabbi (1999: 228). Ka EKK arhiivis leidub pilkavaid märkusi nõrkade käsikirjade üle laadis “lõpuks peab ka Ortole tööd ja

leiba jääma algupärandite avaldamise alal” (R. Kolk V. Uibopuule 15. III 1962). Eesti Kirjanike Kooperatiivi kirjastuse kõrgemat taset ja valikuprintsiipe on tunnistanud ka tagasilükatud teoste vähem pretensioonikad autorid. Näiteks möönab Helmi Rajamaa pärast oma romaani *Balsameeritud elu* tagasilükkamist EKKst (ilmus “Orto” kirjastusel 1956) V. Uibopuu viisaka ja siira äraütlemise peale oma päevikus, et “Kooperatiivi jaoks olen ikka liiga nõrk, kuigi sääligi on üsna kesiseid asju ilmunud”, ja otustab käsikirja pärast Arthur Adsonilt hinnangu kuulamist saata “Ortole” (Rajamaa 1999: 51).

AVALDAMATA AUTOREID JA TEOSEID

A. Gailit, kes oli EKK algusaastail rohkesti lugenud laekunud käsikirju ja nende seast nii mõnelegi hävitava hinnangu andnud, märgib kirjas V. Uibopuule: “Inimesed arvavad, et kõike võib kirjutada ja kõike ka trükitakse.” (Gailit 1999: 88.) Need sõnad on ajendatud käsikirjade tulvast siis, kui EKK oli muutunud juba omaette kvaliteedimärgiks. Vastupidi mõne N. Eestis kirjanduselu suunanud ametniku propagandistlikule väitele ei olnud Eesti Kirjanike Kooperatiivil puudust avaldamiseks pakutud tekstidest.

Põhjusi, miks autorid teoste kirjastamise lootuses üha rohkem kõigepealt EKK poole pöördusid, oli kaks. Kõigepealt tõepoolest kirjastuse esimeste raamatute ilmumisest peale hea ja üha tõusev maine, teiseks kuuldused “Ortoga” võrreldes paremast honorarist. Muidugi ei võimaldanud kirjastuse algaastate 20% ja hiljem keskeltläbi 15% kaanehinnast ikkagi suhteliselt väikse tiraaži juures täielikku pühendumist loomingule, kuid vanemate ja majanduslikult kehvemal järjel autorite jaoks, nagu näiteks A. Gailit, oli see eluliselt tähtis. Ent ka nooremate ja uute autorite poolt oli kosta kurtmist “Orto” vähese tasu üle ja nii seoti edasised lootused sageli EKKga. “Orto” üle kurtsid oma kirjades näiteks Georg Madison, Tiina Tuvikene jt, kellest EKK autorit hiljem ei saanudki.

Mõned näited Eesti Kirjanike Kooperatiivile saadetud ja tagasi lükatud teostest või sondeerimistest, mis ühelt poolt aitavad korrigeerida kirjanduslugu ja elustada kirjastuse valikute tegemise, n-ö terade sõkaldest eraldamise protsessi, teisalt võiksid aga virgutada huvi kuskil veel ehk säilinud käsikirjade vastu.

Toronto politseinik Arvi Tinits, kirjanikunimega Arvi Kork, pöördus oma *Nelja musketäri* käsikirja saates EKK poole otsese küsimusega: "Olen kuulnud, et maksate paremaid hindu kui Orto. Mul on üks teine käsikiri veel Orto käes. Kui teiega kergemini kaubale saab, siis lasen tagasi saata. Vastasel korral pean vast tõepoolest ainult au ja paarisaja dollari eest ära müüma." (A. Tinits EKK-le 3. VIII 1957.) Autor ei olnud rahul ka tollal veel "Orto" nõukogusse kuulunud A. Adsoni märkustega tema käsikirjade kohta. A. Tinits sai oma käsikirjad "Ortol" tagasi koos saatekirjaga, milles A. Laur olevat öelnud, et "ta on rõõmus, et nüüd ei pruugi temal seda rämpsü trükkida või umbes nii". (A. Tinits EKK-le, dateerimata.) *Nelja musketäri* mahlakas keelepruuk ja põnev süžee paelusid kohe EKK kolleegiumi tähelepanu, nagu tunnistab kuue käsikirja trükkikõlblikkust vaagiv A. Mägi dateerimata kiri: "Ainuke, mille põnevusega läbi lugesin, kuigi see muud ei sisalda, kui joomist, kaklemist, varastamist ja hooramist." Honorari sai A. Tinits oma esimese raamatu eest tollases vääringus 3000 Rootsi krooni ehk umbes 600 dollarit ja jäi edaspidi EKK leplikuks püsiautoriks. Temalt EKKs ilmunud seitse raamatut ei olnud siiski kõik, mis ta kirjastusele pakkus: tagasi saadeti romaanid "Ajaloo nõue" (ilmus järjejutuna pealkirja all "Sirel püssirauas" New Yorgi ajalehes *Vaba Eesti Sõna* 1960–1961), "Kand ja varvas" ja "Punane Doonau".

H. Grabbi on EKK-le ette heitnud, et avaldamata jäeti luuletaja Eduard Krantsi (kod.-nimi Endel Pae) esikkogu, mille käsikirja ligi 10 aastat väldanud tagastamisteedel tublisti jahutanuvat autori luuletamisindu (Grabbi 1999: 115). EKK arhiivi andmeil saadeti E. Krantsi luulekogu "Võit ja loobumus" käsikiri autorile tagasi 16. VI 1955 koos julgustava kaaskirjaga, milles soovitati käsikirja täiendada, osa luuletusi välja vahetada ja siis uuesti kirjastusele saata. Mingil põhjusel autor käsikirja aga kätte ei saanud. E. Krantsi debüütliku *Tungaltered* ilmus autori ja Harri Asi kirjastuse "Libra" väljaandena Torontos 1967. aastal. Samal aastal on H. Grabbi kirjutanud Lundi järgmist: "... olin nädalapäevad tagasi Krantsi pool kui ta sai "Meie Elu" juurest kätte sinna kunagi aastal 1963 Kooperatiivi poolt tema nimele saadetud luulekogu käsikirja. [---] Ta ise oli selle käsikirja Kooperatiivile saatnud 1953. aastal vist. [---] Seda käsikirja üle vaadates võtan tagasi oma sõnad ühes minu kõige varasemas kirjas, kus tegin

Teile ja Kooperatiivile etteheiteid, et miks te seda tollal ei avaldanud. Sellisel kujul see ei olnud tõesti avaldamiskõlbulik, nägin seda nüüd oma silmaga.” (H. Grabbi B. Kangrole 21. XI 1967, koll. kv.)

Erakliku eluviisiga Reed Morn (Frieda Drewerk) saatis 1957. aastal kirjastusele oma romaani “Nähtamatu inimene” käsikirja, milles autori sõnul peegelduvad “Euroopast tulija muljed ja elamused USA’s esimeste aastate jooksul” (F. Drewerk EKK-le 11. IV 1957). Kirjastuse vastus on V. Uibopuu isikliku poolehoidu tõttu võrdlemisi soodne, kuigi teosele heidetakse ette nõrka intriigi ja liigset deskriptiivsust (V. Uibopuu F. Drewerkile 8. X 1957), samuti on lugejaid häirinud raskesti loetav masinakiri, mis rootslastest ladujate puhul kujunenuks tõsiseks tehniliseks takistuseks. Käsikiri saadeti autorile tagasi. Sama saatus tabas aasta hiljem ka R. Morni järgmist katset “Igaviku tähe all”, mis kirjade järgi otsustades oli eelmise teose mõnevõrra ümbertöötatud variant. Tõenäoliselt pole kumbki käsikiri säilinud või on seda teost hiljem veelgi ümber töötatud.

Teine teadmatusse kadunud romaan on Woldemar Mettuse “Surematu Mats” (või “Surematu mats”? — autor kasutab kirjades mõlemat varianti), mis eelnevalt “Ortost” tagasi saadetuna oli EKK kolleegiumis lugemisel 1959. aastal. Taas on tegemist teosega, millele V. Uibopuu antud hinnang ei ole vaid formaalne ja diplomaatiline, vaid kõneleb tõelisest tunnustusest: ta arvab, et raamat tekitaks ilmunisel suurt sensatsiooni ja oleks “tõesti kõva mats meie laiu(ta)vale uustõusiklusele ja matslikkusele nii halvas kui heas mõttes.” (V. Uibopuu W. Mettusele 24. III 1960, koll. kv.) Nii V. Uibopuu kui ka autor ise on arvamusel, et teost ei avalda ükski pagulaskirjastus. A. Gailiti hinnang oli aga karm: “rumalam septsuts, mida iial lugenud olen” (Gailit 1999: 139). W. Mettuse teine avaldamata jäänud romaan “Kiigu, mu paadike” hinnati üksmeelselt vähenõudlikuks ajaviiteromaaniks, selle käsikiri on säilinud EKK arhiivis.

1955. aastal päris Victor Obet USAst EKK seisukohta Peeter Speegil väidetavalt valmis või kavas oleva kahekõitelise teose kohta, mille esimene osa pidi sisaldama isiklikke mälestusi, teine aga dokumente ja kirju Eduard Vildele, Jaan Tõnissonile ja teistele (V. Obet EKK-le 12. X 1955). Kirjelduse järgi tundub teose

maht aga väike, vastuskirjas palutakse saata tutvumiseks käsikiri, mida aga ei saanud.

Teatritegevus paguluses oli suuresti harrastuslik, näidendeid pääses trükki vähe ja andmeid nende olemasolust talletavad sageli vaid ajaleheteaded või -tutvustused. Seetõttu väärib märkimist Austraalias elanud Yri Naelapea pretensioonikas katse avaldada EKK kirjastusel "draama, mida saab võtta ka kui romaani". Muinas-Eestis hargneva tegevusega, värsskõnes teose pealkiri on "Maru" ja Y. Naelapea väitel "asjatundjad arvavad, et töö läheneb eepose piirile" ning on võrreldav *Kalevipojaga*. Eeldades, et EKK näidendeid ilmselt ei kirjasta, lootis ta siiski erandile, kuid nõudis hästi illustreeritud luksuskõidet, mis kirjastusele käis majanduslikult üle jõu. (Y. Naelapea B. Kangrole 9. XII 1956, koll. kv.) Lugemiseks teos Lundi ei jõudnud, sellest ilmusid neli esimest pilti Y. Naelapea enese toimetatud ajakirjas *Olion* (1957). Ilmumata jäi USAs elanud geograafi Eduard Markuse (1889–1971) vestete käsikiri "Nali tões, tõe naljas". Autor saatis selle kirjastusele 1961. aastal, paludes kaaluda avaldamisvõimalusi ning soovides kirjastamise korral kasutada varjunime: "Ei tahaks mainida kirjutaja pärisnime tões eneses, sest see seitsmekümnekahe-aastase noorkirjaniku esikteos erineb põhiliselt vanema õpetlase uurimusest, kes võib pidada teadusliku tegevuse poolesajandi juubelit." (E. Markus EKK-le 12. I 1961.)

Aino Kabe (sünd. 1914) novellikogu "Silmaga ja südamega" tagasisaatmine 1962. aastal põhjustas tollal Venezuelas, praegu USAs elava autori solvumise ja vastulause *Eesti Päevalehes*. A. Kabe haavus kolleegiumi põhjendusest, et käsikiri pole "kirjanduslik-kunstiliselt küps", pidas kirjastuse puuduseks, et otsustajate seas ei ole ühtki naist, ja tsiteeris oma avalikus kirjas ilmse sarkasmiga kaks korda lauset K. Rumori novellikogust *Tuuleviul*: "Naise sangarlikud saavutused teostuvad mehe kaitsetuses" (Kabe 1963). Raamatuna on A. Kabelt hiljem eesti keeles ilmunud kaks tagasihoidlikku luulekogu *Tuulemaa mõtte riim* (Stockholm: Repro Print AB, 1987, 2. tr Tallinn: Kupar, 1993) ja *Üle kauguste: Valitud luuletused* (Tartu: Greif, 1992) ning ingliskeelne *Observer: Selected poems* (Baltimore 1996).

Varem ühe romaani käsikirja tagasi saanud ja selle "Orto" juures avaldada lasknud Alf Kubbo pöördus 16. VIII 1969 uuesti

EKK poole, pakkudes mälestusteost "Vabariigi ohvitser" ja lubades vastutasuks loovutada honorari (tema arvestuse järgi 500 dollarit) kirjastusele. Tõsi — käsikirja ta veel ei saatnud, kuid lootis, et "selline panus minu poolt leiaks EKK ringides soojemat seisukohta." (A. Kubbo V. Uibopuule 1. X 1969.) V. Uibopuu vastuses soovitatakse käsikiri saata tutvumiseks ja selle trükkikõlblikkuse korral leppida kujuneva järjekorraga. Ühtlasi küsis V. Uibopuu: "Kuidas hinnata aga kirjastuse tegevust, kes näit. 90 eluaastat ületanud piiskopi-autori juba kätte saadud ja heaks kiidetud käsikirja edasi lükkab, kuna üks tunduvalt noorem mees on valmis oma teose honorarist loobuma." Nimelt oli ilmumas Johan Kõpu *Mälestuste radadel* 3. köide. A. Kubbo mälestusteraamatu pealkirjaga *Tules ja vees* kirjastas "Välis-Eesti" Stockholmis 1970. aastal, ilma et selle käsikiri oleks EKKsse jõudnudki.

2. III 1970 Montrealist saadetud kirjas pakkus teatritegelane Ario Marist kirjastamiseks oma mälestusteraamatut "Tee õnnele: Armastuste maal", mille käsikirjas oli A. Adson teinud parandusi ja kärpeid. A. Marist ise arvas, et teosest saab paguluses "loetavam raamat", ja lootis, et "teos ilmub hiljem ka Pariisis, eriti kus osa peategelasi maailmakuulsused". Käsikiri saabus tegelikult paar aastat hiljem ja ilmselt sellega koos liikunud 6. X 1972 daatumit kandvale paberilehele on V. Uibopuu käega kirjutatud: "Eesti memuaarkirjanduse metsikuim käsikiri? Ühel või teisel põhjusel — kas eitaval või jaataval juhtumil — peaks kõik kolleegiumi liikmed käsikirjaga tutvuma." Koos A. Maristi muu arhiiviga säilitatakse käsikirja Tallinnas Teatri- ja Muusikamuuseumis.

End *Mana* ja EKK vahelise silla ehitajana nähes heitis Enn Nõu EKK-le ette mitme *Mana* ringkonnaga seotud autori, näiteks Paul Reetsi aforismide ja Ivar Grünthali "Laulu võimu" tagasilükkamist: "Usun, et Grünthali maaniat oleks Kooperatiivil vaja. Tema positiivne ülelöömine sel juhul koos ikkagi tohutu energiaga annaks vast kirjastusele ka üsna palju. Minu meelest peaks kirved matma, kui mitte muu, siis eesti nooruse pärast! Ma usun ja tahan uskuda eesti kirjanduse tulevikku, sest noortel on seda tulevikku vaja!" (E. Nõu B. Kangrole 4. IV 1966, koll. kv.) I. Grünthalist ei saanud EKK autorit ja seda ei saa põhjendada vaid kahe kultuuriajakirja toimetajate rivaalitemisena. Oma käsikirju on I. Grünthal Kooperatiivile avaldamiseks pakkunud ja

näiteks värssromaan *Peetri kiriku kellad* nii taseme kui ka kirjastamisvõimaluse osas on kolleegiumi hinnang käsikirja tagastamisel sõnastatud järgmiselt: "Väärib avaldamist, ei ole võimalik juurdemaksu tõttu." (4. XII 1961, käsikirjade lauajuhend.) Kirjas A. Adsonile kirjeldab I. Grünthal tagasilükkamist ja sellest tulenenud loobumist EKK teenete kasutamisest üsna sapiselt: "Meie ühise sõbra Bernard Kangro käest sain väikse külma duši kaela. Kui ta 2–3.12. siin oli — kirjandusõhtu õnnestus muide kõigiti kenasti — teatas ta mulle, et kooperatiivi kolleegium on otsustanud mu värssromaan *"Peetri kiriku kellad"* avaldada. Kui aga nüüd sain kavandi kirjalikuks lepinguks, näeb see niimoodi välja, et mina peaks kirjastusele raamatu juba enne ilmumist kinni maksma. Võimaliku kasu müügilile ilmudes pistab aga EKK oma kassasse! Loobusin muidugi taolisele lepingule allakirjutamast, mis vist sai formuleeritud mu "vanade pattude" kviteerimiseks." (I. Grünthal A. Adsonile 12. XII 1961.) Asjaolusid teadmata oli I. Grünthal EKK suhtes mõneti ülekohtune: hulk luulekogusid ilmus EKK kirjastusel just tänu autorite nõusolekule kanda kulud või osta ära osa raamatu tiraažist. Protokolliraamatud tunnistavad, et isegi B. Kangro maksis kinni mõne oma luulekogu kirjastamiskulud.

I. Grünthali väitel oli "Vaba Eesti" kirjastusel 1960. aastal Stockholmis ilmunud *Lume ja lubja* läbimüük edukas ja järgmisi luuleraamatuid oli ta seetõttu valmis ise avaldama. Värssromaan *Peetri kiriku kellad* ilmuski 1962. aastal Göteborgis *Mana* märgiga, kuid järgmise luulekogu *Mõõt on täis* kirjastas 1964. aastal taas "Vaba Eesti". Värssromaan tagasilükkamine ei heidutanud luuletajat siiski ka oma järgmist suurteost "Laulu võim" kõigepealt EKK-le pakkumast, ent taas tagajärjetult. "Laulu võim" ilmus peatükkide kaupa ajakirjas *Mana* (1966, 1976–1986), viimane luulekogu "Valge pühapäev" jõudis kaante vahele alles Hando Runneli koostatud mahukas kogumikus *Neitsirike* (Tartu: Ilmamaa, 1995).

Arhiivis leidub veel neli I. Grünthali käsikirja, mis lauajuhendis ega kolleegiumi kirj vahetuses ei kajastu ning on ilmselt saadetud B. Kangrole esialgseks tutvumiseks. Need on "Nädal Helsingis" (ilmunud *Manas* 1967), väike valik *Manas* ilmunud arvustusi ja artikleid, vähetuntud rootsi poetessi Margit Holmbergi (1912–1989) luulet I. Grünthali tõlkes pealkirja all "Jännijär-

sak" ning lühimonograafia "Raimond Kolk". Viimase avaldamisest teavitasid sarja "Meie kirjanikke" aastail 1970–1971 ilmunud raamatute tagakaaned. Kuid "objektiga" tihedas koostöös valminud käsitus osutus sarja üldilmest liiga erinevaks, sisaldades R. Kolgi pikki isiklikke meenutusi, I. Grünthali isikupärast keelepruuki ja tavapärasest kirjanduskäsitusest liiga erinevaid aktsente, mille taha avaldamine takerduski (Kruus 1995). Käsikiri on EKK arhiivis säilinud. Samuti on I. Grünthal teinud B. Kangrole ettepaneku G. Suitsu *Rootsi luulepõimikule* (Stockholm 1951) "täiendusköite" tegemiseks, mille väljaandmiseks ta lootis saada Rootsi riigi toetust (I. Grünthal B. Kangrole 18. XI 1963). Sarjas "Meie kirjanikke" kavandatust oli I. Grünthali "Raimond Kolk" ainus, mis ideest ka käsikirjaks sai. Kavandatud ja isegi välja kuulutatud oli teisigi käsitlusi, nagu näiteks Aleksander Aspeli raamat Ants Orasest ning Hannes Oja raamat Arved Viirlaiust. 1960. aastate lõpus on B. Kangro pidanud läbirääkimisi A. Adsoniga, et saada ka tema kohta monograafiat. Esialgu pidi kirjutajaks olema taas I. Grünthal. Alguses keeldus A. Adson kategooriliselt, pakkudes siiski hiljem ise Arvi Moori, paari aasta pärast B. Kangrole monograafia ideed uuesti meenutades kirjutas aga, et "ega paremat meest selleks ei ole kui Hanno Kompus" (A. Adson B. Kangrole 2. V 1971).

Kirjandusloolisest materjalist käisid 1956. aastal EKK kolleegiumist läbi hiljem katkenditena *Olionis* ja järjejutuna *Manas* ilmunud ning Eestis raamatuna avaldatud Leonid Treti mälestused *A. H. Tammsaare, nagu teda tundsin* ("Loomingu" Raamatukogu", nr 1–3, 1998). Lugemisel tekitas teos kirjanike hulgas ulatusliku diskussiooni, ning valitseva arvamusena jäi kõlama, et L. Treti mälestused pole kuigi usaldusväärsed (Gailit 1999: 116–123). Et autor palus H. Grabbil *Manas* avaldamata jätta kaks peatükki ja kõrvaldas need hiljem ka Tartusse Kirjandusmuuseumi saadetud käsikirjast, pole see käsitus täies mahus ilmunud tänini (Grabbi 1998).

1962. aastal pakkus Emilie Mäkinen Helsingist EKK-le avaldamiseks käsikirja pealkirjaga "Luigetivaga mees", mis sisaldas Eduard Hubeli kirju kultuuritegelasele ja tõlkijale Leeni Ploompuu-Vesterisele (1886–1972) Soome aastail 1906–1908, ent eeldatav vähene lugejahuvi kirjandusloos vastu ei virgutanud kirjastust riskima. Kirjavahetust, mis sisaldab 39 kirja E. Hubelile

ja 52 kirja L. Ploompuule, säilitatakse praegu Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (fond 273, M 2:3).

Kirjade järgi otsustades jäid kultuuriloolise esseistika ja memuaaride piirimaile kaks Oskar Looritsa pakutud käsikirja: 1952. aastal "Issanda sulaseid hädaorus" ja 1959. aastal "Vana Andres" — viimasega soovis autor tähistada 90 aasta möödumist oma isa sünnist. Et aga ilmumisaja oli O. Loorits rangelt ette määranud (30. XI), siis ei pidanud kirjastus seda reaalseks. Hiljem on kirjastus avaldamisvõimaluste puudumise tõttu tagasi lükanud veel R. Kolgi mälestusteraamatu *Tuulisui ja teised* ning Evald Uustalu *Tagurpidisõudja*. Mõlemad ilmusid hiljem ajalehes *Teataja* järjejutuna ja seejärel ka eriraamatuina, viimane pealkirja all *Tagurpidi sõudes*.

Ilmselt pikim ajavahemik käsikirja pakkumisest mis tahes kujul ilmumiseni on olnud Läänemaalt pärit ja Rootsis Södertäljes elava August Vilidu (sünd. 1920) teisel. See teos, mis räägib sattumisest sõjavangina Prantsusmaale, "kus saatus kirjutas ühe romaani mu ellu" (A. Vilidu EKK-le veebruaris 1957), jõudis kirjastusse 1957. aasta veebruaris. 24. X 1957 kolleegiumi liikmetele saadetud informatsioonis soovitas V. Uibopuu A. Vilidule "leida sobiv kirjanduslik nõuandja, kellega võiks käsikirja koos ümber töötada" (koll. kv). Teose ilmumise eest kostis R. Kolk, olles autoriiga kohtunud ja lubanud ka aidata käsikirja keeleliselt siluda. Ent ilmselt võttis A. Vilidu käsikirja ise tagasi ja loobus koostööst. 1994. aastal Stockholmis "Välis-Eesti & EMP" kirjastusel ilmunud memuaarse *Sõjavang nr. 717162* tegevus lõpeb oktoobris 1948, tekstile järgneb lõpetamise dateering "Üheksa aastat hiljem Rootsis." (Vilidu 1994: 212.)

EKK kirjastusel ilmus pseudonüümi all ka mõni N. Eestis elanud autori teos (Helmut Tarand, Hilja Rüütli), ent käsikirjade pakkujaid kodumaalt oli teisigi. Ado Säreava oli aastail 1949–1956 Siberis asumisel kirja pannud essee "Mõningaid mõtteid kristliku maailmavaate selgitamiseks ja revideerimiseks". Oma lastelaulude või -luule kogumikke pakkusid keegi J. Mihkelson Tallinnast ja Kose-Ravila õpetaja Juhan (Johannes) Palm, kes pidas aastail 1957–1962 EKKga innukat raamatu- ja kirjavahetust, andmata enesele aru oma teose välismaal ja liiatigi veel "emigrantlikus" kirjastuses ilmumise võimalikest tagajärgedest. A. Säreava teo-

se kirjastas Rootsi pääsenud autor (või tema poeg?) 1962. aastal. Kirjanduslikult kaalukam on EKK arhiivis säilinud avaldamata ja aastaga 1975 dateeritud käsikiri, mis kannab pealkirja "Musta luulet" ja sisaldab Kalle Istvan Elleri, Peep Ilmeti ja Peeter Ilusa luuletusi, millest suurem osa on ilmunud hiljem. Imselt sattus kolme mehe luulevalimik Lundi Peeter Ilusa kaudu, kes 1970. aastate teisel poolel elas Soomes ja USAs ning kelle esimene luulekogu *Lõbu ja himu* ilmus 1977. aastal "Mana luuleraamatu" sarjas Los Angeleses. "Must luule" on olnud ka Vello Salo kirjastuse "Maarjamaa" ilnumiskavas.

Mõned 1980. aastail kirjastusele käsikirju pakkunud autorid on need saanud hiljem avaldada Eestis, nagu näiteks Kaarel Kallak, kelle romaan *Olmekaru* oli lugemisel 1983. aastal (ilmunud Tallinnas 1998). EKK viimaste raamatute lakalehel oli välja kuulutatud ka Peeter Puide (sünd. 1938) algselt rootsi keeles ilmunud romaan *Baikalini, mitte kaugemale* (Till Bajkal, inte längre; Stockholm 1983) eestindus, kuid see takerdus kvaliteetse tõlke puudumise taha ja ilmunud on ainult katkend (*Looming*, nr 4, 1991).

Enamasti saadeti avaldamata jäetud käsikirjad autorile tagasi, kuid mõni neist jäi ka EKK arhiivi. Lisaks eespool mainitud I. Grünthali, "Musta luule" ja W. Mettuse käsikirjadele on arhiivis Arno Niitme "Tähiseid tallatud teedelt" (ilmunud autori kirjastusel pealkirja all *Noorus ja kooliaastad Treffoonias* 1983), Evald Pasti *Maalt ja merelt* (autori kirjastusel Vancouveris 1985), Hilda Esko *Delos* (autori kirjastusel Montrealis 1983), Ilmar Mikiveri "Rebenend mandrite vaht: Luuletusi 1943–1973", mis lisaks *Mana luuleraamatu* sarjas 1976. aastal ilmunud kogule *Kirves ja tuiksoon* sisaldab ka kaks tsüklit varasemat luulet, Arno Raagi visandlik jutustus "Sada padrunit: Pilte Eesti Vabariigi loomispäevilt", EKK esindaja USA läänerrannikul Arnold Rehemetsa "Ettekandeid, kõnesid, artikleid" ning tundmatuks autoriks jäänud Aleksander Kestoni proosakatkendeid ja Wilhelm Palo algajaliku luulevalimiku.

EKK JA 1960. AASTATE NOOR KIRJANDUS

1950. aastate lõpu poole ja 1960. aastail kerkis päevakorra lehejate uue, juba paguluses pealekasvanud põlvkonna võitmine ja

uuteks tellijaliikmeteks värbamine. Õigupoolest oli sellel kaks väljastpoolt pealesunnitud ajendit. Esiteks hakkas 1957. aastal Visbys I. Grünthali toimetamisel ilmuma ajakiri *Mana*, mis B. Kangro alalhoidlikumale *Tulimullale* kohati vastandudes avaldas ka provokatiivsemaid tekste ning tutvustas edaspidi üha enam Eestis ilmunud kirjandust. Teiseks oli ajalehes *Teataja* samal aastal ilmunud Ivo Iliste artikkel “Kriitilisi mõtteid eesti pagulas-kirjandusest” (2. III–23. III), millele järgnes veel hulk poleemilisi ja kohati üsna raevukaid noote võtvaid sõnavõtte ja koosolekurefereate. Noorem põlvkond püüdis parnassile ja nõudis häälekalt enesele ajakohast eestikeelset lugemisvara.

Nooremat seltskonda esindav Alur Reinans (sünd. 1932) saatis EKK-le lühiromaani “Naera, inimene!” käsikirja. Kui kolleegium oli sellega tutvunud, vastas V. Uibopuu autorile, et “teose avaldamine raamatuklubi põhimõttel töötavas kirjastuses oleks riskantne ja võiks tuua katastrofaalseid järeldusi liikmeskonna suhtes”. (V. Uibopuu A. Reinansile 24. I 1957.) A. Reinans ise oli vastupidisel arvamusel: “. . . paar taolist teost aastas aitaks kõvasti kaasa Teie lugejaskonna keskmise vanuse vähendamiseks, ja seda mitte ainult vanemate lugejate ärajäämisega. Olen ka arvamisel, et Te varem või hiljem peate taolise riski siiski võtma, kui tahate, et eesti kirjandus paguluses üldse edasi elaks.” (A. Reinans EKK-le 26. I 1957.) Romaani avaldamisest loobus teinegi EKK-le 1950. aastate lõpul (“Orto” kõrval) peavalu valmistanud kirjastus — Imant Rebase “Vaba Eesti”. Enne kui A. Reinansi teos *Mana* esimestes aastakäikudes (nr 1, 1957–nr 4, 1959) ilmus, oli füsioloogiat ja vastavat sõnavara hästi tundev toimetaja selle suhtes kriitiliselt meelestatud või siis oli ta oma hoiaku valinud kirja adressaadi A. Adsoni maitset hästi tundes ja talle meeldida püüdes? “See läheb küll kohati nagu rõvedaks — autor ise aga kinnitab, et pagulas-“proletariaat” just nii elavat. Võib-olla võiks siiski mõni vängem lõik välja jääda.” (I. Grünthal A. Adsonile 12. XII 1957, Underi ja Adsoni fond EKLA-s.) Enn Nõu teatel oli A. Reinansi lühiromaani tagasilükkamine üks *Mana* asutamise põhjusi.

Ent noor põlvkond polnud 1950. aastate lõpul veel küllalt küps kirjandusse tulekuks ning *Tulimulla* ja EKK karm kohtlemine teenis tagantjärele vaates pigem *Mana* reklaamikampaaniat. Jõulisem ja kirjandusliku kattega elavnemine toimus järgmise küm-

nendi keskpaiku Helga ja Enn Nõu, Aarand Roosi ja Elin Toona esilekerkimisega, kellel kõigil oli ka vähem või rohkem kokkupuuteid EKKga.

1963. aastal esitas EKK-le lühiromaani *Lehmatapja* Aarand Roos (sünd. 1940), kellest hiljem sai Lundi ülikooli Soome-Ugri Instituudi lektor ning V. Uibopuu järel ka juhataja aastail 1981–1982. *Lehmatapja* jättis kolleegiumile üldiselt soodsa, ehkki veidi äraspidise mulje: "... tehnilised ja keelelised eeldused on rohkem kui rahuldavad, kuid mehel ei tundu millestki kirjutada olevat." (R. Kolk V. Uibopuule 23. VII 1963.) A. Roosi järgmisse teosesse *Tallermaa* suhtusid soosivalt ka A. Mägi ja K. Ristikivi, ent mõlema raamatu väljaandmine takerdus nende ebamäärase mahu tõttu: "EKK töötab majanduslikel põhjustel peamiselt sarjaprintsiibil ja "Tallermaa" laadilist teost pole tema 75 lk. juures lihtsalt kuhugi paigutada," on V. Uibopuu vastanud A. Roosile 4. VIII 1966 (koll. kv). K. Ristikivi soovitas mõlemad teosed anda välja B-seerias, kuid sellisel juhul nõudnuks need juurdemaksu. Raamatuna ilmusid *Lehmatapja* ja *Tallermaa* Stockholmis "Vaba-Eesti" kirjastusel vastavalt 1964. ja 1968. aastal.

Seevastu Elin Toona (sünd. 1937) *Puuingel*, esialgse pealkirjaga "Ingel", võeti pärast mõningaid keelelisi nõuandeid ja ettepanekuid kirjastamisele ja ilmus 1964. aastal, saades varsti ka H. Visnapuu nimelise kirjandusauhinna. E. Toona arvates tähendas *Puuingli* edu ja Helga Nõu esikromaani *Kass sööb rohtu* ilmumine EKK kirjastusel 1965. aastal tunnustust uuenenud kirjanduslikule laadile ja tervele põlvkonnale: "... tee on nüüd lahti uuele generatsioonile, kes peab maailma siiski Tallinnast kaugemale kandma." (E. Toona H. Nõule 30. IV 1966, E. ja H. Nõu fond EKLA.s.)

E. Toona ja H. Nõu jäid EKK autoreiks kuni kirjastuse tegevuse lõpetamiseni. Nende teoste trükkitoimetamise protsess ja eriti mahlakas retseptioon väärivad omaette kirjutist, siin võib aga tsiteerida pikemat lõiku B. Kangro kirjust: "Süüdsuse küsimus on teatud punkt säärase klubisüsteemi juures nagu meil on. Usun, et oled põhimõtteliselt ühel nõul minuga, et kõige olulisem on, et meil siiski võimalus on raamatuid välja anda. See põhjeneb 90% keskmisel ja kaugelt üle keskmise põlvkonna. Ma ei hakka pikalt seletama, järeldused tee ise. Kui mingi sõna või stseen on

oluline osa teosest, saab ka siiski üsna arusaaja ja kõikemõistev lugeja sellest üle või mööda. Ilma katteta lahmimine ja ainult epateerimisele minek ei ole vahest praegu tark tegu. Ärgu see noorpõlv, kes ainult nagu kõrvalt kogu asja näeb, meid, kes me seda teeme ja kuuekesi otsustame, siiski mitte nahaveerest lõigatuteks pidagu. See on meie probleem ja oleme sellega jätkuvalt kokku puutunud viieteistkümne aasta jooksul. Usun ikkagi küll, et oleme teadlikumad, vähemalt peame olema seda enamuses kui mõne üksiknähtuse järgi otsustajad. Aga olgu, ega seegi pole vist kuigi oluline ka noortele. Vahest on ka alibi otsimine seal juures." (B. Kangro H. Nõule 10. II 1965, E. ja H. Nõu fond EKLA-s.)

Kümnendi lõpupoole ka ise kirjandusse pürgiv Enn Nõu püüdis toimetada trükki noorte autorite novellikogumikku, mille pealkirjaks pidi esialgu kavandatud autorite hulga järgi saama "9", ning ühtlasi värvata EKK-le uusi tellijaliikmeid. Raamatu saamisluгу peegeldab üsnagi tihe kirjavahetus ja kolleegiumi omavaheline arupidamine. Pealkirja all *Tont teab* 1968. aastal ilmunud novelliantoloogiast jäeti koostaja ning kirjastuse kompromissi tulemusel välja Thomas Vaga ja Ets Ork (pseudonüüm). Omaenese tekstide suhtes jäi E. Nõu edaspidi kompromissituks ja jälgis ping-salt nii omaenda kui ka H. Nõu teoste toimetamist ja korrektuuri. EKK-le saadetud novellikogu "Triibulised tükid" kaaskirjas leidub ka kompliment: "Lugedes Raimond Kolki "Et mitte kunagi võita" jääb mulle mulje, et kirjastuse seisukohad nii kõlbluse seisukohast kui ka poliitilistest seisukohtadest on üsna tunduvalt muutunud ja seega julgen loota arusaavat suhtumist ka minu käsikirja osas." (E. Nõu EKK-le 7. XI 1971, koll. kv.) Ent 20. I 1972 küsis ta selle, vahepeal pealkirja *Vastuvett* saanud käsikirja tagasi põhjendusega, et pärast pinna sondeerimist kirjastuse juhatuse liikmete juures on ta aru saanud, et selle ilmumist ei peeta võimalikuks. E. Nõu on ka hiljem olnud EKK suhtes kriitilises opositsioonis ja pärast *Lõigatud tiibade* ja *Pärandusmaksu* (1976) ilmumist EKK vahendusel on ta kirjastanud oma raamatud ise või avaldanud neid kirjastuse "Välis-Eesti & EMP" kaudu.

Nooremate kirjanike eest kostas pakkus H. Grabbi EKK-le Urve Karuksi esikogu järgmiste sõnadega: "Sünniaasta on 1936, seega kümneaastane hüpe nooruse poole võrreldes meie vananevas pagulaskirjanduses seni noorimate (!) iseseisvaid luulekogu-

sid avaldanud autoritega, kelledeks minu andmetel on Ivask ja Lehtmets, mõlemad sündind 1927 (sic!). Kolmekümnendates aastates sündinuist ei ole ju kedagi? Arvan, et see kümneaastane "Hüpe" oleks üks olulisi momente." (H. Grabbi B. Kangrole 21. XI 1967.) U. Karuksi esikogus *Savi* ilmus siiski autori kirjas-tatuna Torontos 1968. aastal.

KOKKUVÕTTEKS

Kas pärast neid näiteid ja kirjastuse toimimismehhanismi tutvustamist tundub EKK väravast tagasi saadetud käsikirjade hulk dra-maatiliselt suur ja annab põhjust kõnelda tsensuurist, loominguli-se potentsiaali närvutamisest või muust säärasest? Pidades silmas eelnimetatud avaldatud ja avaldamata jäänud teoste hulka, esi-tasin samasuguse küsimuse 1995. aastal ka Valev Uibopuule ja sain vastuseks: "Ise olen kõik aeg kartnud, et see vahekord on tõendiks nõrgast selektsioonist. Sest rootsi suurkirjastuste juures on tagasilükkamiste normaalne protsent 95–98. Oleks kujutle-matu, et pooled sisse saadetud käsikirjadest võetakse avaldamise-le!" (V. Uibopuu J. Kronbergile 19. XI 1995.) Isiklikult kahetses V. Uibopuu kahe autori, nimelt Woldemar Mettuse ja Reed Morni, teoste tagasilükkamist.

Teisal on V. Uibopuu juhtinud tähelepanu kirjastaja kui vahe-mehe rollile, kes erinevalt sageli eneseteadlikust kirjanikust peab tundma ka lugejat ning olema paratamatult suuteline niihästi aima-ma tolle maitset ja eelistusi kui ka teatud määral täitma ostja tel-limust. Viimane aspekt muutub iseäranis spetsiifiliseks siis, kui kirjastus on pidanud silmas kaugemat perspektiivi ning rajanud oma struktuuri ettetellimise süsteemile: "Kui kirjastus kasutas ettemaksusüsteemi, siis oli ju loomulik, et lugejal pidi olema õigus avaldada oma soove kauba suhtes, mida talle kätte saadeti sage-dasti päris sundkorras. Siin oli vaja kirjanike ja lugejate vahel hoida mingisugust tasakaalu." (Uibopuu 1997: 106.) Ettetelli-missüsteemi liigset survet valikule ja kirjastamiskavale tundsid kirjavahetuste järgi otsustades ka EKK autorid ning kolleegiumi liikmed ise, kuid ometi tagas just selline süsteem kirjastuse tõrge-teta ja pikaajalise funktsioneerimise. Lisada tuleks, et ilmselt on eesti kirjastustest kogu ajaloo jooksul oma lugejat kõige paremini

tundnud just nimelt Eesti Kirjanike Kooperatiiv; sellele aitas kaasa V. Uibopuu hoolet 1954. aastal korraldatud globaalne küsitlus "Pagulas-estli lugejaskond kirjandusankeedi valgusel", mis ilmus samal aastal koguteoses *Lugejalt kirjanikule*.

Niisiis võiks teha järelduse, et mitte Eesti Kirjanike Kooperatiiv ei teostanud *numerus clausus*'t, milles kirjastust on süüdistatud (Mikiver 1998), ega olnud tegemist tsensuuriga mingil muul moel. Pigem toimis kirjastust käigus hoidev valikuprintsiip, mis suuresti oli tingitud lugejate maitsest ja kirjastuse majanduslikest võimalustest. Olulisemad EKKs avaldamata jäänud teosed said ilmuda mõne teise kirjastuse juures või siis autori enese kulu ja kirjadega. Mis puutub siin viidatud I. Iliste intervjuus sisaldunud etteheitesse, et EKK ei kirjastanud K. Rumori varasemat novellistikat (Maasikamäe 1995), siis see ei pea paika. Kordustrükke ilmus V. Uibopuu virgutusel autori enese koostatud valimikes *Kuldilind* (Lund 1959) ja *Tuuleviil* (1962), nende ja *Krutsifiksi* saamisloost kõneleb mahukas kirjavahetus, millest on juttu olnud mujal (Kronberg 1998b).

EKK arhiivi põhjal oskame ühe või teise käsikirja saatust ning kirjastuse "värava" toimimist vahest paremini mõista kui üks tagasi antud romaani solvunud autor, kes saatis V. Uibopuule kirja, milles eeldas, et kui tal olekski valmis järgmise, muuseumi pealkirja "Paguluse paised ja kirjanduse kohitsejad" kandva teose käsikiri, siis ei avaldaks EKK seda ikkagi. Kolleegiumi nimel eitava vastuse saatnud V. Uibopuu suhtes ei ole kiri põrmugi isiklik, sisaldades vaid etteheidet, miks polnud lisatud "trükikõlbulise teose mõõte, määrusi ja eeskirju".

Kuid milleks veel need mõõdud ja eeskirjad, kui arvatavalt tegevdirektori vallata oleva kirjastuse värava ja võtme saladus oli nangunii teada: "Tervitage magister Kangrot minu poolt ja ütelge talle, et nüüd ma tean mis sai sellest väravavõtmest mille Asse Jairus andis Naatan Üirikese kätte." (A. Teder V. Uibopuule 19. VI 1960.)

Kirjandus

G a i l i t, August 1999. *Kirjad Eesti Kirjanike Kooperatiivile*. (Litteraria 15. Eesti kirjandusloo allikmaterjale.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum

- Gr a b b i, Hellar 1998. Kommentaare Leonid Treti raamatule Tammsaarest. — *Sirp*, 22. V
- Gr a b b i, Hellar 1999. *Tulgu uus taevas: Mõtteid viiekümnest kirjanikust*. Tallinn: Virgela
- K a b e, Aino 1963. Tagasilükatud esikteos. — *Eesti Päevaleht*, 17. IV
- K r o n b e r g, Janika 1998a. Tiibhobu märgi all. Algus. — *Looming*, nr 6, lk 896–910
- K r o n b e r g, Janika 1998b. Karl Astiga “Krutsifiksi” lugemas ja kärpimas. — *Looming*, nr 12, lk 1888–1900
- K r u u s, Oskar 1995. Kuidas sündis raamat “Kirjanik Raimond Kolk”. — *Võrumaa Teataja kultuurilisa Viruskundra*, nr 5, lk 4, 6
- M a a s i k a m ä e, S. 1995. Ivo Iliste ei jäta tonni. (Intervjuu.) — *Õhtuleht*, 4. II
- M i k i v e r, Ilmar 1998. Mees, kes päästis kadunud põlvkonna. — *Luur*, nr 6, lk 50
- M ä g i, Arvo, Valev U i b o p u u 1995. Eesti Kirjanike Kooperatiiv 1951–1994. — *Looming*, nr 1, lk 123–129
- R a j a m a a, Helmi 1999. *Paguluse sirvilauad*. Tallinn: Virgela
- T o n t s, Ülo 1997. Kes kõndis(id) kaugelviibija käekõrval? — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 293–297
- U i b o p u u, Valev 1997. Elust ja raamatutest. Intervjuu J. Kronbergile. — *Looming*, nr 1, lk 102–116
- V a l m a s, Anne 1994. *Kodutanumast kaugemal: Valimik artikleid väliseesti kultuurist*. Tallinn
- V i l i d u, August 1994. *Sõjavang nr. 717162*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP.

JANIKA KRONBERG (sünd. 1963), kirjandusloolane. Lõpetas Tartu Ülikooli eesti filoloogina 1989, töötab Eesti Kirjanike Liidu Tartu osakonna esimehena. Varem on *Akadeemias* avaldanud arvustusi ja eessõna Arvo Mägi mälestustele “Mägi Eesti kultuurmaastikul” (1996, nr 9).



HEINO MIKIVER

ANTIKULTUURI FENOMEN NÕUKOGUDE KULTUURIS

Peet Lepik

1. KÄSITLUSE ÜLESANNE

Tuleb tõdeda, et väärtuslike ajalooliste ja sotsioloogiliste faktide ning leninlik-stalinliku totalitarismi poliitilise kriitika kõrval võib suhteliselt harvem leida nõukogude kultuuritüübi teoreetilist analüüsi. Sellest arusaamast ongi osalt inspireeritud käesoleva artikli teema.

Järgnevaks püstitatud ülesande piires lähenetakse antikultuurile kõigepealt sotsiaalteoreetilisest vaatekohast ning kirjeldatakse nõukogude kultuuri ideoloogilist eneserefleksiooni. Seejärel vahetatakse teoreetilist paradigmat ja analüüsitakse antikultuuri (antiteesi) ilmumist kultuuri eneserefleksioonis, lähtudes Tartu-Moskva semiootikakoolkonnas väljatöötatud teooriatest.

2. KULTUURI MÕISTE ORTODOKSSES MARKSISMIS

Ortodoksses ajaloolises materialismis oli *kultuur* teatavasti teise- või isegi kolmandajärgulise tähtsusega ühiskonnaõpetuslik kategooria. Alles *Voprossõ filosofii* ümarlauamaterjalide avaldamine ajakirja 1977. a novembri- ja 1978. a jaanuarinumbris andis avalikult märku sellest, et "nõukogude filosoofias" on võetud n-ö ametlikult sanktsioneeritud tasemel omaks tees, et *kultuur* on mahult väga avara mõistena üks ajaloolise materialismi olulisi kategooriaid (*Kultura, istorija...* 1977, 1978). Kultuuri mõiste tõrjutus ortodoksses marksismis on saanud alguse K. Marxi ja F. Engelsi

käsitlustest. “Sissejuhatuses “Poliitökoonomia kriitikale”” annab K. Marx ajaloolise materialismi klassikalise iseloomustuse ja määratleb selle distsipliini põhikategooriad, kuid *kultuuri* nende hulgas pole (Marx 1980 (1859): 100, 101). F. Engels kasutab *kultuuri* asemel kategooriat *tsivilisatsioon*. Raamatus *Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine* vastandab F. Engelsi ürgkogukondliku korra ehk “barbaarsuse” (nagu ta seda nimetab) kõikidele teistele ajaloolistele formatsioonidele tsivilisatsiooni puudumise alusel. Tsivilisatsiooni olemasolu saab F. Engelsi arvates sedastada kõikides formatsioonides peale ürgkogukondliku. Tsivilisatsioon tekib koos klasside ja klassivõitlusega. Viimased omakorda tingivad riigi, riigiaparaadi, rahandusele rajatud tootmise ja linnanduse tekke, samuti abielu ja perekonna kujunemise ning arengu (Engels 1934 (1883): 160–166, 173, 174). Seega on *tsivilisatsioon* Engelsi käsitluses väga avar mõiste, hõlmates nii “tootmissuhteid” kui ka teatud “pealisehituslikke” kultuurinähtusi, eeskätt neid, mis väljendavad ühiskondliku progressi stadiaalsust.

Marksismi bolševistlikus versioonis hakati mõistet *kultuur* tõlgendama tsivilisatsiooni sünonüümina, millega kumbki mõistetest kaotab teise suhtes oma spetsiifika. Kultuuri ja tsivilisatsiooni sünonüümsust kaitsti ortodoksaalses marksismis 1960.–1970. aastateni välja.¹ Paralleelselt sellega tekkis arusaam, mille järgi *kultuuri* tuleb pidada *tsivilisatsiooni* kitsama sisuga sõltuvaks allmõisteks. Eksplitsiitselt on see idee esitatud ühes hilisemas L. Novikova uurimuses. Autor kirjutab: “Kultuur on tsivilisatsioonist vanem ja teatud mõttes on ta olnud tsivilisatsiooni eelduseks. Tsivilisatsiooni tekkeks pidi inimkond jõudma kultuurilise arengu vajalikule tasemele. Kuid sellele tasemele jõudnud kultuuri progressiivne areng sai siitpeale võimalik olla ainult tsivilisatsiooni pinnal” (Novikova 1982: 61). L. Novikova defineerib kultuuri mõistet inimtegevuse kaudu, millele alles tsivilisatsioon annab “produktiivse” ja “üleüldise” iseloomu, “tagades kultuuri ideede ja väärtuste refleksiooni normaliseerimise (*normalizirovanie*), objektiveerituse ja levi”. Indiviidi osalemise “määra ja iseloomu kultuuri progressis määrab tsivilisatsioon” (Novikova, *ibid.*).

¹ Selle kontseptsiooni esilekündivamaid apoloogeete on olnud E. Markarjan. Vt Markarjan 1969: 11, 27, 66–68; 1973: 29, 30, 42, 43).

Tsiteeritud käsitluses esindab *tsivilisatsioon* primaarset, üldist, objektiivset, terviklikku (osalt kattudes *ajaloolise formatsiooni* mõistega), *kultuur* aga väljendab sekundaarset, erilist, subjektiivset, mitmekesist. Implitsiitselt on selle definitsiooniga põhjendatud ka marksistlikus kirjanduses üldlevinud tava jagada kultuur “materialeseks” (= kultuuri asine “baas”) ja “vaimseks” (seda reflekteeriv ühiskondlik teadvus) kultuuriks.

Mõiste *kultuur* sisu määratlemisel on ortodoksaalses marksistlikus teoorias eriti osutatud kultuuri seotusele ühiskonnaideaalide, nende saavutamise vahendite ning teedega — seega stadiaalsust markeerivatele tunnustele. Kultuuri leninlik määratlus toetub tsivilisatsiooni finalistlikule (kommunism!) arenguloogikale. V. Lenin tuletab klasside antagonismist ja (tema poolt põhjalikult läbi töötatud) revolutsioonilise vägivalla teooriast kultuuri “võitleva” hoiaku. Oma dihhotoomiaga “kahest kultuurist” — “rõhujate ja rõhutute kultuurist ühes kultuuris” formuleerib ta selle kontseptsiooni *non plus ultra* (Lenin 1948b (1913): 8, 9).

2.1. Ideoloogia kultuuri soomõistena

Vaatepunkt, millest kultuuri defineeritakse klassivõimu (klassivõitluse) kaudu, taandab *vaimse kultuuri* ideoloogia sünonüümiks või vormiks.

Leninlik käsitlus ideoloogiast kui “vaimse kultuuri” soomõistest või olemusest lähtub K. Marxist, kuid moonutab tundmatuseeni viimase arusaamu ideoloogia struktuurist. K. Marx nimetab ideoloogilisteks vormideks antagonistliku klassiühiskonna pealisehituse juriidilisi, poliitilisi, religioosseid, kunstilisi või filosoofilisi vorme, mille kaudu inimesed teadvustavad murranguid ühiskonna majanduslikes tingimustes ja mille kaudu leiab väljenduse nende klassivõitlus. Seejuures pole sugugi juhuslik, et K. Marx ei maini pealisehituse ideoloogiliste vormide hulgas teadust, sest ta rõhutab, et “nii, nagu üksikinimese kohta ei saa langetada otsust selle põhjal, mida ta ise endast arvab”, niisamuti ei saa ka ajalooepohhi üle adekvaatselt otsustada selle epohhi eneseteadvuse alusel (Marx 1980 (1859): 101). Ideoloogia sisu avades nimetavad K. Marx ja F. Engels ideoloogiat “idealstliku ajalookäsituse sünonüümiks”, tööjaotuse käigus paratamatult tekkiva

“ideoloogilise seisuse” vaimseks produktiks. Ideoloogia on nende definitsioonis “illuoorne teadvus”, mis “moonutab tegelikkust”, sest uuritava nähtuse omadused tuletatakse sellele nähtusele omistatavast “mõistest”. “Inimesed ja nende suhted osutuvad pea peale pööratuks nagu *camera obscura*’s” (Marx, Engels 1965 (1846), 10: 83, 87; 1965 (1846), 11: 113, 135, 136).² Ühtlasi sedastab K. Marx ideoloogia ja religiooni *funktsionaalset* sarnasust: “Religiooni kriitika vabastab inimese illusioonidest, selleks et ta [---] tiirleks iseene ja oma tegeliku päikese [loe: “inimese maailma” ja ühiskonna — P. L.] ümber.” (Marx 1955 (1844): 414–415). Veel enamgi: (saksa) ideoloogias “moondunud” maailma “üldiseks teooriaks”, “entsüklopeediliseks kompendiumiks”, “loogikaks” ja “moraalseks sanktsiooniks” peab K. Marx religiooni (Marx 1955 (1844): 414; Marx, Engels 1958 (1845): 19, 20). Siit ei saa küll järeldada, et K. Marx käsitleb ideoloogiat religiooni allmõistena, sest religioon on üks pealisehituse ideoloogilisi vorme poliitiliste, õiguslike, moraalse ja kõrval; pealegi eristab K. Marx “enesevõõrandumist” põhjustanud kodanlikus maailma vaates selle “pühasid” ja “mittepühasid” avaldumisvormi (Marx 1955 (1844): 415). Samas näeb K. Marx kodanliku ühiskonna eneserefleksioonis religiooni teatud tunnuste dominantisust, mis tema arvates on igasuguse ideoloogia põhitudusteks.³

K. Marxi ja F. Engelsi kannul mõtestab ka V. Lenin sotsialistliku pealisehituse vorme “ideoloogilistena”, kuid hoopis teises võttes. Oma kurikuulsas artiklis “Partei organisatsioon ja parteiline kirjandus” postuleerib ta kirjanduse (impliitselt kogu “vaimse

²Praeguse käsitluse kontekstis on tähtis teada, et K. Marxi ja F. Engelsi *Saksa ideoloogia* varasematest venekeelsetest nõukogude väljaannetest olid siin osutatud ideoloogia tunnused välja kärbitud. N. Hruštšovi aegse pseudoliberaliseerimise järellainena oli K. Marxi ja F. Engelsi ideoloogiat puudutavate seisukohtade tsenseerimata üllitamine ajakirjas *Voprossõ filosoofi* omamoodi suursündmuseks. Kuid juba oli küpsemas brežnevlik stagnatsioon ja ametlikult tehti nägu, nagu seda publikatsiooni, milles nõukogude ideoloogia otsekui peeglist vastu paistis, poleks olnudki.

³Kui arvestada K. Marxi järjekindlat lähtumist materialistlikust monismist, siis ei ole järsk vastandumine teagoonilisele või hegeliaanlikule monismile sugugi juhuslik ega ootamatu.

kultuuri”) paratamatut allumist “ideoloogia” kriteeriumidele (Lenin 1947 (1905)).

Kõik see osutab sellele, et ideoloogial on marksismis olnud vaimseid väärtusi subordineeriv ja politiseeriv roll. Sellepärast on leninlik-stalinliku kultuuritüübi täpsemaks iseloomustamiseks vältimatu vaadelda “proletariaadi eesrindliku ideoloogia” põhitunnuseid detailsemalt. Neid tunnuseid analüüsin ideoloogia metakeelest lähtudes. (Nagu on õigustatult osutanud Haljand Udam, erinesid nõukogude ühiskonnas ametlikult soositud (metakeelega kooskõlastuvad) tekstid oluliselt mitteametlikus, eraelu sfääris ringlevast diskursusest (Udam 1998: 141).) Teoreetiliste põhjuste kõrval on see oluline ka empiirilisel: mõistet (*vaimne*) kultuur kasutati marksistlikus ühiskonnaõpetuses tunduvalt juhuslikumalt, ahtamas ja laialivalgumas tähenduses kui mõistet *ideoloogia*. Tavaliselt märgiti esimesega kitsalt vaid teaduse, hariduse ja eriti kunstide edusamme. Nende sisu analüüsis ja hindamises (v.a üldjuhul!) reaalteadustes) pidid aga valitsema ideoloogia kriteeriumid.

Ideoloogia leninliku mõiste avavad selle kümme põhitunnust.

2.1.1. Esiteks, ideoloogia on “ühiskondliku teadvuse vormide” soomõiste, sest ideoloogiat defineeritakse poliitiliste, õiguslike, eetiliste, religioossete, filosoofiliste ja ka esteetiliste vaadete süsteemina (ENE 1971, 3: 118). Seega tohib ideoloogias näha mis tahes vaadete alust ja lähtekohta.

2.1.2. Teiseks, ideoloogia on samal ajal ka filosoofia sünonüüm. (Ortodoksne marksism käsitas filosoofiat nii maailmavaatena, teadusharuna kui ka ideoloogiana (ENE 1970, 2: 320).) Selles funktsioonis on ideoloogial bolševismis ja selle arendustes olnud aktiivne, täpsemini — rakenduslik aktsent, mille inspireeris K. Marx oma Feuerbachi-teeside 11. paragrahviaga: “Filosoofia on maailma ainult mitmeti seletanud, kuid asi seisab selles, et teda muuta” (Marx 1958 (1845): 7).

2.1.3. Kolmandaks, V. Lenin kuulutas, et sotsialismi ideoloogia on teaduslik: see rajanevat “kogu inimliku teadmise materjalil [---], nõuab teaduslikku tööd” (Lenin 1946a (1923): 143). Stalini-ajastul muutuvad need avaldused kategooriliseks: “Marksistlik-leninlik teooria [seega ka filosoofia ning

siit — ideoloogia — P. L.] on ühiskonna arenemise teadus, töölisliikumise-teadus, proletaarse revolutsiooni teadus, kommunistliku ühiskonna ehitamise teadus” (*Lühikursus* 1951 (1938): 321). Brežnevi päeval omandab ideoloogia “teaduslikkus” lausa institutsionaalse vormi: kõikides kõrgkoolides nimetatakse marksismi (ajaloo) kateedrid ümber “teadusliku kommunismi” kateedriteks.

K. Marxi ja F. Engelsi arusaam ideoloogia ja teaduse vastandlikkusest vaikiti (nagu eespool juba selgus) leninlaste poolt maha.

2.1.4. Neljandaks. Kuid ideoloogia “teaduslikkus” olevat omane üksnes marksismile. Siit tuletatakse leninliku ideoloogia **ainuõigsus**. Nii “teaduslikkuse” kui ka “ainuõigsuse” doktriini aluseks on klassivõitlusega käivituva ajaloo arengu “objektiivsete seaduspärasuste” adekvaatne “peegeldamine”. “Kogu kodanlik ideoloogia” olevat “reaktsiooniline” (Lenin 1950d (1922): 206) ja mõeldud “tööliste ninapidivedamiseks” (Lenin 1948a (1924): 244). Järelikult: “kas kodanlik või sotsialistlik ideoloogia. Keskeed siin ei ole” (Lenin 1946c (1902): 355, 356).

2.1.5. Viiendaks, ideoloogia “teaduslikkust” markeerib bolševistlikus poliitikas silmatorkav **tendents nähtusi jäigalt ja muutumatu sildistada, lahterdada ning vastandada** — sageli irratsionaalsete tunnuste kaudu: “Proletaarsete parteide arenemine ja kindlustamine toimub nende puhastamisega oportunistidest ja reformistidest, sotsiaalimperialistidest ja sotsiaalšovinistidest, sotsiaalpatriootidest ja sotsiaalpatsifistidest” (Stalin 1935a (1924): 72).

2.1.6. Kuuendaks, ideoloogia **pretensioon ülimalt väärtuse positsioonile, dominantsusele ja ettehooldele.** Selle tunnuse valgusel on kogu “vaimne kultuur” kirjeldatav püramiidina, mille tipuosas paiknevad poliitilis-ideoloogilised väärtused ja päris tipus kõrgeimad nendest, mille võib kokku võtta sõnapaariga “kommunistlik teadvus”. (Selle individuaalset omandatust tavaseti tituleerida terminiga “teadlikkus” — *soznateljnostj*.) Püramiidi eripära seisnes selles, et kõik tema horisontaalkihid jalamiini välja kajastasid (*resp.* pidid kajastama) tipmisi väärtusi — lähtusid nendest vahetult või vahendatult: “Nüüd on meist saanud organiseeritud partei, see aga tähendab võimu loomist, ideeautoriteedi muutmist võimu-autoriteediks, partei alamate instantside

allutamist kõrgematele” (Lenin 1946b (1904): 339). Kultuuri funktsionaalsel tasandil näiteks, iga nõukogude dissertant, olenevata sellest, kas ta taotles teaduslikku kraadi indiaanlaste ajaloo, hambaravi või kanakasvatuse alalt, pidi püramiidi tipu (vähemalt väitekirja sissejuhatuses) märgistama viitega Marxi, Engelsi ja Lenini (kuni 1953. aastani ka Stalini) teostele. Vastasel juhul võis kaitsmisel läbi kukkuda või kaitsmisloast ilma jääda.

Kõik see, mis pole kuidagimoodi kokku viidav ideoloogiliste (= “kommunistlike”) väärtustega, välistatakse väärtuste püramiidist: “... igasugune sotsialistliku ideoloogia tähtsuse vähendamine, igasugune kõrvalekaldumine temast tähendab ühtlasi kodanliku ideoloogia tugevdamist” (Lenin 1946c (1902): 356). Funktsionaalselt on leninliku ideoloogia totaalne mehhanism võrreldav Jumala rolliga, mis talle on omistatud keskaegses kultuuripüramiidis. Eeldati, et tipus asuva Jumala ettehoole, Tema sõna mõju ilmneb (peab ilmnema) kultuuripüramiidi mis tahes punktis. Sellest doktriinist kõrvalekalduja võis sattuda Saatana meelevalda.

2.1.7. Seitsmendaks. Louis Althusser nimetab “fundamentaalseks” — ja temaga tuleb nõustuda — ideoloogia rolli olla “poliitilist süsteemi kooshoidvate **institutsionaalsete reeglite treeninguväljaks**” (Althusser 1968: 164–165, 168, 171). Vrd: “Eelmise sugupõlve ülesanne seisis kodanluse kukutamises. Siis oli peaülesandeks kodanluse arvustamine, rahvahulkades vihavaenu õhutamine kodanluse vastu, klassiteadvuse ja oma jõudude koondamise oskuse arendamine” (Lenin 1950b (1920): 265). Sedasama väljendab C. Geertz, kui ta nimetab ideoloogiat “kollektiivse teadvuse kujundamise maatriksiks” (Geertz 1973: 220).

2.1.8. Kaheksandaks. Bolševistliku ideoloogia “ainuõiguse” tõhus harjutamine peab kavatsuste kohaselt individuaalse teadvuse tasandil **kujundama** ideoloogi ja tema retsiipiendi vastavad **veendumused kui kodanikule kohustusliku kõlbelispoliitilise imperatiivi**. Kommunistliku ideoloogia suhtes ei saa olla erapooletu, sest ideoloogilised veendumused olevat inimese klassiteadlikkuse, ustavuse, poliitilise küpsuse, ideelise karastatuse ja kõrge moraali mõõdupuu. V. Lenin on seda kõlbelispoliitilist imperatiivi väljendanud aforismiks muutunud antiteesis: “Kes ei ole meie poolt, see on meie vastu”. V. Lenini mõtet on

korranud tema ideede järjekindel võimendaja V. Majakovski: “I pesnja / I stih — / eto / bomba I znamja, // I golos pevtsa / podõmajet klass // I tot / kto segodnja / pojot ne s nami, // tot — / protiv nas” (Majakovski 1958: 122).⁴

2.1.9. Üheksandaks. See tunnus kasvab välja eelmisest: **ideoloogia on kommunistliku partei ja ideoloogi relv.** Kommunistliku režiimi ideoloogiline terror on selle tunnuse kujukas tõendaja: “Meie põhiülesanne seisab muuseas selles, et seada kodanlikule “tõele” vastukaaluks oma tõde ja sundida seda tõde tunnustama” (Lenin 1950c (1920): 339).

Leninile sekundeerib samas vaimus Stalin partei “suurpuhastuse” künnisel (puhastus nõudis teatavasti miljoneid inimesi): “Parteid ei tule unele äiutada, vaid tuleb temas valvsust arendada, teda ei tule suigutada, vaid lahinguvalmis hoida, mitte desarmeerida, vaid relvastada, mitte demobiliseerida, vaid hoida teda mobilisatsiooni olukorras teise viisaastaku teostamiseks” (Stalin 1935b (1934): 596). Sellegi ideoloogiatunnuse on Majakovski värsistanud, nimelt luuletuse pealkirjana: “Marksizm — oružije / ognestreljnõi metod. // Primenjai umejutši / metod etot!” (Majakovski 1956: 136).

2.1.10. Kümnendaks: pühendumine eshatoloogilise ideaali — **kommunismi väärtustamisele**, mis pidi poliitilises mõttes kompenseerima ja varjutama ühiskonnas toimuvate tegelike protsesside mahavaikimist. Ideoloogid ja ametnikest oraatorid hõiksid kommunismi maagile iseloomuliku rituaalse meelekindlusega: “ÜK(b)P ajaloo tundmaõppimine kõvendab veendumust, et Lenini-Stalini partei saavutab oma suures võitluses lõpliku võidu, et kommunism võidab kogu maailmas” (*Lühikursus* 1951 (1938): 4).

Niisugused oleksid põhitunnused, mis iseloomustavad bolševike väljatöötatud nõukogude ideoloogiat.

⁴Nende värsside olemasolule luuletuses “Härra “rahvakunstnik”” juhtis lahkelt mu tähelepanu I. Belobrovtseva.

2.2. Nõukogude ideoloogia ei ole unikaalne

Äsjane analüüs langeb kokku ühe 1950. aastate lõpul publitseeritud uurimuse järeldustega. Edward Shils võrdles selles itaalia fašismi, saksa natsionaalsotsialismi, vene bolševismi, prantsuse ja itaalia kommunismi jms radikaalseid poliitilisi liikumisi ja tuli süngele järeldusele, et ideoloogia on 20. sajandi ekstreemsete poliitiliste jõudude võimuinstrument, millele on iseloomulik “intellektuaalne pahelisus”. Ideoloogia olevat proosa, mida korralik kodanlasest džentelmen või isegi korralik demokraat ei luba endal pruukida. Kui jätta kõrvale E. Shilsi piiratus ideoloogiliste struktuuride ajaloolise, temaatilise ja intellektuaalse rakendusvälja määramisel (see selgub allpool), siis võib öelda, et vaadeldava uurimuse järeldused, mis on tehtud enamiku 20. sajandi äärmusideoloogiate võrdlemisel, on väga lähedased sinse esialgse (sotsioloogilise) analüüsi tulemustega ühe kultuuri sees. E. Shils märgib, et ideoloogia seisukohast peab poliitikat kontrollima kõikehõlmav ja kõiki teisi kaalutlusi eirav, seostatud veendumuste kogu (vrd 8. tunnusega). Ideoloogia on totalistlik (*totalistic*), sest tema taotluseks on valitseda oma ettekirjutuste vaimus kogu sotsiaalset ja kultuurielu (6. tunnus); ideoloogia on “doktrinaarne”, sest ta kuulutab end valdavat täielikku ja eranditult poliitilist tõe (3. ja 4. tunnus); ideoloogia on dualistlik, sest vastandab ingelliku “meie” saatanlikule “nendele”: see, kes ei ole minuga, on automaatselt “minu vastu” (haakub 8. ja 5. tunnusega); ideoloogia on võõrutav (*alienative*), kuivõrd ta umbusaldab, ründab ja õõnestab kehtivaid institutsioone (seostub 9. tunnusega); ideoloogia on futuristlik (*futuristic*), sest on rakendatud ajaloo utoopilise kulminatsiooni teenistusse (10. tunnus) (Shils 1958: 450–480).

Nõukogude ideoloogia analüüs näib määravat üheselt ideoloogia suhte kultuuriga — see oli ideoloogia poolt agressiivne, subordineeriv ja filtreeriv. Siinse analüüsi tulemused lubavad ühtlasi näha mehhanismi, mis kujundas “vaimse” kultuuri võimu toetamise instrumendiks. Ekspplitsiitselt ettekirjutuslike ideoloogia tunnuste (6., 7., 8. ja 9.) kõrval on enamik teisigi kaudselt imperatiivid. Ideoloogia pidi kultuuris kõikjal toimima (enese)tsensuuri “relvana” — ka väljaspool ametlikku tsensuuriinstitutsiooni. See-
ga tohiks ideoloogiat nimetada nõukogude kultuuri enesekirjel-

duse "selgrooks". Nõukogude kultuuri metakeel oli läbinisti ideoloogiline (ideologiseeritud).

3. KULTUURI SOTSIOLOOGILISE ANALÜÜSI PIIRATUS

Siiski ei ava nõukogude kultuuri siin pakutud tüpoloogiline analüüs ideoloogia ja kultuuri vahekordi ja sisu küllaldaselt. Ühest küljest on juba ammu osutatud tõigale, et ideoloogia ei ole ainuüksi "paheliste" kultuuride või 20. sajandi "paheliste" diktaatorite proosa. Näiteks saab rääkida esteetilisest ideoloogiast ka väljaspool totalitaarset ühiskonda (vt Geertz 1973: 197–200, 218). Teisest küljest on ideoloogia uurimisel enamasti piiratud (funktsionaalse) sotsioloogilise analüüsiga ja mööda on vaadatud ideoloogia kulturooloogilise (sh kultuurisemiootilise) interpreteerimise võimalusest (Geertz 1973: 193–196, 213–214). Juba 1970. aastatel formuleeris C. Geertz ideoloogiat "sümbolsüsteemina", mis väljendab teatud üldisi kultuurišabloone: "... religioossed, filosoofilised, esteetilised, teaduslikud, ideoloogilised [kultuurišabloonid — P. L.] on "programmid", nad on trafaretid või mudelid sotsiaalsete ja psühholoogiliste protsesside korrastamiseks, mis suurel määral toimivad nii nagu geneetilised süsteemid, mis annavad programmi orgaaniliste protsesside korrastamiseks" (Geertz 1973: 216).

Ometi ei jõudnud C. Geertz nende "kultuurišabloonide" detailsema kirjeldamiseni.

4. (NÕUKOGUDE) IDEOLOOGIA ANTITEETILINE STRUKTUUR

Nõukogude ideoloogia tunnuste kohta saab eespool tsiteeritud dokumentaalse materjali taustal suure tõenäosusega öelda, et teksti produtseerivate reeglitena genereerivad nad valdavalt antiteesile ehitatud tekste, kas otseselt, nagu 4., 5., 8. ja 9. tunnuse puhul, või kaudselt — 2., 3., 6. ja 10. tunnuse paradigmatades. Ideoloogia kohta üldisemalt tõdeb seda P. Ricoeur, märkides, et ideoloogia on polemistlik mõiste: termin "ideoloogia" on alati osutanud teisele, "valele" ideoloogiale (Ricoeur 1986: 2). Veel väidab

P. Ricoeur, et kõik "nüüdisaegsed kultuurid" mitte ainult ei sekulariseeru, vaid ka konfronteeruvad — "põhiideaalide pinnal". Ta arvab, et "konfronteerumist vältiv kultuuride integratsioon on ideoloogiaeelne nähtus" (Ricoeur 1986: 259).⁵ C. Geertzki juhib tähelepanu ideoloogia "advokaatide" (ta peab silmas ideoloogide vahendajarolli) võttele polariseerida väiteid (Geertz 1973: 205). Näiteid on nõukogude kultuurist küllaga võtta. Arutledes hariduse üle, kuulutab V. Lenin kategooriliselt: "I g a tema [s.o sotsialismieelse haridusasutuse — P. L.] s õ n a oli kodanluse huvides võltsitud" (Lenin 1950b (1920): 260; minu sõrendus — P. L.). Või teisal: "Meie [...] oleme nüüd tegelikkuses näinud, et sotsiaalse revolutsiooni ajastul võib proletariaadi ühtsuse ellu viia ainult marksismi ä ä r m i n e revolutsiooniline partei, seda saab teha a i n u l t halastamatu võitlusega k õ i g i teiste parteide vastu" (Lenin 1950a (1920): 488; minu sõrendus — P. L.).

Ideoloogia ja kultuuri subordinatsiooni tõlgendusest marksismis järelduks, et nõukogude kultuuri struktuur peab sobituma ideoloogia antiteetilisse mudelisse. Või on see alluvussuhe vastupidine? Antiteesi fenomen kultuuris vajab seega täpsemat uurimist.

Kõige üldisemalt tähendab *antitees* (olgu siin lähtunud Websterist) opositsiooni, vastandit või ka ideede retoorilist kontrasti vastavuslikult korrastatud (*parallel arrangement*) sõnade või lausungite pinnal; dialektikas märgitakse *antiteesiga* dialektilise protsessi teist faasi.

Jälgides antiteesi esinemist kultuuris, torkab silma, et vastandamised, kontrastid ja opositsioonid ilmnevad kõigis inimese (kultuuri) enesekirjelduse sfäärides. Biosemiootiliste uurimuste tulemustele toetudes osutatakse koguni sellele, et *enese* identifitseerimine *teise* suhtes on iidseim ja ühtlasi esimene (semiootiline) opositsioon elusorganismides üldisemalt (Sebeok 1989; Bickerton 1990).

Antiteesi kohta avaldatud kirjandus on väga mahukas. Antiteesi ilmingud on püsivalt huvitanud lingviste ((binaarsed) opositsioonid, null-tunnus jm — Bally 1932; Ivanov 1973; Jakobson

⁵P. Ricoeuri viimane problemaatiline väide, millega ta esines oma Chicago-loengutel 1976. a, võis sel ajal tunduda mõnevõrra vastuvõetavam.

1985b (1975); Saussure 1959 (1916)); filosoofe, kultuuriantropolooge ja semiootikuid (duaalsed kultuurimudelid, antikäitumine, antikultuur — Abramjan 1981; Jakobson 1971 (1967); Lévi-Strauss 1967 (1958); Lotman, Uspenski 1994 (1977); Nöth 1994a; Pjatigorski 1992; Uspenski 1994 (1985)); folkloriste (tegelaste ja sündmuste polaarne asetamine (*Setzung*), sümmeetrilisus — Abramjan 1983; Meletinski 1976; Olrik 1909); analüütilisi ja sotsiaalpsühholooge, psühhoanalüütikuid ja sotsiolooge (ontogeneesi peeglistaadium, hingeelamuste universaalne dualism “meie”—“nemad”, negatiivne identiteet — Jung 1994 (1930); Lacan 1977 (1937); Poršnev 1979 (1966); Russell 1979); biosemiootikuid ja küberneetikuid (sissetungija, ajupoolkerade asümmeetria, “võõra” semiootilised ja mittesemiootilised identifitseerimismehhanismid — Erikson 1966; Ivanov 1978; Jacob 1974). Kuid mul ei ole õnnestunud leida ulatuslikumaid teoreetilisi käsitlusi ideoloogia antiteetilise struktuuri kohta.

Siit hargnevad järgmised uued ülesanded: 1) kirjeldada täpsemalt ideoloogia ja/või kultuuri antiteesil põhinevat formaalset struktuuri; 2) avada ideoloogia ja kultuuri omavahelised (funktsionaalsed seosed) vaadeldava struktuuri pinnal; 3) rakendada visandatavat teoreetilist skeemi nõukogude kultuuri interpreteerimisel.

Niisugune ekskurss nõuab teadusliku analüüsi keele vahetamist. Järgnevas loobutakse sotsioloogilisest paradigmat ja interpreteeritakse nõukogude ideoloogiat ning kultuuri Tartu-Moskva semiootikakoolkonnas väljatöötatud kultuuriteooriast lähtudes.

Selle teooria raames on eriti huvitav süveneda ühesse kultuurisemiootilisse mudelisse, mis lubab ideoloogia senise analüüsi tulemused asetada hoopis avaramasse konteksti.

5. SEMIOSIS KUJUNDAB KULTUURITÜÜBI

Teatavasti defineerivad Tartu-Moskva koolkonna semiootikud kultuuri inimese ja maailma vahel toimiva semiootilise süsteemina, mis toimib inimese poolt talle teatavat informatsiooni läbi töötades ja korrastades (Lotman, Uspenskij 1984: X). See süsteem

on vaadeldav nii tegelikkuse abstraktse mudelina (*resp.* maailmapildina või kultuurikeelena) kui ka selle realiseerimisena märgilistes struktuurides (Lotman 1969: 463).

J. Lotman ja B. Uspenski väidavad, et kultuurisemiootikas ei saa piirduda kultuuri kui märgisüsteemi funktsionaalse analüüsiga. Viidates M. Foucault' samalaadsele lähenemisele (vt Foucault 1994 (1966)), tähtsustavad nad märgisse ja märgilisusse suhtumise iseloomu (*semiosis*'e) kultuuris kui ühe põhilise kultuuritüüpi kujundava faktori. Kõigepealt on nende arvates oluline jälgida, kuidas kultuuris tõlgendatakse suhet märgi väljendustasandi ja sisutasandi vahel. Selle suhte alusel eristavad nad kahte kultuuritüüpi. Ühes neist sobib märgi sisu ja selle väljendamisviisi suhet illustreerima sümbol, teises aga rituaal (Lotman, Uspenski 1971: 151–152).

Esimeses domineerivad sisu ja väljenduse vahel konventsionaalsed, juhuslikud, meelevaldsed suhted nagu sümboli puhul (üldjuhul) ikka. Millegi nimetamine (millelegi nime andmine) kultuuris, nagu ka sisu väljendamisviis üldse, ei ole esmatähtis — oluline on väljendatav sisu. Teises kultuuritüübis — arvaksime siia ka nõukogude kultuuri — käsitatakse märgi väljendusviisi suhet sisuga enamasti ainuvõimalikuna. Väljendustasand on sisust lahutamatu nagu rituaalis. Mingi sisu dikteerib väljendusele kindlad piirangud ja vastupidi (Lotman, Uspenski 1971: *ibid.*). Nõukogude kultuur kuulub minu arvates just sellesse kultuuritüüpi. Kuskil (küllap vist *Gulag*'is) kirjutab A. Solženitsõn vedurijuhust, kes lasti kohapeal maha selle eest, et ta oli oma võileiva keeranud ajalehepoognasse, millel ilutses Stalini pilt. Nõukogude kultuuritüüp keskendub ("õigele") nimetamisele. "Vale" nimi samastub "võõra" sisuga. Siin tarvitseb meenutada tänavate, väljakute, asutuste jm ümbernimetamist nõukogude okupatsiooni päevil. 1930. aastate lõpul võtsid Trotski-nimelised nõukogude kodanikud endale kibekähku uue nime (tavaliselt piisas *i* lisamisest: Troitski). J. Stalini valitsemisaastate kohta kirjutab J. Undusk: "Kui sageli oldi armunud mitte niivõrd kommunismi, millesse pidi alles uskuma, kuivõrd sõnasse "kommunism", mis oli juba kindlalt käes, igäihe huulte ja hammaste vahel: "Kaks helget nime [Lenin, Stalin — *P. L.*] rahva armastuses / on liitunud ühes sõnas: "kommunism"" (Aleksei Surkov "Rahvaste juhile", tlk Paul Viiding)" (Undusk 1994: 1881). Vrd J. Stalini ütlusega

töotusest Lenini surma puhul: “Ei ole midagi kõrgemat kui selle partei liikme nimetus, mille rajajaks ning juhtijaks on seltsimees Lenin” (Stalin 1947 (1924): 46).

Kultuuri tervikuna saab tõlgendada kas mehhanismina, mis tekstikogumit loob, või tekstidena — kultuuri realiseerimiseks (Lotman, Uspenski 1994 (1977): 245). Kultuuritüübi määramisel on kultuuri enesehinnangu arvestamine selles küsimuses, nagu J. Lotman ja B. Uspenski osutavad, väga oluline. Esimesel juhul on mudeliks õpik kui teksti genereeriv reeglite kogu. Niisugune kultuur teadvustab end tekste loovate reeglite süsteemina: pretsedendist saab rääkida vaid siis, kui on reegel, mis seda kirjeldab. (Näiteks võib tuua Euroopa klassitsismi.) Teisel juhul on mudeliks õpik kui krestomaatia või katekismus — tekstide, tsitaatide, küsimuste-vastuste kogumik (Lotman, Uspenski 1971: 152–153). Säärane kultuur teadvustab end normeeritud — “õigete” — tekstide koguna; reeglid teadvustatakse siin pretsedentide summana.

Olles orienteeritud väljendusele (nimetamisele), reflekteerib nõukogude kultuur end ühtlasi Õige Tekstina. Kultuuri sisu on kultuuri enesepeegelduse seisukohast vaadates ette antud (ette määratud), teksti mõistmiseks tuleb selgeks õppida sisu ja väljenduse vastavussuhted. (Kultuurist arusaamise käik sarnaneb teksti filoloogilise analüüsiga (Lotman, Uspenski 1971: 152).) Lääne politoloogid ja nõukogude intelligents (kes oskasid pretsedentide dešifreerida) võisid riigi lähitulevikku eksimatult tõlgendada märkide põhjal, millel oli kindel tähendus nagu sõnadel leksikas. Näiteks NLKP Poliitbüroo liikmete nimetamise järjekord kirjatükis või nende reastumise kord Lenini mausoleumi tribüünil paraadide ajal väljendas ühemõtteliselt riigi poliitikas toimunud (toimumas olevaid) muudatusi. Nõukogude kultuur ritualiseeris käitumise (vrd ka ideoloogia tunnustega 5, 6, 7, 9, 10.). Teksti kui pretsedendi ja selle autoriteetse väljenduse domineerimist teksti sisu ja sisu genereerivate reeglite üle illustreerib N. Liidus tekkinud konventsioon viitamisel. “Marksismi-leninismi klassikute” (s.t K. Marxi, F. Engelsi, V. Lenini ja (1953. aastani) J. Stalini) puhul — erinevalt kõigist teistest autoritest — ei tarvitsenud viidet siduda konkreetse uurimuse (artikliga), milles “klassik” viidatava mõtte avaldas. Piisas ainult (kogutud) teoste köitele ja leheküljele osutamisest. Ei lisatud ka köite ilmumisaastat. K. Marxi ja F. En-

gelsi puhul jäeti eristamata isegi kummagi autorlus: kirja järgi oli alati tegemist K. Marxi ja F. Engelsi *Teostega*. Lugejale pidi täielikult piisama autoriteetsele sisule viitamise graafilisest faktist.

5.1. Antitees semiosis'e dominantse tunnusena

Siin visandatud kahe eri kultuuritüübi kokkupõrkel teise ("võõra") kultuuriga ilmneb huvitav erinevus. End reeglite koguna teadvustav ja peamiselt sisule orienteeritud kultuur suhtub teise kultuuri kui mitte-kultuuri. Ent normeeritud tekstidele ja väljendusele orienteeritud kultuur käsitleb võõrast kultuuri antikultuurina (Lotman, Uspenski 1971: 154–155).

Kõigepealt paar märkust terminite kohta. Tuleb hoida lahus mitte-kultuuri (*resp.* mitte-teksti) ja mittekultuuri (*resp.* mitte-teksti) mõisted ning õigekirjutus. Viimane terminite paar osutab *loodusele*, mis *eo ipso* ei ole kultuur (tekst) (Lotman 1970b: 7).⁶

Mitte-kultuuriks on Tartu-Moskva koolkonna semiootikud nimetanud "sfääri", mis funktsionaalselt on kultuur, kuid mis ei täida (parajasti) tema reegleid (vt Lotman 1970b: 7). Ta "justkui ei eksisteeriks" ja kukub (unustatakse) või tõrjutakse (maddala(ma) autoriteetseuse pärast) mingi konkreetse kultuuri piiridest välja. Mitte-kultuur samastatakse subjektiivselt kaose, entroopiaga (süsteemis korrastatud—mittekorrastatud). Teadusliku meetaakele seisukohast on siin muidugi tegemist teise kultuuriga (või teistsuguse kultuuritüübiga). Ka kultuurist väljaspool seisja jaoks

⁶Terminite *mittekultuur* ja *mitte-kultuur* õigekirjutus on tekitanud vägagi autoriteetsete tekstide üllitamisel mõistealaseid segadusi. Nii näiteks Tartu-Moskva semiootikakoolkonna alusteksti "Kultuuri-semiootika teesid" ingliskeelse tõlke paragrahvis 4.0.0.a on mitte-tekst ("ne-tekst") tõlgitud "mittetekstiks" ("we should distinguish the nontext from the 'antitext' of a given culture") ja seda viiga on tираžeeritud kõigis mulle teadaolevates ingliskeelsetes kordustrukides (Lotman, Uspenskij *et al.* 1975 (1973); Ivanov, Lotman *et al.* 1998 (1973); Tartu-väljaande aluseks on tekst, mis on trükitud koguteoses *Structure of Texts and Semiotics of Culture* (The Hague—Paris: Mouton, 1973). Ebajärjekindlust on ka termini "antikultuur" kirjutusviisis, ent termini kõik võimalikud graafilised pildid saavad viidata ikka vaid üheleainsale sisule.

on mitte-kultuur lihtsalt teistsugune kultuur. Kultuur funktsioneeribki mitte-kultuuri foonil ja on temaga unustamise/meenutamise ja desemiotiseerimis/semiotiseerimisprotsesside kaudu keerulistes suhetes (Lotman 1970b: 8; 1970a: 78–79; Lotman, Pjatigorski 1968: 84–88).⁷

Anti- ja mitte-kultuuri lahutab kultuurist piir, mis on otseseoses kultuuri orienteeritusega kas väljendusele (*resp.* tekstile) või sisule (*resp.* reeglitele). Piir süsteemis *kultuur—antikultuur* on jäik, “ületamatu”. Seevastu piir kultuuri ja mitte-kultuuri vahel on hägus, gradatsiooniline, sujuva üleminekuga (Lotman, Uspenski 1971: 154, 157). Kui tarvitada formaalse loogika mõisteid, siis võib antikultuuri puhul jämedates joontes kõnelda kontradiktoorsest opositsioonidest (vastandamine toimub jah/ei või ja/või tüüpi vastastikust välistamist väljendavas vormis); mitte-kultuuri esindavad aga kontraarsed opositsioonid (vahendatavad elemendid on ühe ja sellesama soomõiste äärmised liigimõisted, näiteks *kauge—lähedane*).⁸

Opositsioonipaaris *kultuur—mitte-kultuur* teadvustab kultuur end produktiivse algena, mis loomuliku leviku protsessis vormib mitte-kultuuri sfäärist kultuuri. Ajalooliselt konkreetseks minnes saab väita, et lääneeuroopa teaduseajastule iseloomulik kultuuri-tüüp on valdavalt interpreteeritav just sisule ja reeglitele orienteeritud semiootilisest mudelist lähtudes (Lotman, Uspenski 1971: 154, 157).

⁷Aasta enne surma koostatud “Vene kultuurisemiootika teesidesse” on J. Lotman kirjutanud lause: ““Mitteskultuursuse” (*nekuljturnostj*) ja “kultuurivälisuse” (*vnekuljturnostj*) mõiste tuleb teaduse sõnavarast jäädavalt välja heita ja asendada “muukultuursusega” (*inokuljturnostj*)” (Lotman 1994: 416). Neid termineid on J. Lotman siin kasutanud aga hoopis teises, aksioloogilises kontekstis, nimelt väärtustamaks vene kultuuripoliitika ja kultuurilise eneseteadvuse nüüdisparadigmat maailma kultuurilise integratsiooni taustal. Selle aspekti rõhutamine ei annuleeri meie arvates *mitte-kultuuri* ja *mittekultuuri* mõistete heuristilist tähendust ja rakendamispotentsiaali kultuuriteoorias.

⁸Tõlgendades antiteesi kultuurikoodi elemendina, tuleb silmas pida L. Wittgensteini märkust selle kohta, et kuigi kontradiktoorne tõde on võimatu, ei ole kontradiktsioon ometigi mõttetü — sümboolses (lihsaksin: semiootilises) plaanis (Wittgenstein 1996 (1921): 92–95).

Täiesti omapärane situatsioon tekib aga süsteemis *kultuur—antikultuur*. Selle semantika on sõnastatav opositsioonipaari *õige—vale* kaudu, “mis võib (kuni kokkulangevuseni) läheneda antiteesile *tõene—ebatõene*”. Siin kultuur mitte ainult ei erista end *kaosest, korrastamatusest* või *entroopiast*, vaid vastandub “miinusmärgiga sfäärile”. “Miinusmärgiga kultuuri” tajutakse kultuuri “omamoodi peegelpildina” (“milles seosed säilivad, kuid muutuvad vastupidisteks”; vt Lotman, Uspenski 1971: 154–155. Vrd nõukogude ideoloogia 3., 4. ja 5. tunnusega.) Kultuur eraldab end antikultuurist järsu piiriga ja sulgub endasse. Kui kultuuri levik mitte-kultuuri aladele toimub (nagu juba osutatud) teadmise ekspansioonina mitteteadmise aladele, siis teadmise vahendamine antikultuuri sfääri on kultuuri seisukohast võimalik ainuüksi “võiduna vale üle” (Lotman, Uspenski 1971: 157). “Kultuurisemiootika teesides” formuleeritakse see nii: “Tuleb eristada antud kultuuri mitte-teksti ja anti-teksti: ütlust, mida ei säilitata, ütlusest, mis hävitatakse” (Ivanov, Lotman et al. 1998 (1973): 4.0.0.a; vrd ideoloogia 7. ja 9. tunnusega.)

Kahjuks piirduvad J. Lotmani ja B. Uspenski tähelepanu väärivad teoreetilised arutlused antikultuuri formaalsete tunnuste kohta äsja refereeritud konspektiivse käsitlusega. Teistes publikatsioonides keskenduvad nimetatud autorid antikultuuri ilmingute dokumenteerimisele vanema vene kultuuri matejali põhjal (Lotman, Uspenski 1975: 168–254; 1993 (1976); 1994 (1977); Uspenski 1994 (1985) jm).

J. Lotmani ja B. Uspenski kontseptsioon antiteesist kultuuris annab kindlasti alust järeldada, et nõukogude (*resp.* totalitaarne) ideoloogia ei ole antiteesi unikaalne domineerimisväli ja et antikultuuril on nõukogude kultuurist avaram ilmneruum. Kuid veelgi olulisem on see, et antiteesi vaadeldakse kultuuri refleksiooni ja eneserefleksiooni atribuudina teatud kindla *semiosis*'e-tüübi raames.

Niisugune lähenemisnurk lubab minu arvates püstitada küsimuse antiteesi käsitlemisest kultuuri kui intellekti mehhanismina, mis produtseerib teatud tüüpi tekste. Antiteesi peaks saama interpreteerida kultuuri kui “mõtleva üksuse” invariantse operationaalse “skeemina” (ühena teiste hulgas), kui lähtuda I. Kan-

ti (1902 (1790): 221–223) loodud kontseptuaalsest ja teoreetilisesest traditsioonist.⁹

5.1.1. Antiteetilise skeemi tunnused

Siinse artikli teema piires jääb minu ülesandeks kirjeldada antiteesi kui intellektuaalse mehhanismi tunnuseid ja nende avaldumist nõukogude kultuuri eneserefleksioonis. Piirdun siin antiteesi kui intellektuaalse skeemi topoloogiliste ja (auto)-kommunikatsiooniliste tunnuste vaatlusega, toetudes Tartu-Moskva semiootikakoolkonna teoreetilisele paradigmale.¹⁰

5.1.1.1. Kultuuriruumi topoloogia: ruumiline komplementaarsus

Iga keeleline ütlus kirjeldab ruumilis-ajalist protsessi (Ivanov 1978: 130). Kõnelev subjekt (*resp.* teatud kultuurisüsteem) on vaadeldav ajalis-ruumilises koordinaadistikus.¹¹ Seejuures “tuleb vahet teha maailmapildi ja seda kirjeldava metakeele ruumiliste struktuuride vahel. Esimesel juhul omistatakse ruumilised tunnused kirjeldatavale objektile, teisel — kirjeldavale keelele”. J. Lotmani sõnul valitseb sellegipoolest objekt- ja metakeele ruumiliste tunnuste vahel selge homomorfism, sest “üheks inimkultuuri universaalseks jooneks, mis nähtavasti on seotud inimese teadvuse

⁹Põhiseisukohad kultuuri kui intellekti siin rõhutatavate aspektide kohta kajastuvad J. Lotmani töödes (Lotman 1973a; 1977: 9, 13, 16–18; 1990: 402–403, 407–408). Muu hulgas on oluline, et Lotman postuleerib indiviidi, teksti ja kultuuri kui intellektuaalsete objektide struktuuri ja funktsioneerimisprintsipi analoogia nelja põhitunnuse alusel (semiootiline heterogeensus, mälu, tähenduste isepaljunedmine ja selektsiooniploki olemasolu).

¹⁰Mind huvitavad siinses käsitluses tüpoloogilised iseärasused, mistõttu analüüsivate fenomenide reaalse variantsuse jätan teadlikult kõrvale.

¹¹Nende koordinaatide lokaliseerimisprobleeme on keele leksika ja vormistiku tasandil uurinud R. Jakobson oma šifriteoorias (Jakobson 1972 (1971)), R. Thom loomuliku keele topoloogilise mudeli põhjal (Thom 1975) ja J. Lotman teoorias süžeeelisusest (Lotman 1970d: 280–289).

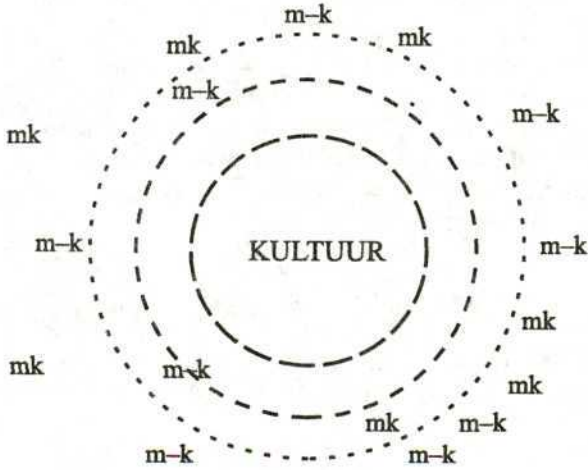
antropoloogiliste omadustega, on see, et maailmapilt omandab paratamatult ruumitunnused" (Lotman 1969: 463). Sellepärast võib ruumi defineerida ka võimalike mõtestatud tunnuste koguna (Ivanov 1978: 41).

Teksti kandja vaatekoht, selle ruumitunnused annavad kultuurimudelile orientatsiooni (Lotman 1969: 465). Kultuuri subjekti orientatsioon on mõistagi hinnanguline. J. Lotman eristab kultuuri maailmapildi seesmist, piiritletud ja välimist, avatud ruumi ja sellele vastavalt orientatsiooni seestpoolt välja või väljastpoolt sisse (Lotman 1969: 465–477). Niisugune klassifitseerimisprintsip võib olla õigustatud mitmesuguste maailmapiltide enesekirjelduste puhul, kaasa arvatud süsteemis *kultuur—mitte-kultuur* (vt joon. 1; vrd ka Ivanov, Lotman 1998 (1973): 1.1.2 ja 1.2.0)). Samal ajal süsteemi *kultuur—antikultuur* kohta see ei tohiks kehtida (vt joon. 2). *Mitte-kultuurist* ümbritsetud kultuur on häguste piiridega ruum: see läheb sujuvalt üle amorfseks ja n-õ piirituks keskkonnaks (milles pealegi funktsionaalselt samastuvad mittekultuuri ja mitte-kultuuri elemendid). Süsteemis *kultuur—antikultuur* on antikultuuri elemendid üksüheses topoloogilises vastavuses kultuuri elementidega, sest nagu loogikast teada, on binaarse opositsiooni liikmed tingitud seoses. See tähendab, et mingi opositsiooni ühe liikme antus märgib tema vastandi aktualiseerumist (kultuuri)teadvuses, kuigi see vastand võib olla formaalselt fikseerimata.¹² Kuivõrd kultuuri moodustav repertuaar on süsteemi *kultuur—antikultuur* enesekirjeldustes duaalselt korrastatud ja järskude piiridega reglementeeritud, siis ei teadvustata antikultuuri (ehk kultuuri "välist") ruumi avatud ruumina.¹³ Tegemist on kahe suletud kultuuriareaaliga, mida (ideaalis!) eraldab ületamatu (läbimatu) piir. Piir blokeerib —

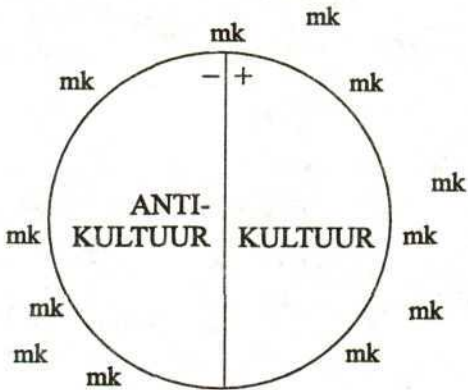
¹²Sellele binaarsete opositsioonide tähtsale tunnusele on lingvistilisi süsteeme analüüsides korduvalt osutanud R. Jakobson (1985a (1976): 70; 1985b (1975): 144).

¹³Semiootikud kirjeldavad niisuguste süsteemide põhimõttelist analoogiat duaalsete fonoloogiliste koodidega. Iga fonoloogiline diferentsiaaltunnus (*resp.* mütoloogilise vms süsteemi element) vastab ja vastandub teisele diferentsiaaltunnusele (sümbolile) või tunnuste (sümbolite) teatud seeriale vaadeldavas paradigmas (*resp.* süntagmas) (Ivanov 1978: 96).

KULTUUR — MITTE-KULTUUR



KULTUUR — ANTIKULTUUR



Joonis 1 ja 2. m-k = mitte-kultuur, mk = mittekultuur.

seda rõhutatakse demonstratiivselt — “meid” deformeerida võiva orienteeritud tegevuse “nende” poolt “meie” suunas.

Ja ometigi — paradoksaalne küll — oli nõukogude süsteemi eneserefleksioon samal ajal antikultuurist lahutamatu. Kultuuri põhiväärtuste määratlemine enesekirjelduse tasandil ei võinud toimuda antikultuuri elemente teadvustamata (või eksplitsiiserimata) — muidugi kui ei riskitud kõrvale kalduda süsteemi keelest. Seega moodustavad kultuur ja antikultuur funktsioneerimise poolt komplementaarset paari, nad on omamoodi siiami kaksikud. Selles kahtlejal tarvitseb lugeda nõukogude kultuuri ortodoksaalse enesekirjelduse esimest ja viimast lehekülge. (Erand kinnitab siin reeglit.)

5.1.1.2. Kultuuriruumi topoloogia: sümmeetriline reduktsioon

Süsteemi *kultuur*—*antikultuur* suletud binaarse struktuuriga on lähedalt seotud teinegi oluline topoloogiline joon — sümmeetrilisus.¹⁴ Opositsioonipaaride vastastikku reserveeritud kohad kaksikväljal muudavad süsteemi topoloogilises plaanis bilateraalselt sümmeetriliseks ja semantiliselt antisümmeetriliseks. Selle süsteemi keel ei tunne neutraalset, sümmeetriat rikkuvat *mitte-kultuuri*. Viimane redutseeritakse kas kultuuriks või antikultuuriks.¹⁵ Niisugune must-valge reduktsioon nõukogude kultuuris eeldas eneseteadvuse “valvsust” nii “meie” kui ka “nende” suhtes. Välismaiseid kultuuritegelasi liigitati kas (potentsiaalsete) vaenlaste või “sõprade” (*naš*) leeri; N. Liidus kontrolliti üldjuhul kõiki välismaalastelt saabunud kirju; kõigile “meid” külastanud välis-

¹⁴W. Nöth eristab keeles nelja sümmeetrialiiki: refleksiivset ehk peegelsümmeetriat, translatiivset ehk ornamentaalset, radiaal- ja antisümmeetriat. Peegelsümmeetria võib olla bilateraalne (vrd tähepiltide A/A või O/O peegeldumist) või enantiomorfne (vrd tähepiltide b/d või p/q peegeldumist). Antisümmeetriaks on W. Nöthi järgi enantiomorfne peegelsümmeetria. Bilateraalselt või translatiivselt sümmeetrilise paari või rea võib muuta antisümmeetriliseks mingi (näiteks semantiline) lisatunnus. (Nöth 1994b: 98.)

¹⁵Paralleelnäitena võib viidata 16. sajandil üllitatud vanavene grammatikale, milles kõiki “õigeusklikke” keeli nimetati üheks keeleks (Lotman, Uspenski 1971: 156).

maalastele kehtestati kindlad liikumispiirangud jne jne. Kultuuri sees nimetati kommunistlikku noorsooühingusse mittekuuluvaid noori "mitteorganiseeritud noorteks" (nõukogude *aparatsik*'ute argoo!) ja neil oli raskusi kõrgkooli astumisel ning teatud töökohtade saamisel. Nendesamade oftsiossete arusaamade järgi anti hinnang ka paraadil või valimas käimisele/käimata jätmisele: "Kes ei ole meie poolt — see on meie vastu". Vastuolijad (tegelikud ja fabritseeritud) tembeldati "(kodanlikeks) natsionalistideks", "oportunistideks", "revisionistideks", "likvidaatoriteks", "reeturiteks" — ja kelleks veel! — ja kõiki neid käsitati sisuliselt "nende", seega antikultuuri osana: "Ei saa pidada juhuslikuks, et trotskistid, buhhaarinlased ja rahvuskallaklased, võideldes Lenini vastu, partei vastu, jõudsid sinnasamasse, kuhu jõudsid menševike ja esseeride parteidki — muutusid fašistlike luureorganite agentideks, muutusid spioonideks, kahjureiks, mõrvareiks, diversantideks, kodumaa reetjateks" (*Lühikursus* 1951 (1938): 326).

Lisaks sellele alluvad antikultuuri polariseeruvad elemendid mõlemal pool telge veel ühele sümmeetrilisele redutseerimisprintsibile: kõik antikultuuri elemendid omavahel ja kultuuri elemendid omavahel sünonümiseeruvad. Tekib kaks translatiivselt sümmeetrilist jada (mis omavahel on mõistagi semantiliselt antisümmeetrilised). Seda jada moodustavad vastandpaarid on teatud kontekstis järjestikku vahetatavad: "Iga vastandpaari saab käsitada kui põhiopositsiooni *soodus—ebasoodus* tõlget" (Ivanov 1978: 96). V. Ivanov seostab antud *semiosis*'e-mehhanismi "elementaarsete" ühiskondade mütoloogiaga.¹⁶ Kuid äsja analüüsitud J. Lotmani ja B. Uspenski seisukohad märgilisusest rituaalile orienteeritud kultuuritüübis lubavad V. Ivanovi järeldust interpreteerida hoopis laiemas kontekstis. Näiteks vene vanasuliste teadvuses redutseeriti *paganlus*, *ketserlus*, *katoliiklus*, aga ka kõik *uus* semantiliselt sümmeetriliseks ornamendiks, mille sekundaarseks aksioloogiliseks ühisnimetajaks sai *saatanlikkus* (Lotman, Uspenski 1994 (1977): 232). Analoogiliselt tem-

¹⁶Selle järelduse kontekstis on oluline osutada, et ka intellektuaalse protseduuri tasandil on siin tegemist mütologiseeriva (samastava) *semiosis*'ega. Muinasjutu tekstiloomes on selle nähtuse fikseerinud A. Olrik lavalise kaksuse ja kaksikute "eepiliste seaduste" vormis (Olrik 1909: 5–7).

beldati Peeter I Antikristuseks, sest ta võttis endale imperaatori tiitli: *imperaator*, *Rooma* ja *Antikristus* moodustasid vanausulistel semantiliselt nivelleeritud ornamendi, mille sisuliseks (ehk väärtuseliseks) dominandiks tõusis *saatanlik* (*patune*; vt Lotman, Uspenski 1993 (1976): 203). Nõukogude süsteemi enesekirjeldustes tõuseb opositsioonide termineid asendama (summutama) antitees *seaduspäraselt progressiivne* (*hea*)—*seaduspäraselt reaktsiooniline* (*halb*). Nõukogude kultuuri eneseteadvuses tekitatakse mainitud põhiopositsiooni (ja sellele sekundeerivate aksioloogiliste vastandpaaride *õitseng*—*mandumine*, *lopsakus*—*kiratsemine* jms) pinnal kindlad hinnangušabloonid (vrd Jakimovitš 1998: 342–343), mille toimel kultuurireaalide primaarne semantika tuhmub või taandub sekundaarseks: “On aeg teha lõpp [kapitalistide — *P. L.*] pehkinud seisukohale, et tootmise ei tarvitse sekkuda” (Stalin 1935d (1931): 446). Kas tarvitseb või “ei tarvitse” — seda ei pakuta adressaadile primaarsena — primaarne on “teha lõpp” — “pehkimisele”!

5.1.1.3. Kultuuriruumi topoloogia: peegelprojektsioon

Antiteetilise *semiosis*'e avaldumine kultuuriruumi topoloogias poleks täielik ilma refleksiivset ehk peegelprojektsiooni käsitlemata. Teatavasti formuleeris S. Freud projektsiooni individist lähtuva alateadliku agressiooni omistamisena välismaailmale *resp.* teis(t)ele inimes(t)ele (Freud 1938 (1906): 854–856). Peegelprojektsioon on minu arvates kirjeldatav “mina” (“meie”) defineerimisena negatiivse (tavaliselt ka agressiivseks reflekteeritava) “teise” (“nemad”) antiteesina — seega “nende” kaudu. H. Smith osutab oma raamatus *The Russians* sellele, et alati pärast N. Liidus toimunud lennuõnnetust levitas ametlik ajakirjandus kuu aega lugusid lennukatastroofidest Ameerikas, Lääne-Saksamaal, Taivanil ja kus tahes mujal välismaal. Analoogiliselt kehtis see “epideemiate puhkemise, kuritegevuse kasvu, üleujutuste, ikalduste, põua, poliitiliste teisitimõttelejate vangistamise jne korral” (Smith 1976: 368). See näide on eriti huvitav veel selle poolest, et peegelprojektsioonile eelneb siin projektsioon. Kõigepealt omistatakse “meie” hädad “nendele” ja seejärel luuakse

peegelprojektiivne antitees: nüüd juba “nende” *põuale* vastandus markeeritud 0-tunnus — *põua puudumine*.

Krestomaatilise näite peegelprojektsioonist võib tuua K. Marxilt, kes unistas nii: “Sotsialism on inimese p o s i t i i v n e e n e s e t e a d v u s, mida enam ei vahenda religiooni eitamine [Sic! — P. L.], niisamuti nagu r e a a l n e e l u on inimese positiivne tegelikkus, mida enam ei vahenda eraomanduse eitamine k o m m u n i s m i kaudu” (Marx 1974 (1844): 127).

Peegelprojektsiooni ei saa sugugi taandada, nagu esialgu võib tunduda, kitsalt ideoloogilise propaganda võtteks (kuigi seda on ta ka!). On alust arvata, et peegelprojektsioonil on kultuuri eneseregulatsioonis universaalne roll. Ilmne on ka see, et peegelprojektsioon pääseb domineerima just duaalsetes, semantiliselt antisümmeetrilistes kultuurisüsteemides. Neid väiteid toetavad ühest küljest B. Poršnevi uurimistulemused, mille põhjal ilmneb, et ajalooliselt tekkis *nemad*-mõiste hoopis varem kui subjektiivne *meie*-mõiste (Poršnev 1979 (1966): 81). Sellega haakub ka E. Cassireri väide, mille kohaselt osutamisžest oma kehale eelnes asesõnade kasutamisele (vt Ivanov 1978: 137). Teisest küljest — erinevalt paljudest kultuuridest — on peegelprojektsioon olnud läbivalt iseloomulik just vene kultuurile. Võib koguni öelda, et see on moodustanud vene kultuuri formatiivse telje. *Uut* ei ole Venemaal ilmiski teadvustatud *vana* jätku või innovatsioonina, mis *vanast* ei sõltu, vaid ikka ja alati *vana* eitamisena, selle radikaalse hülgamisena (*ottalkivanije*), isegi hävitamise õigustamisena või hävitamisena (vt Lotman, Uspenski 1994 (1977); 1993 (1976); Uspenski 1994 (1985)).

Teises kontekstis ja lödvemate piirangutega käsitleb sisuliselt sama fenomeni T. Gross (1996: 1723–1735). Ta nimetab seda *mina* positiivseks laadimiseks *teise* (võõra) negatiivsena kujutamise arvel, kusjuures *teise* rollis võib ühtviisi olla nii individid, kultuur kui ka “veel laiem formatsioon”. T. Gross toob näiteks barbarite vastandamise roomlastele ja Ameerika või kommunistliku režüümi vastandamise Lääne-Euroopale. *Teist* defineeritakse pelgalt selle asetamise kaudu oma süsteemist väljapoole. Seejuures ei tee T. Gross vahet *mitte-mina* ja *antimina* kui *teise* vahel. Näiteks nõukogude kultuuris on *antimina* kui *teine* (koos peegelprojektsiooni protseduuriga) eksplitsiitselt esindatud kurikuulsas

“enesekritika” rituaalis, mis on “vastuolude avastamise erilise vormina ühiskonna arengu liikumapanevaid jõude. [...] Parte liikmed on kohustatud seda rakendama ja taotlema puuduste kõrvaldamist” — s.t iseene pahupoolest antiteesi sünnitades! (ENE 1972, 4: 189.)

Näiteid kirjeldatud antiteetilise skeemivariandi kohta võib nõukogude ideoloogilistest enese kirjeldustest rohkesti leida. Kapitalistlike riikide sotsiaalse olukorra trafaretne eksponeerimine tööpuuduse, tasulise arstiabi, prostitutsiooni “lokkamise”, töölise ekspuuteerimise kaudu pidas muidugi esmajoones (ja implitsiitselt) silmas peegelprojektsioonist sündivat antiteesi: N. Liidus ei ole ju tööpuudust ega prostitutsiooni ja tasuta arstiabi garanteeritakse ka. Mis aga puutub ekspuuteerimisse vms asjadesse, siis nii selle kui ka teiste analoogiliste märkide semantika jääb translatiivse sümmeetria ja primaarse semantika redutseerimise meelevalda. Tähendusi tõuseb määrama põhiopositsioon *regressiivne—progressiivne* (vt 5.1.1.2). Ulatuslikult kasutati refleksiivset projektsiooni kunstis. Klassikalise näitena väärivad siin tsiteerimist V. Majakovski “Värsid Nõukogude passist”. Luuletaja kujutatud situatsioon toimub Ameerika Ühendriikide riigipiiril. Nõukogude Inimese = “hindamatu laevalasti” “dublikaadiks” tituleeritud Nõukogude passi kirjeldatakse *nende* ametniku suhtumiste kaudu peegelprojektiivselt. Suhtumine väljendub kumulatiivselt nelja antiteesi pinnal, millest viimane omandab lausa mütologiseeritud hüperbooli kuju: “Berjot — kak bombu, / berjot — kak eža, // kak britvu / obojudoostruju, berjot, / kak gremušuju, / v 20 žal // zmeju / dvuhmetrovorostuju”. Ja kõige lõpuks eksponeeritakse antiteesi *meie*-poolt koos “dublikaadi” sisuga: “Tšitaite, / zaviduite, / ja — graždanin // Sovetskogo Sojuza” (Majakovski 1956: 242).

5.1.1.4. Kultuuriruumi topoloogia: enantiomorfne sümmeetria

Peegelprojektsioon osutab seega negatiivse *teise* ja positiivse *mina* (*meie*) *semiosis*'e indeksiaalsele aspektile. Peegli mõiste kasutamine on aga samaaegselt seotud antiteesi pooluste ikoonilise sarnasussuhtega.¹⁷ Seda sarnasus- ja erinevussuhete koosmän-

¹⁷Peegelmehhanismi universaalsust kultuuris, maailmaruumis ja molekulaarsel tasandil rõhutab J. Lotman (1984: 20–21). Tartu-Moskva

gu on nimetatud samasusparadoksiks ($A = A$ ja $A \neq A$) (Levin 1988: 9), mis ongi enantiomorfse sümmeetria sisuks. Niisuguses paradoksis ilmneb tõsiasi, et antikultuur ei ole mittekultuur ega mitte-kultuur; ta ei ole ka kultuur ja ometigi — nagu selgus arutlustes süsteemi *kultuur—antikultuur* komplementaarsusest (vt 5.1.1.1.) — on ta antikultuurina samaaegselt ikkagi kultuur! Teisisõnu võib ka öelda nii: igas jaatuses peitub tema eitus (vrd Ivanov 1978: 42). Öeldut topoloogia terminites väljendades saab väita, et kui me kirjeldame kahte omavahel peegelsümmeetrias olevat objekti vaatepunktiga kummagi objekti seest, siis langevad nad teineteisele asetades kokku. Kui aga vaadata peeglist (teisisisõnu kirjeldada mõlemat objekti ühe objekti vaatekohast lähtudes), siis objektide teineteisele asetamisel ühe objekti parem pool osutub teise objekti vasakuks pooleks ja vastupidi. Seda “aru ja kaemuse paradoksi” on põhjalikult kirjeldanud Kant (1982 (1783): 43–46; 1964 (1768): 369–379). *Parema/vasaku* ümberpööramine enantiomorfses sümmeetrias implitseerib ka teiste füüsilist ja kõlbelist maailma puudutavate baasopositsioonide ümberpööratavuse (Levin 1988: 11). J. Lacan on koguni väitnud, et juba nn peeglistaadiumis (5.–18. elukuu vahel) teadvustab laps peeglis oma keha kui enesele vastanduva inverteeritud, välispidise *teise* (vööra) (Lacan 1977 (1937): 1–4).

Eksplitsiitselt avaldub peegelsümmeetria näiteks Kristuse—Antikristuse või keskaegse karnevali antiteesides. Venemaal kujunes vana (paganlik) kultuur kultuuri kui niisuguse möödapääsmatuks eelduseks. “Uus kultuur”, mis alati teadvustas end “vana” eitamise ja täieliku hävitamisena, sai tegelikult selle “vana” säilitamise võimsaks hoovaks, mis hõlmas pärandatud tekste ja säilitatud käitumisvorme, kuid pööras nende funktsioonid peegelsümmeetriliselt pahupidi (Lotman, Uspenski 1994 (1977): 226). Sakraliseeritud antikäitumine on tagasiviidav paganlikele rituaalidele: eeldati, et hauataguses maailmas on kõik seosed ikooniliselt vastupidised — “paremale” vastab “vasak”, jõed kulgevad vastupidises suunas, kui “seal” on öö, siis “siin” on päev jms (Uspenski 1994 (1985): 321). Sedasama võib näha nõukogude kul-

semiootikakoolkonnas on peeglit nimetatud “vööra struktuuri kirjeldamise semiootiliseks masinaks” (*Redkollegija*. 1988: 5).

tuuris, näiteks punanurkade (*krasnõi ugol*) semantika pahupidi pööramises (“vanas” kultuuris — ikooninurk, “uues” — parteijuhi pildiga kaunistatud ruum ideoloogiliste ürituste läbiviimiseks). Peegelsümmeetriline on kommunistliku ideoloogia seisukohast ka Punasel väljakul korraldatud religioossete ristikäikude asendamine töörahva demonstratsioonidega ja aadliseisuse sümboolne korvamine “töörahva südametunnistuse, mõistuse ja au” — kommunistliku parteiga. Enantiomorfset sümmeetriline on muidugi tsaari isevalitsuse ja “demokraatliku tsentralismi” vastandpaar. Nii tõuseb enantiomorfne sümmeetria tekstimassiivi korrastama nii suprasegmentaalsel kui ka supratekstuaalsel tasandil (vrd Nõth 1994b: 10).

Ometigi on juhitud tähelepanu asümmeetriliste kultuurisüsteemide kaldumisele transformeeruda sümmeetriliseks ja vastupidi — seega kultuurisüsteemi sisemisele dünaamikale. Tavaliselt inimene püüab vältida peegelsümmeetriat sümmeetria kasuks (Abramjan 1981: 77, 85–86). Selle tendentsi mudeliks on käepigistus — parema käega paremat kätt! Kui tuua näide nõukogude kultuurist, siis torkab silma kummaline, aga järjekindel seaduspärasus nõukogude diktaatorite poliitilistes sümpaatiates. Stalin, Hruštšov, Brežnev ja teised said millegipärast silmatorkavalt hästi asju aetud just nõukogude juhtide seisukohast parempoolsete liidritega: Ühendriikides vabariiklastega, Suurbritannias konservatiividega ja Saksamaal kristlike demokraatidega. Vasakpoolsete ja “nõrkade” liidritega tekkisid järjepanu konfliktid.

5.1.2.1. Kultuuri autokommunikatsioon: antiteetiline enese-refleksioon

Peegelsümmeetriat tekitaval vaatepunktil on kaks olulist iseärasust: peeglisse vaatav indiviid suhtleb iseendaga; ja ta näeb iseenda kohta seda, mida ta peeglisse vaatamata ei näe. Enesevaatlusel (eneseimetlemisel või -jälestamisel) *mina* transformeerub iseenda jaoks *teiseks*. See peegli iseärasus väljendub mõistagi enantiomorfses sümmeetrias. Renessansiaja kujutavas kunstis varustati upsakust kehastav naisefiguur sageli peegliga, millest vaatas vastu Saatan (Hall 1997: 169–170). Tühisuse allegooriaks võis olla alasti naine, kes juukseid kammides vaatab peeglisse Sur-

ma figuuri juuresolekul (Hall 1997: 545). Esialgu võib tunduda, et autokommunikatsioon on indiviidi maailmapildis fakultatiivse tähendusega. Ent lähtudes individuaalse ja kollektiivse intellekti analoogia presumptsioonist lükkab J. Lotman selle ettekujutuse lihtsa arutlusega kõrvale. Kui mõiste *indiviid* asemel kasutada adressandi ja adressaadi mõisteid, siis saab väita, et kommunikatsiooni kirjeldamisel näiteks mingi rahvuskultuuri piires adressandi mõistemaht kattub adressaadi mõistemahtuga suures osas. Kui aga vaatlusobjektiks on inimkultuur, siis — “vähemalt ajalooliselt reaalse kogemuse piiridesse jäädes” — adressandi ja adressaadi mõiste langevad kokku ja kommunikatsiooni tuleb inimkultuuri piires terveniisti interpreteerida autokommunikatsioonina (Lotman 1970d: 15).

Süsteemis *kultuur—antikultuur* on autokommunikatsioonil keskne, struktuuri kujundav funktsioon. Seda väidet toetab eneserefleksiooni komplementaarsuse (vt 5.1.1.1.), peegelprojektsiooni (5.1.1.3.) ja peegelsümmeetria (5.1.1.4.) domineerimine süsteemis *kultuur—antikultuur*.

Sisuliselt on autokommunikatsioon paradoksaalne nähtus (Lotman 1973b: 228): subjekt edastab teate sellele, kes seda juba niikuinii teab. Seega puudub teate üleandmisel mnemooniline otstarve. Järelikult peab autokommunikatsioonil olema mingi teine, kultuuri seisukohast oluline roll. Väites, et inimene kasutab sõnu selleks, et korrastada oma isiksust,¹⁸ toonitab J. Lotman, et teadet endale edastades muudetakse *mina* ennast: “*mina* korrastab ümber oma olemust” (Lotman 1973b: 228). Siia tuleb lisada, et ka kollektiivne indiviid võib tunda vajadust endale näkku vaadata, et teadvustada enda ja teiste jaoks, missugune ta on. Nõukogude kultuuris kujunes säärasest autokommunikatsioonist omamoodi žanr parteiprogrammide, aruandekõnede, mai- ja oktoobripühadeks koostatavate hüüdlauseste jms näol. Selle žanri pärliteks on mõistagi kanooniline *ÜK(b)P ajaloo lühikursus* ja “stalinlik” konstitutsioon (*Konstitutsija...* 1937). Eelnevaiga tutvunud lugeja mõistab, et kirjeldatavas žanris valitseb selge enantiomorfne sümmeetria. Kuid erinevalt klassikalisest mude-

¹⁸Inimese käitumine oleneb sellest, kuidas ta end nimetab. Inimene saab endale näiteks teatada: “Ma ei ole veel lurjus” (Lotman 1967).

list *meie*—*nemad* on siin pluss- ja miinuspool vahetunud. *Mina* (*meie*) alateadlikult või teadlikult tõrjutavatest, varjatavatest või hukkamõistetavatest ilmingutest saab iseene enantiomorfne projektsioon, mida me tunneme kõikvõimalike käsulaudade jms illitistena *kultuur*—*antikultuur*-tüüpi süsteemides.

Vene kultuuri eneserefleksioonis, milles iseene vaatlemine on alati olnud esmasem ja põhilisem välisilma vaatlemise suhtes (Lotman 1994: 407), ongi antikultuuri kõigepealt otsitud kultuuri seest. Vene kultuur ei teadvusta end evolutsioonilise protsessina, vaid *vana* ja *uue* dramaatilise duellina. Marksistliku maailmarevolutsiooniteooriaga sündis küll sisemise vastalise kõrval “väline” antiteetiline areaal “kapitalistliku süsteemi” näol, kuid nõukogude vene kultuuri autokommunikatsioonis kontamineeriti ja nivelleeriti need mõlemad kujutelmadeks ühisest vaenlasest joonisel 2 kujutatud vaimus: “*Za vsjo — // za voinu // za posle // za ranše // so vseimi // s ihmimi // I so svoimi // mõ rastšitajemsja v krasnom revanše. . .*” (Majakovski 1956: 78).

5.1.2.2. Autokommunikatsioon: antitees kui teisene kood

Kultuuril, nagu väidab J. Lotman, on tüpoloogilises plaanis kalduvus olla kas kommunikatiivne või autokommunikatiivne süsteem (Lotman 1973b: 242–243). Süsteemis *kultuur*—*antikultuur*, nagu eespool selgus, on tooniandvaks infovahetusviisiks autokommunikatsioon.

Autokommunikatsioon soodustab tekstide muutumist metatekstideks. Sisekõne süsteemis “sõnad ja kujundid muutuvad indeksiteks” (Lotman 1970c: 165). Sellest tähtsast tähelepänekust arendas J. Lotman autokommunikatsiooni teisese koodi idee, mis lühidalt kokku võttes oleks järgmine (vt Lotman 1973b: 232–240). Tekst, mis autokommunikatsioonis ei anna meile uut teavet, vaid transformeerib *mina* enesepilti, piirdudes lihtsalt olemasoleva info tõlkimisega uude tähendusüsteemi, ringleb funktsionaalses mõttes koodina, mitte teatena.¹⁹ Näiteks kui *Anna Karenina* lugeja hüüatab (või mõtleb): “Anna — see olen

¹⁹Kood on “informatsiooni esitusviis niisuguses vormis, mis sobib teate edastamiseks teatud infokanalil” (Ivanov 1978: 130).

mina”,²⁰ siis sellega on Tolstoi romaani tekst muutunud väitja elu ümbermõtestamise mudeliks. *Mina—mina*-süsteemi eristab *mina—sina*-süsteemist sõnade reduktsioon: sõnad muutuvad sõnade märkideks, märkide indekseks. Tolstoi tekst omandab uue (*resp.* lisa)-rolli — sellest saab *minu* maailmapildi indeks ja kood. Esialgse teate “lugemine” teisese koodi võtmes tekitab sellise olukorra, et algteksti elemente tõlgendatakse täiendavasse, “väljaspoolt” sisestatud süntagmaatilisse konstruktsiooni kuuluvatenä. J. Lotman piirdub teisest koodi eritledes korduvuslike, ornamentaalsete, rütmiliste konstruktsioonide märkimisega: need hakkavatki valitsema adressaadi assotsiatsioone. Süntagmaatilisel lauskorrastatud asemantilised tekstid muutuvad meie assotsiatsioonide sünnitajaks — mida rõhutatam süntagmaatika, seda assotsiatiivsem! Lugeja saab niisugusest tekstist aru vaid seetõttu, et ta teab seda ette. Autokommunikatsioonile orienteeritud infovahetus mõistagi ei väldi stampe. Vastupidi: see ilmutab selget kalduvust muuta tekstid süntagmaatilisteks stampideks.

Lisaksime, et niisugune süsteem on igale inimesele tuttav muinasjutudest. Loomuliku keele tasandil on muinasjutul muidugi olemas semantika; kultuurinähtusena on aga muinasjutt puhas süntagmaatika, n-ö teisene kood. Muinasjutt ei sisalda kellegi jaoks uut informatsiooni — kõik on ju ette teada. Seda mõistis suurepäraselt juba A. Olrik, kes 20. sajandi algul väitis end uurivat muinasjutu “bioloogiat” (Olrik 1909: 1).

Nagu võib järeldada translatiivse reduktsiooni (5.1.1.2.), komplementaarsuse (5.1.1.1.) ning projektsiooni ja peegelprojektsiooni (5.1.1.3., 5.1.1.4.) analüüsist, omandab antitees enantiomorfses autokommunikatsioonilises struktuuris sekundaarse semantilise ning süntagmaatilise rolli. Ja ta korrastab ümber reflekteeritava teate primaarse semantika. Peegelprojektiivses tekstis teate esmane sisu taandub antiteesi loogika ees. Domineerides süsteemis *kultuur—antikultuur*, hakkab antitees semantilise ja süntaktilise pealisstruktuurina produtseerima kindlat tekstitüüpi. Seega antitees ei ole pelgalt retooriline võte, indiviidi

²⁰G. Flaubert olevat *Madame Bovary*'d kommenteerides väitnud: “Emma — see olen mina”. Tolstoi olevat end samastanud *Sõja ja rahu* Natašaga.

emotsionaalne reaktsioon, loogikaline operatsioon või alateadliku agressiivsuse ilming. Antitees on kultuuri konstitutiivne element, J. Lotman ütleks: *poroždajušij mehanizm*. Kultuuri autokommunikatsioonimudel sisaldab nii iseenda peegeldust kui ka baasalgoritme selle peegelduse mõtestamiseks. Nende universaalsete algoritmide hulka kuulub ka antitees, taandudes ühtedes ja tõustes domineerima teistes kultuurisüsteemides, sealhulgas nõukogude kultuuris.

Kultuuri autokommunikatsiooni ning sümmeetria vormidesse süvenev lähenemisviis pakub intrigeeriva vaatenurga antiteesi edasisel käsitlemisel (meta)retoorikas. Väga perspektiivikas vaaeldud seostes on kultuurilise enantiomorfia ja aju funktsionaalse asümmeetria mitmete ilmingute analoogia.

Kirjandus

- A б р а м я н 1981 = Абрамян Л. А. Типы симметрии и человеческое общество. — *Семиотика и проблемы коммуникации*. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 77–88
- A б р а м я н 1983 = Абрамян Л. А. *Первобытный праздник и мифология*. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР
- A l t h u s s e r, L. 1968. Lénine et la Philosophie. — *Bulletin de la Société Française de Philosophie*, 62 (4): 125–181
- B a l l y, Ch. 1932. *Linguistique générale et linguistique française*. Paris: Ernest Leroux
- B i c k e r t o n, D. 1990. *Language and Species*. Chicago—London: The University of Chicago Press
- E N E 1968–1978 = *Eesti nõukogude entsüklopeedia*, I–IX. Tallinn: Valgus
- E n g e l s, F. 1934 (1883). *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats: Im Anschluss an Lewis H. Morgans Forschungen*. Moskau—Leningrad: Verlagsgenossenschaft Ausländischer Arbeiter in der UdSSR
- E r i k s o n, E. H. 1966. Ontogeny of Ritualization: Ritualization of Behavior in Animals and Man. — *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, series B, 251: 337–349
- F o u c a u l t 1994 (1966) = Фуко, Мишель. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. Санкт-Петербург: А-скад
- F r e u d, S. 1938 (1906). Totem and Taboo. — *The Basic Writings of Sigmund Freud*. New York: The Modern Library, 807–930

- Geertz, C. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, Inc.
- Gross, T. 1996. Mõistmisest ja teisest antropoloogias. — *Akadeemia* 8, 1717–1737
- Hall 1997 = Холл Д. *Словарь сюжетов и символов в искусстве*. Москва: Крон-Пресс
- Ivanov, V. 1973. On Binary Relations in Linguistic and Other Semiotic Systems. — *Logic, Language and Probability*. Dordrecht, Holland: D. Reidel, Publishing Company, 196–200
- Ivanov 1978 = Иванов Вяч. Вс. *Чёт и нечёт: Ассиметрия мозга и знаковых систем*. Москва: Советское радио
- Ivanov, V. V., J. M. Lotman *et al.* 1998 (1973). *Theses on the Semiotic Study of Cultures*. (Tartu Semiotics Library, 1.) Tartu: Tartu University, 33–60; eesti k: V. V. Ivanov, V. V., J. M. Lotman *et al.* 1998 (1973). *Kultuurisemiootika teesid*. (Tartu semiootika raamatukogu, 1.) Tartu: Tartu Ülikool, 61–88
- Jacob, F. 1974. Le modèle linguistique en biologie. — *Critique*, 322: 197–205
- Jakimovič 1998 = Якимович А. К. *Культура 20 века. — Культурология. XX век: Энциклопедия, I*. Санкт-Петербург: Университетская книга Алтейя, 339–346
- Jakobson 1971 (1967) = Якобсон Р. Да и нет в мимике. — *Selected Writings, II: World and Language*. The Hague—Paris: Mouton, 360–365
- Jakobson 1972 (1971) = Якобсон Р. Шифтеры, глагольные категории и русский глаголь. — *Принципы типологического анализа языков различного строя*. Москва: Наука, 95–113
- Jakobson 1985a (1976) = Якобсон Р. *Звук и значение: Избранные работы*. Москва: Прогресс, 30–91
- Jakobson, R. 1985b (1975). The Grammatical Buildup of Child Language. — R. Jakobson. *Selected Writings VIII: Contributions to Comparative Mythology. Studies in Linguistics and Philology 1972–1982*. Berlin—New York—Amsterdam: Mouton Publishers, 141–147
- Jung 1994 (1930) = Юнг, К. Г. *Проблемы души нашего времени*. Москва: Универс
- Kant, I. 1902 (1790). *Immanuel Kant's Kritik der Urtheilskraft*. (Philosophische Bibliothek, 39.) Leipzig: Verlag der Dürr'schen Buchhandlung
- Kant 1964 (1768) = Кант, И. *О первом основании различия сторон в пространстве: Сочинения в шести томах, 2*. Москва: Мысль, 369–379

- Kant, I. 1982 (1783). *Prolegomena igale tulevasele metafüüsikale, mis on võimeline esinema teadusena*. Tallinn: Eesti Raamat
- Konstitutsija...* 1937 = Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Москва: ЦИК СССР
- Kultura, istorija...* 1977, 1978 = Культура, история, современность: Круглый стол *Вопросов философии*. — *Вопросы философии*, 1977, 11: 126–144; 1978, 1: 132–140
- Lacan, J. 1977 (1937). The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience. — J. Lacan. *Écrits*. New York—London: W. W. Norton and Company, 1–7
- Lenin 1946a (1923) = Ленин В. Письмо “Северному союзу”: Замечания на программу “Северного союза”. — *Сочинения*, 6, 141–150
- Lenin 1946b (1904) = Ленин В. Шаг вперед, два шага назад. (Кризис в нашей партии). — *Сочинения*, 7, 185–392
- Lenin 1946c (1902) = Ленин В. Что делать?: Наболевшие вопросы нашего движения. — *Сочинения*, 5, 319–494
- Lenin 1947 (1905) = Ленин В. Партийная организация и партийная литература. — *Сочинения*, 10, 26–31
- Lenin 1948a (1924) = Ленин В. Главный труд немецкого оппортунизма о войне. — *Сочинения*, 21, 242–246
- Lenin 1948b (1913) = Ленин В. Критические заметки по национальному вопросу. — *Сочинения*, 20, 1–34
- Lenin 1950a (1920) = Ленин В. VIII Всероссийский съезд советов 22–29 декабря 1920. — *Сочинения*, 31, 431–500
- Lenin 1950b (1920) = Ленин В. Задачи союзов молодежи. (Речь на III Всероссийском съезде Российского коммунистического союза молодежи 2 октября 1920 г.) — *Сочинения*, 31, 258–275
- Lenin 1950c (1920) = Ленин В. Речь на Всероссийском совещании политпросветов губернских и уездных отделов народного образования 3 ноября 1920 года. — *Сочинения*, 31, 338–348
- Lenin 1950d (1922) = Ленин В. О значении воинствующего материализма. — *Сочинения*, 33, 201–210
- Levin 1988 = Левин Ю. И. Зеркало как потенциальный семиотический объект. — *Труды по знаковым системам*, XXII. Тарту: ТГУ, 6–24
- Lévi-Strauss, C. 1967 (1958). *Structural Anthropology*. Garden City—New York: Anchor Books
- Lotman 1967 = Лотман Ю. Семиотика личности и общества. (Avaldamata loengu käsikiri P. Lepiku valduses.)

- Lotman 1969 = Лотман Ю. О метаязыке типологических описаний культуры. — *Труды по знаковым системам*, IV. Тарту: ТГУ, 460–477
- Lotman 1970a = Лотман Ю. К проблеме типологии текстов. — *Статьи по типологии культуры*, I. Тарту: ТГУ, 78–83
- Lotman 1970b = Лотман Ю. Культура и язык. — *Статьи по типологии культуры*, I. Тарту: ТГУ, 6–11
- Lotman 1970c = Лотман Ю. О двух моделях коммуникации и их соотношении в общей системе культуры. — *Тезисы докладов IV летней школы по вторичным моделирующим системам*. Тарту: ТГУ, 163–165
- Lotman 1970d = Лотман Ю. Структура художественного текста. Москва: Искусство
- Lotman 1973a = Лотман Ю. Знаковый механизм культуры. — *Сборник статей по вторичным моделирующим системам*. Тарту: ТГУ, 195–199
- Lotman 1973b = Лотман Ю. О двух моделях коммуникации в системе культуры. — *Труды по знаковым системам*, VI. Тарту: ТГУ, 227–243
- Lotman 1977 = Лотман Ю. Культура как коллективный интеллект и проблемы искусственного разума. Москва: Академия наук СССР
- Lotman 1984 = Лотман Ю. О семиосфере. — *Труды по знаковым системам*, XVII. Тарту: ТГУ, 5–23
- Lotman, J. 1990. Aju—tekst—kultuur—tehisintellekt. — *Kultuuri-semiootika*. Tallinn: Olion, 394–410
- Lotman 1994 = Лотман Ю. Тезисы к семиотике русской культуры (Программа изучения русской культуры). — Ю. М. Лотман и Тартуско-московская семиотическая школа. Москва: Гнозис, 407–416
- Lotman, Pjatigorski 1968 = Лотман Ю., А. Пятигорский. Текст и функция. — *III летняя школа по вторичным моделирующим системам: Тезисы*. Тарту: ТГУ, 74–88
- Lotman, Uspenski 1971 = Лотман Ю., Б. Успенский. О семиотическом механизме культуры. — *Труды по знаковым системам*, V. Тарту: ТГУ, 144–166
- Lotman, Ju. M., B. A. Uspenskij et al. 1975 (1973). *Theses on the Semiotic Study of Culture*. Lisse: The Peter de Ridder Press
- Lotman, Uspenski 1975 = Лотман Ю., Б. Успенский. Споры о языке в начале XIX в. как факт русской культуры (“Путешествие в царстве теней, или судьбина российского языка” — неизвестное сочинение Семена Боброва): Публикация, всту-

- пительная статья и комментарий. — *Труды по русской и славянской филологии*, XXIV. Тарту: ТГУ, 168–322
- Lotman, Ju. M., B. A. Uspenskij 1984. Author's Introduction. — Ju. M. Lotman, B. A. Uspenskij. *The Semiotics of Russian Culture*. Ann Arbor, IX–XIV
- Lotman, Uspenskij 1993 (1976) = Лотман Ю., Б. Успенский. Отзвуки концепции “Москва — третий Рим” в идеологии Петра Первого (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко). — Ю. М. Лотман. *Избранные статьи*, III. Таллинн: Александра, 201–212
- Lotman, Uspenskij 1994 (1977) = Лотман Ю., Б. Успенский. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры. — Б. А. Успенский. *Избранные труды*, I. Москва: Гнозис, 219–253
- Lühikursus 1951 (1938) = *Üleliidulise kommunistliku (bolševike) partei ajalugu: Lühikursus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Majakovski 1956 = Маяковский В. *Избранные произведения*. Москва: Изд-во детской литературы
- Majakovski 1958 = Маяковский В. *Полное собрание сочинения в 13 томах*, 8. Москва: Гос. изд-во художественной литературы
- Markarjan 1969 = Маркарян Э. С. *Очерки теории культуры*. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР
- Markarjan 1973 = Маркарян Э. С. *О генезисе человеческой деятельности и культуры*. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР
- Marx 1955 (1844) = Маркс К. К критике гегелевской философии права: Введение. — К. Маркс и Ф. Энгельс. *Сочинения*, 1. Москва: Изд-во политической литературы
- Marx, K. 1958 (1845). *Thesen über Feuerbach*. — Karl Marx und Friedrich Engels. *Werke*, 3. Berlin: Dietz Verlag, 5–7
- Marx, K. 1977 (1844) = Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. — К. Маркс и Ф. Энгельс. *Сочинения*, 42. Москва: Изд-во политической литературы, 43–174
- Marx, K. 1980 (1859). *Zur Kritik der politischen Ökonomie*. Erstes Heft. — Karl Marx. *Ökonomische Manuskripte und Schriften 1858–1861: Text*. Berlin: Dietz Verlag
- Marx, K., Engels 1958 (1846). *Die deutsche Ideologie*. — Karl Marx und Friedrich Engels. *Werke*, 3. Berlin: Dietz Verlag, 9–529
- Marx, Engels 1965 (1846) = Карл Маркс и Фридрих Энгельс. Фейербах: Противоположность материалистического и идеалистического воззрений. Фрагмент I главы “Немецкой идеоло-

- гии" К. Маркса и Ф. Энгельса. — *Вопросы философии*, 1965, 10–11: 81–107, 111–137
- Meletinski 1976 = Мелетинский Е. М. *Поэтика мифа*. Москва: Наука
- Novikova 1982 = Новикова Л. И. Цивилизация и культура в историческом процессе. — *Вопросы философии*, 10: 53–63
- Nöth, W. 1994a. Opposition at the Roots of Semiosis. — *Origins of Semiosis: Sign Evolution in Nature and Culture*. Berlin—New York: Mouton de Gruyter, 37–60
- Nöth, W. 1994b. Symmetry in Oral and Written Language. — *Writing vs. Speaking: Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen: Narr., 97–110
- Oirik, A. 1909. Epische Gesetze der Volksdichtung. — *Zeitschrift für Deutsches Altertum*, 51: 1–12
- Pjatigorski 1992 = Пятигорский А. "Другой" и "свое" как понятия литературной философии. — *Сборник статей к 70-летию проф. Ю. М. Лотмана*. Тарту: ТГУ, 3–9
- Pogšnev 1979 (1966) = Поршнев Б. Ф. *Социальная психология и история*. Москва: Наука
- Redkolligija. 1988 = Редколлегия. К семиотике зеркала и зеркальности. — *Труды по знаковым системам*, XXII. Тарту: ТГУ, 3–6
- Ricoeur, P. 1986. *Lectures on Ideology and Utopia*. New York: Columbia University Press
- Russell, J. A. 1979. Affective Space is Bipolar. — *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 37, No. 3: 345–356
- Saussure, F. de 1959 (1916). *Course in General Linguistics*. New York: Philosophical Library
- Sebeok, Th. A. 1989. The Notion 'Semiotic Self' Revisited. — *Semiotics 1988*. Lanham—New York—London: University Press of America, 189–193
- Shils, E. 1958. Ideology and Civility: On the Politics of the Intellectual. — *The Sewanee Review*, 66: 450–480
- Smith, H. 1976. *The Russians*. New York: Ballantine Books
- Stalin 1935a (1924) = Сталин И. Об основах ленинизма: Лекции, читанные в Свердловском университете в начале апреля 1924 г. — *Вопросы ленинизма*. Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 1–74
- Stalin 1935b (1934) = Сталин И. Отчетный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б) 26 января 1934 г. — *Вопросы ленинизма*. Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 538–598

- Stalin 1935c (1929) = Сталин И. Год великого перелома. — *Вопросы ленинизма*. Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 288–298
- Stalin 1935d (1931) = Сталин И. О задачах хозяйственников: Речь на первой Всесоюзной конференции работников социалистической промышленности 4 февраля 1931 г. — *Вопросы ленинизма*. Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 439–447
- Stalin 1947 (1924) = Сталин И. По поводу смерти Ленина: Речь на II Всесоюзном съезде Советов 26 января 1924 г. — *Сочинения*, 6. Москва: Гос. изд-во политической литературы, 46–51
- Thom 1975 = Том Р. Топология и лингвистика. — *Успехи математических наук*, XXX, 1, 199–221
- Udam, H. 1998. Totalitaarse võimu semiootilised praktikad. — *Vikerkaar*, 10/11: 138–144
- Undusk, J. 1994. Stalinismi müstilised ja maagilised märgid: Juhan Smuuli Poem Stalinile oma retoorilises ümbruses. — *Akadeemia*, 9: 1863–1889
- Uspenski 1994 (1985) = Успенский Б. Анти-поведение в культуре Древней Руси. — *Избранные труды*, I. Москва: Гнозис, 320–332
- Wittgenstein, L. 1996 (1921). *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tallinn: Ilmamaa

PEET LEPIK (sünd. 1935) lõpetas Tartu ülikooli 1962. a eesti filoloogina; Moskva RÜ Filosoofiateaduskonna esteetikakateedri aspirant 1966–1970 kultuurisotsioloogia erialal. Kaitses magistrikraadi 1993. a Tallinna Pedagoogikaülikoolis, doktorant aastatel 1993–1996 ja 1997–1998, alates 1996 sealsamas kultuuriteooria õppetooli juhataja, dotsent.

TOPELTMÕTLEMISE KUJUNEMINE KAHEL ESIMESEL NÕUKOGULIKUL AASTAKÜMNEL

Aili Aarelaid

I. TOPELTMÕTLEMINE "OMA" JA "VÕÕRA" ÜHITAJANA

Alustan topeltnõuetlemise sotsiaalteaduslikust määratlemisest. On üldiselt teada, et kommunistlik totalitarism tekitab avaliku sfääri (*public sphere*) ja privaatsfääri (*private sphere*) vahele terava vastuolu. Igasugused rahvuslikkusega seotud tunded peidetakse pelgalt usaldusväärsete naabrite ja oma perekonnaga seotud suhtlemisringidesse, avalikus sfääris aga võimutseb sotsialistlik dogmaatika, millesse keegi eriti tõsiselt ei usu, kuid mida moe pärast järgitakse. Selline lõhenemine omakorda on soodne pinnas topeltnõuetlemise tekkele, sest inimesed on sunnitud elama korraga kahe täiesti vastandliku väärtuselis-normatiivse maailma üheaegse eksistentsi tingimustes. Tekib ambivalentsus — ühe nähtuse mitmeti tõlgendatavus. Viimasele tugineva topeltnõuetlemise kujunemine annab võimaluse ametlikult surve alla sattunud ja üksnes eraelus lubatud väärtuste alleshoidmiseks ka rangelt kontrollitava avaliku arvamuse tingimustes. Topeltnõuetlemist võib seega käsitada kui võõrvõimu tekitatava vaimse surve vähendamise moodust. Samas muidugi eeldab ta mõlema ambivalentsust võimaldava mõtlemismalli tundmist, mis aga iseenesest ongi üks avaliku sfääri normatiivide internaliseerimise mooduseid ehk inimeste mõttelaadi sovetiseerimine.

Ettekanne III Euroopa Balti uuringute konverentsi plenaaristungil Stockholmis 17.–20. VI 1999.

Topeltnõtlemist oleks otstarbekas vaadelda väga tundliku sotsiaalpsühholoogilise mehhanismina, mis lubab keerulistesse ajaloolistesse pööristormidesse sattunud inimestel kohaneda järsult muutunud oludega. Selle mehhanismi ülesandeks on pidevate ideoloogiliste ümberlülituste kaudu aidata kaasa sellele, et kestva välise surve tingimustes säilitada võimalikult paljude sootsiumi liikmete "mina"-identiteeti. Topeltnõtlemise enesekaitseks laadi toimemehhanism lubab suuremal osal ühiskonnast ületada raskestes sotsiaalsetes tingimustes tekkida võivad massilist "kaotaja"-mentaliteeti. Iga inimese jaoks on füüsiline ja psüühiline enes säilitamine esmatähtis, seda ka väliselt ebasoodsate tingimuste kiuste, olgu nendeks siis vahetu sõjategevus, küüditamine, ilmsüütuna vangis sattumine või mõnd muud liiki otsene poliitiline terror. Igapäevastest vajadustest ajendatuna on sündinud ka hilisstalinistlik kahtepidi mõistetavust ja tähenduste peitelisust rõhutav mõttelaad, mille vahendusel püüti kokku sobitada eelmises poliitilises õhustikus ehk Pätsi ajal omaks võetud käitumis- ja mõtlemisnormid ning neile kardinaalselt vastanduvad stalinistlikud mentaalsed reaalsused. Siiski pole topeltnõtlemine üksnes kommunismiga kaasnenud ühiskondlik vaimne seisund, ta võib ilmned mis tahes järsu ajaloopöörde tingimustes. Ka 1990. aastate Eesti puhul saab rääkida hiilivast topeltnõtleemisest, seekord peegelpildina 1950. aastail vormunule. Nüüd peavad nõukogude korra tingimustes hariduse saanud inimesed väga kiiresti hakkama mõtlema nn läänelikul moel, selline järsk ümberlülitumine pole aga kaugeltki igapäevase jõukohane. Taas on tulemuseks avaliku elu ja eraelu vastandumine, seekord riiklike huvide allajäämine eelmisest elust kaasa toodud riigi-köis-las-lohiseb mentaliteedi tõttu. Niisiis pole Baltimaades hilisstalinismi tingimustes kujunenud topeltnõtlemine unikaalne ajalootõik, küll aga on see konkreetne juhtum täis rägust ja enesepilastust, liiatigi ulatuvad mõned tema siirded kaasaega välja. Seega pole küüditamiste ja "koodanlike natsionalistide" tagakiusamiskampaaniate aegu tekkinud kahekordsete vaimsete standardite lahtimõtestamine lihtsalt teaduslik "klaaspärlimäng", pigem võiks seda nimetada akna avamiseks minevikku, et läbi olnu heita pilku mitmetele tänastele kitsaskohtadele ning pakkuda võimalusi eneseanalüüsiks.

Topeltnõtlemise kirjeldamiseks kasutan kahte andmepanka. Ühe neist olen kogunud ise, intervjuerides 73 Eestis tunnustatud kultuuriinimest või ühiskondlikku võtmeisikut. Minu uurimistulemused on avaldatud raamatu *Ikka kultuurile mõeldes* teise osana alapealkirja all "Sovetid või eurooplased". Teisena kasutan välisläti antropoloogi ja tegevpsühhiaatri Vieda Skultansi raamatut *Tunnistused elust* (1998), mis puudutab sama perioodi naaberrahva elus ning milles kasutatakse samuti süvaintervjuude meetodit. Siiski ei ole need kaks raamatut allikatena täpselt võrreldavad, sest minu respondentide ring on olnud V. Skultansi omast tunduvalt erinev. Minu huviorbiidis olid need isiksused, kelle kohta võiks lõppkokkuvõttes öelda, et nad suutsid raskete olude kiuste siiski endaga toime tulla ja edu saavutada; seega võiks neid tituleerida "võitjateks". V. Skultansi raamatu paljud tegelased aga kuuluvad kindlasti "kaotajate" kurba sotsiaalsesse kihti, sest stalinlike repressioonide tulemusena on nad hiljem kannatanud mitmesuguste vaimsete häirete, eelkõige neurasteenia all. Kahe naaberrahva vaimse saatus e võrdamine peaks laskma paremini mõista seda, mis oli toona paratamatu, ja sedagi, mil määral eestlased või lätlased ise ebasoodsate olude kujunemisele kaasa aitasid.

Oma artiklis jälgin, kuidas topeltnõtlemine kui teatav mentaalne adapter kujuneb ja areneb kolme järjestikuse generatsiooni kestel, muutudes ja võttes üha uusi vorme vastavalt teisenevatele poliitilistele oludele. Süvaintervjuud andsid alust konstrueerida kolm tollastes heitlikes poliitilistes oludes vormunud põlvkonda ja nimelt:

1) eesti(läti) aegsete põlvkond (G1) sünniaastatega 1914–1930, kes olid üles kasvanud iseseisvusaja vabameelses õhustikus; neil langes okupatsioonide kümnend kokku elukevadega, mil peetakse tulevikuplaane ja kujundatakse karjääri; vaimsete paradigmat muutus mõjus neile tohutu katsumusena ning tekitas endaksjäämise probleemid;

2) Stalini-aegne noorus sünniaastatega (G2) 1931–1940, sõja puhkedes veel lapsed; neile heiaustus topeltnõtlemise reeglitest kinnipidamine tihtipeale kui elu ja surma või vähemalt elulise hädavale küsimus;

3) "sulaaja" noorus (G3) sünniajaga 1941–1950, kelle eneseotsingute periood langes kokku 1956. aastale järgnenud suhteli-

se poliitilise liberaliseerumise ja kultuurilise avardamisega ning kelle jaoks topeltnõulemine võttis pigem vanade stalinistlike ja hruštšovlikult uuenevate nõukogulike normide vahelise võitluse vormi.

Karl Mannheim räägib põlvkondliku analüüsi puhul kahest olulisest asjast: a) silmapaistvatest ajaloolistest sündmustest põlvkondlike ühikute tekitajadena ja b) kultuurist kui eri põlvkondade omavahelise lävimise tulemist. Püüan leida topeltnõulemise põlvkondliku edasikandumise loogikat, mille alusel see mentaalne fakt, mis esimesele vaadeldavatest generatsioonidest ilmnes kui ebameeldiv ja ootamatu paratamatus, muutus kolmandas põlvkonnas juba sotsiaalse teadvuse struktureerimise aluseks.

Niisiis on topeltnõulemise tekke eeltingimuseks kahe kultuurilise konfiguratsiooni vastasseis. Nimetagem esimest neist eestiresp. lätimeelsuseks, teist aga nõukogudemeelsuseks. Eestimeelsust saab käsitada kui teatavat väärtusorientatsioonide klastrit, milles rõhutatakse soovi elada edasi nn eestiaegset elu, süüvida introvertsesse oma talus või majakeses toimetamise idüllis, teha korralikku eestiaegset tööd, olla ümbritsetud kaunist ja turvalisest kodumaisest loodusest, kõnelda sotsiaalse lävimise kõigil astmetel kaunikõlalist emakeelt. Võtmesõnadeks oleksid pastoraalsus, individualism ja lokalism, samuti emakeele ümber kontsentreerunud rahvustunne. Nõukogulikkuse väärtusorientatsioonide klaster omakorda on seotud arusaamadega kommunistlikust internatsionalismist, klassivõitluse dogmast ja sellega põimuvad rahvavaenlaste paljastamise kampaaniast, kollektiviseerimisest ja industrialiseerimisest kui kommunismiehitamise peateedest, vene keele prioriteetsusest nn rahvaste sõpruse keelena. Võtmesõnadeks selles konfiguratsioonis oleksid heroiline kollektivism, sotsialismibloki õnnelik tulevik, nõukoguliku impeeriumi ja vene rahva kui inimkonna messia ajalooline realiseerumine. Nimetatud kaks kultuurilist konfiguratsiooni vastanduvad teineteisele oma ajasuunitluselt (minevik *versus* tulevik), ruumidimensioonilt (lokaalne *versus* imperiaalne) ja etnilise enesevääringu poolest (paljukannatanud väikerahvas *versus* messianistlik suurrahvas).

Vieda Skultans kirjeldab mainitud kahte kultuurilist konfiguratsiooni oma respondentide sõnade kaudu järgmiselt. Lätlased (*pro*: eestlased) armastavad vaikust ja üksildust, venelased aga

lärmakust ja hulgakesi koosolu. Lätlastele meeldib elada keset metsarahu üksildases talukeses, venelastele aga tihedalt lävivas külakogukonnas. Lätlased on uhked oma distsiplineerituse ja enesekontrolli üle, venelased paistavad silma ohjeldamatu käitumise ja purjutamisega. Lätlased peavad endale iseloomulikuks paikondlikku identiteeti ja kodumaa-armastust, venelased on juurte tu rahvas, kes valgub sinna, kus on parajasti hea elada (Skultans 1998: 129). Niisiis, eestlus (lätlus) ja nõukogulikkus (venelus) kujutavad endast üldtuntud semiootilist paarikut "oma" ja "võõras". "Võõrast maailma" peetakse tundmatuks, ebastabiilseks, segaste normidega reaalsuseks, mille kohta esitatakse sageli küsimus, kas see üldse ongi mingi tegelik maailm. "Meie maailm" seevastu on selgesti eristatav ja kindlate piiridega, individualiseeritav ja sõbralik reaalsus. "Meie" piirides on kõik õige ja kindlate tähendustega, "nende" piirides aga vale ja tähendusetu. Balti rahvaste ajalooline tragöödia seisnebki selles, et välise surve tingimustes muudeti ühel heal päeval "oma maailma" ja "võõra maailma" sildistused ning nõuti toore jõu ähvardusel "mitte-maailma" tunnustamist "tegeliku maailmana" ja vastupidi. On selge, et balti rahvastele käis üle mõistuse isesseisvusaegse vaimse reaalsuse tunnistamine patukahetsust väärivaks rahvuslikuks häbiplenkiks ehk kodanlik-natsionalistlikuks pärandiks. Kahe poliitilise režiimi kultuuriliste konfiguratsioonide vastandlikkus oli niivõrd silmanähtav, et sotsiaalpsühholoogiliste kaitsemehhanismide töölehakkamine oli hädatarvilik. Inimesed muutusid kakskeelseks ja -meelseks, mõeldes ühte ja kõneldes teist. "Oma" ja "võõra" ümberpööramine hakkas muutma balti rahvaid kahekordse moraaliga *homo soveticus*'teks (The Russian... 1995: 103). Ühelt poolt püüdsid nad jääda kindlaks varasemas elukogemuses omandatud normidele ja väärtustele, mis aga tuli uutes tingimustes peita üksnes usaldusväärsete sõprade ja sugulaste kitsasse ringi. Teiselt poolt tuli avalikkuses järgida sisemiselt vastuvõetamatuid norme ja teha seejuures nägu, et need ongi õiged normid. Vladimir Bukovski osutab huvitavale tõigale, et enamikul juhtudest selline vaimne deformatsioon täielikult ei õnnestunudki, kuna inimestes vallandus psühholoogiline enesekaitse ning nad püüdsid omandada vaenuliku keskkonna suhtes nähtamatust, eemalduda siseemigratsiooni vms (The Russian... 1995: 102). Ametliku dokt-

riini kohaselt oli kogu nõukogude inimese elu allutatud kollektiivi huvidele, üksikindiviid oli vaid nimetu kruvike sotsiaalses masinavärgis. Mitteametlike reeglite järgi inimesed vaid etendasid neilt nõutud välist rolli ning püüdsid sisemiselt omandada mängeurlust kui uut elamisnormi. *Homo soveticus* oli ühtaegu *homo ludens*, kes mõtles välja lõputuid trikke ebaametliku serveerimiseks ametliku pähe ja vastupidi. Mida enam sovetlik "võõras" soovis ennast nimetada "omaks", seda tugevamalt klammerdusid inimesed varasema identiteedi külge ja püüdsid seda "võõra" eest kiivalt varjata.

II. TOPELTMÕTLEMISE PÕLVKONDLIKUD TRANSFORMATSIOONID

G1. Vabariigiaegne põlvkond sai enesest teadlikuks iseseisvuse tingimustes ning kohtus nõukoguliku vaimse konfiguratsiooniga oma elutee seisukohalt täiesti ebasobival ajahetkel — tulevikuunistusi täis gümnasiastide või tudengitena. Nad olid üles kasvanud rahvuslikus tõusulaines, Venemaast oli neil udusevõitu ettekujutus, ettevõtlikumad olid oma edasised õppimiskavad sidunud Euroopaga. Selle põlvkonna mälestused oma lapsepõlvest on lüürilised ja isamaalised, rahvuskultuuriga seotu on neile kogu aeg väga tähtis olnud. Lätlane Talis (sünd. 1930) jutustab oma lapsepõlvest:

Igähe lapsepõlv on talle kallis. Minagi unistasin igasugustest asjadest, eelkõige aga kodumaa ajaloo teemadel. Ema ja isa jutustasid mulle poisipõlves kuulsatest eelkäijatest ja Läti riikluse tekkest. Mu vanemad olid suured patrioidid, hoolimata sellest et ema oli sündinud vaeses teenijaperes.

Teine läti mees Jānis (sünd. 1917) on Vieda Skultansi raamatus iseloomustanud oma põlvkonna meelsust nii:

See põlvkond, milles mina üles kasvasin, oli veidi iseäralik. Me unistasime sellest, kuidas me purjekatega ümber maailma seilame või siis hoopis jalgsi maakerale tiiru peale teeme. Meie ideaal oli haritud vandersell, kes rändab kõikjal ja uudistab maailma. Maailm tundus nii imekaunina, et me lihtsalt pidime kõike oma silmaga näha ja käega katsuda saama. Meie ettekujutused suurest vabadusest seostusidki eelkõige rändamisega. Me olime kõik väga haritud,

et mitte öelda poeedid, samas olime täiesti lapsemeelsed ja tulvil ebarealistlike ideid. (Skultans 1998: 71–72).

Selline idülliline noorukimaailm varises 1940. a okupatsiooni tulemusena üleöö põrmu.

Eesti gümnaasiumiõpilane Tõnis (sünd. 1927) tajus 1940. aastat pööret selge märgistusega segadusteajana:

Juunis 1940 ei saanud inimesed aru, mis toimus, isegi mitte need, kellelt oleks seda oodanud. Näiteks toimus igal aastal Vabadusristi kavaleride kokkutulek. Neil oli õigus võtta kaasa oma poegi. Minul on õnnestunud viibida kahel sellisel kokkutulekul, viimati Pärnus 16. juunil 1940. aastal. Need mehed seal kokkutulekul ei jaganud üldse, mis parasjagu toimub. Mulle tundub, et need sündmused olid üldise tähelepanu alt väljas. Rahva hulgas oli selline meeleolu, et kuskile poole peaks Eesti niikuinii kalduma, kas siis itta või läände. Pigem arutati, kas parem oleks edasi minna sakslaste või venelastega. Jõukamad kaldusid sakslaste, vaesemad venelaste poolele. Kuidagi ei saa väita, et eestlased oleksid rahvusteadlikult venelaste vastu olnud. Üksikud grupid kindlasti. Aga vasakpoolne intelligents ja ajakirjandus olid oma tööd hästi teinud. Väga paljud olid Pätsu valitsemisega opositsioonis. Ei olnud selgust selles, mis on tulemas.

Pöördelise suve gümnaasiumilõpetaja Eva jaoks (sünd. 1921) olid juunisündmused selgesti kirjeldatavad “oma” ja “võõra” räige kokkupõrkena:

Minu arust mõjusid kõik need sündmused inimestele selge šokina. Iga järsu pöörde järel tunti hirmu, see hoidis vaos. Edasi tuli harjumine ja kohanemine, see võttis juba aastaid aega. 1940. aastal sain aru, et midagi on väga võõrast, kuigi ka mu isa läks missiooni tege-ma. Kui ikka Punaarmee väeosade sõdurid tulid pudireas ja haisesisid, kui lennikid tulid kohutava mürinaga — see oli võõra asjaga kokku puutumise šokk. Isegi ideoloogia polnud tähtis. Ma seisin 21. juunil Kadriorus lossi ees, kui tankide vahel see armetu vägi, palju vene solbakuid, kohale tuli. Seal oli sel hetkel selge, mis juhtumas on. Päts tuli sinna rõdule ja piuksus, et armsad kaaskodanikud jne. All seisis punaste lippudega mehed, kes karjusid “mõrr-mõrr” vastu. Siis ma ka nutsin, vabariigi pärast, muidugi, ja armetu Pätsi pärast. Meie ringkondades Pätsi küll ei sallitud, aga ta oli ikkagi oma. Peale tuli õudne ja võõras.

Uue anneksiooniga kaasneva mõtteviisi rullumist üle kodust ja koolist kaasa saadud väärtuste tajusid need noored inimesed ahas-

tuse ja teadliku vajadusena kohaneda neile olemuslikult võõra mõttelaadiga. Kontrast selle vahel, mis oleks võinud tulla ja mis tegelikult tuli, oli tohutu. Piirideta tulevikupotentsiaal asendus karmi ja keeldusid täis olevikuga. Samas sai just see iseseisvusaaja noor põlvkond uusi olusid kõige teravamalt omal nahal tunda. Kõigest hoolimata olid nad eas, mil tuli mõelda eneseteostusele ja eluplaanidele ka põhialustes muutunud olude kiuste. Just selle põlvkonna katsetuste ja peitemängulise kogemuse najal loodi tunnetuslik karkass, mis järgmisele kahele põlvkonnale muutus juba eluliselt etteantud käitumishinnangute süsteemiks.

G2. Vene vägede sissemarsi ja sõja puhkemise ajal olid hilisema stalinliku põlvkonna liikmed alles lapsed. Vastuvõtlik lapseiga oli sellise sotsiaalse kannapöörde tarvis liialt hell ning nii eesti kui läti respondentide enamik meenutabki neid aegu õudusunenäona. Kahe maailma räige kokkupõrge sünnitas neis eelkõige eksistentsiaalse hirmu, mida nad on endas kandnud piki aastakümneid. Topeltnõtlemine sai nende jaoks sissekasvatatud hädavaleks, millest polnud lootustki pääseda. Enamik sellestki põlvkonnast mängis seda kahekordset mängu täiesti teadlikult, kuid võrreldes iseseisvusaegsete eelkäijatega tegid nad seda kramplikumalt ning elamishirmust ajendatuna ka püüdlikumalt.

Praeguste kuuekümnepäevaste inimeste eksistentsiaalset kokupuudet "võõraga" kirjeldavad kaks järgmist tsitaati. Tollal nelja-aastane eesti väikemees Harald mäletab juunisündmusi nii:

Nõukogude korra tulek on minu esimene mälestus endast. Mu vanemad olid talunikud. Meil olid parasjagu külas vanavanemad ja just sellel pühapäeval seadsid nad end kirikusse minema. Pühapäeva õhtuks ei olnud neid tagasi tulnud ja meis kõigis oli kole hirm. Alates 16. juunist kolme päeva jooksul nad ei saanudki üle Tallinn-Narva maantee, sest see oli vene vägedest umbes. Sealt mulle see võõrvõimu hirm fundamentaalselt sisse on jäänudki, n-ö *imprinting*. Kohutav hirm võõra maailma ees. See hirm avaldus ja teda korrali paljudel kordadel. Eriti jubedad on olnud pöördehetked: 1944. aasta septembris toimis jälle akuutne hirm, 1949. aasta märtsis tundsin surmahirmu.

Sõja ja repressioonid tüdrukutirtsuna läbi elanud Lyle heiaastus tollane vaimne atmosfäär aga järgmiselt:

"Ära sa kardinaid puutu, pimedus tuleb kohe peale!" kõlas mu lapsepõlve üks karmimaid keelde. Kodu oli kaitsetu paik. Me kõik oleme kodus väga haavatavad, väga lahti. Sõja- ja sõjajärgsel ajal olid lapsed, emad ja isad, vanaemad ja vanaisad oludest madalamad. Suur kuusk maja taga oli meil kõikidel üle peade, tema oli vaba. Aga muidu olid ümberringi püssid ja tankid, ja väga väikesed inimesed, oludes muserdatuina suurte kuuskede kõrval.

Teismelise Heino jaoks (sünd. 1936) oli kahe elukeskkonna vaheline pinge poisilikult võitluslik:

Kui ma 1949. aastal Tallinna 22. Keskkooli jõudsin, oli elumuutus suur. Külal olid ainult eestlased, Tallinn oli venelasi täis. Elasin Koplis, kus venelased eestlasi selgelt terroriseerisid. Seal tunnetasin esimest korda rahvustevahelist konflikti, vend rääkis kogu aeg, kuidas ta venelasi "hunnikusse" löi. Aga koolis laulsime eesti laule ja ajasime eestimeelseid jutte.

Niisiis tunnetasid 1940. aastate aastate lapsed juba seda, et neil tuleb selgeks õppida mitu, üksteisele tihtipeale vastukäivat rolli ja suhtluskeelt, teiste sõnadega, nad õppisid sotsiaalselt näitlema. Nad hakkasid aru saama sellest, et kodu ja kool on kaks täiesti erinevat kohta ja see, kuidas käitutakse koolis ja kuidas mõeldakse kodus, ei ole võrreldavad väärtusmaailmad. Mõisteti, et nende asjade vahel tuleb selget vahet teha, eksida on ohtlik. Koolis tuleb näidelda lojaalsust uuele võimule. Koolis võib muidugi ka olla selliseid õpetajaid, kes ise veel on truud vanale korrale ja nendega tuleb rääkida vana korra keeles. "Punaste" õpetajatega tuleb kõnelda aga hoopis teistsuguses keeles. Ellujäämisega on kogu see teema seotud sedavõrd, et kui lapsel läksid koolis nende kahe keele piirid segamini, võis see tähendada vanemate sattumist Siberisse või põlu alla.

1940. aastal Eestis sündinud Marju mäletab toonast kahepalgelisust nii:

1953.–1957. aastal käisin Tallinna 7. Keskkoolis, kus oli alles veel palju vana aja õpetajaid, eriti tuli see välja vabasuhtlemises. Õppeala juhatajaks oli Venemaa eestlane, kellel oli ka vastav riietus. Üldse jagunesid õpetajad selgelt kaheks ja laste asi oli ennast identifitseerida kas ühe või teise poolega. Lapsed tegid seda agaralt, ning leidsid neidki, kes samastasid end täielikult uue maailmavaatega. Poistele võis ajendiks olla näiteks punaarmeeaslikkus, isegi tüdrukute seas oli neid, kes imetlesid venemaaeestlaslikkust kui stiili. Veel algkooli

päevil olid Eesti Vabariigi aegsed ajakirjad ja raamatud alles olnud, siis oli koolis õpilaste ja õpetajate vahelise vaikse kokkuleppe alusel soositud eestiaegset kirjasõna, endisaegseid kombeid, sisemiselt elati veel eesti ajas. Keskkooli ajaks olid olud muutunud, siis oli koolis juba niisuguseid ja naasuguseid.

Läti koolitüdruk Lienite (sünd. 1941), kelle vanemad olid § 58 alusel mõistetud süüdi kodumaa reetmises ning saadetud Siberisse, meenutab oma lapsepõlve kokkupuutumist topeltnõuetlemisega nii:

Lapsed pole kunagi rumalad. Vaid nende elukogemus on napivõitu. Meie kõik, kes me olime väljasaadetute lapsed, teadsime kogu aeg väga täpselt, kus on meie isamaa ja kes me ise oleme... Ja kõik me teadsime, kuidas õigel kohal vait olla. Laps on just nii tark, kui olud nõuavad. Me teadsime, kellega me tohime rääkida ja kellega mitte ja kas üldse tasub suud paotada. (Skultans 1998: 93.)

Veelgi ilmekamalt tuleb see kahe maailma vahel kõlkumine esile teise läti koolitüdruku Antra (sünd. 1944) mälestustes:

Kuidas ma pidin seda enesele seletama? Kuni selle ajani polnud ma kogenud, et keegi oleks minusse suhtunud. Kui ma aga kooli läksin, siis juhtus alailma, et üks või teine õpetaja poetas minu kohta salvava märkuse. Pikapeale muutusin nende suhtes väga tundlikuks. Mõistsin halvustamist poolest sõnast või viltusest pilgust. Lapsed hakkasid mind narrima. Esiteks selle pärast, et mu isa oli kirikuõpetaja, ja teiseks selle pärast, et ta istus vangis. Ja tegelikult oli asi mulle ju selge, sest nii koolis kui kodus oli räägitud, et vangis istuvad ainult vargad ja muud seesugused tegelased. Ja nüüd oli minu oma isa korraga türmis.... Kui ema hakkas jutustama, et see kõik pole tegelikult nii, et isa on süütu ja pole inimestele midagi kurja teinud ning et see kõik on üks suur eksitus, siis kuidas pidin mina seda uskuma? Ja kuidas sai niisugust asja nagu arreteerimine üldse valesti teha? Ma ei suutnud sellistest asjadest aru saada, lapsekogemusest ei piisanud olukorra lahtimõtestamiseks. (Skultans 1998: 109.)

1940. aastatesse jäänud kahepaiksuse sündroomi teke ja kujunemine oli Baltikumi kultuurielu sovetiseerimise üks põhitunnuseid. Esimesel nõukogude kümnendil toimus ta dialoogina iikka kaunimaks muutuva mineviku ja repressioonidest tulvil karmi oleviku vahel. Inimesed polnud psüühiliselt valmis unustama mälestust iseseisvast rahvusriigist, samas ei soovinud nad järsult teisenenud kirbetes sotsiaalsetes oludes ka kaotajaks jääda. Selle

kümnendi kahepaiksus oli ajaliselt nihestatud ja olemuselt vastandlike sotsiaalsete väärtusskaalade sobitamise kompromissvariant. 1940. aastatel püüdsid inimesed kramplikult elada korraga kahes ajas: eraelus kehtivas ja turvalisust kindlustavas Eesti (Läti) ajas ja ametiasutustes toimivas vaenulikus Vene ajas. 1949. a küüditamine ja 1950. a EK(b)P KK VIII pleenum tõid kaasa selle ajavahe murenemise, see omakorda inimeste tohutu moraalse lõhestumise.

1950. aastal ülikooli lõpetanud iseseisvusaja põlvkonda kuuluv Eva (sünd. 1921) mäletab repressioonide aegset õhustikku nii:

Meie teadusinstituudis olid need kohutavad miitingud, kus kodanlikud natsionalistid said ülisuure kriitika osaliseks. Kõige jubedam oli see, et meie instituudist mitmed nimekad teadurid arreteeriti, teised aga vallandati kahtlustuste pärast. KGB kontrollis meid kogu aeg. Võib öelda, et pool instituudi töötajatest vallandati, aga meid oli üldse 29. Minu jaoks oli äärmiselt ebameeldiv kogemus see, et need kunstnikud või avaliku elu tegelased, keda ei olnud veel arreteeritud ega kodanlikeks natsionalistideks tembeldatud, kritiseerisid tuliselt neid, kes olid juba nõukogude võimu ohvriks langenud. Muidugi oli ka minu kohta süüdistus, kuna mu ema oli olnud sotsiaaldemokraat ja isa maale uhke talu ostanud. Aga nad ei saanud minu kohta nii palju "patte" kokku ja kedagi oli vaja tööd kah tegema jätta ning selle koha pealt olid noored jälle paremad kui vanad.

1950. aastate alguses Tartus alustanud tudengineiu Lilian (sünd. 1932) meenutab:

Kõik me valetasime kaadriülemale kogu aeg ja see polnud mingi eetilise patt. Minu isa istus rahvavaenlasena vangis, kaadrile väitsin, et olen temast lahti ütelnud, aga tegelikult see nii polnud. Käisin 2–3 korda aastas Patarei vanglas isa vaatamas, isa õpetas nendel kordadel, kuidas edasi elada. Nii ütles ta mulle, et ära vali kirjandust, võta see koht, kus on keeled; nii läksingi soome-ugri keelte harusse. Aga marksism oli teataval määral isegi huvitav. Tollel ajal ma ei teinud vahet, kus on pettus, kus tõde. Polõkki andis meile üks noor õppejõud, kes meie arvates rääkis lausa dissidentlikku juttu. Paraku tappis ta end hiljem ära. Ülikool oli siis veel täis vanu õppejõude, kes püüdlisid rääkida "õiget" juttu. Saime väga hästi aru, et nad teevad kahekordset mängu, soovides meile anda faktide kaudu siiski mõistlikku haridust.

Lastena sõja ja küüditamised üle elanud 1950. aastate nn staalinliku nooruse kanda jäi raske moraalne otsustus, kas siduda oma

isiklik karjäär totaalset kahepaiksust tootva reeglistikuga või jääda selles mängus võidulootuseta pealtvaatajaks. Pahatihti polnudki mingit valikut, sest vanemate varasem elukäik määras ühtlasi ka noorukite edasise saatuse.

Stalinismi lõpu ja "sula" alguse vahetumisperioodil keskkoolis käinud eesti noormees Jaan (sünd. 1939), kelle isa püüdis ka muutunud tegelikkuses jätkata ajakirjaniku karjääri, kirjeldab oma toonaseid sisetundeid järgmiselt:

Ma ei olnud enesepurustaja ega kuulunud dissidentide organisatsiooni. Me püüdsime kogu aeg elada kahest elu: paljutki, mis oli keelatud, oli tegelikult lubatud. Ütlesime, et meie nõukogulikus ühiskonnas pole abstraktsionismi olemaski, ja tegelikult rääkisime abstraktsionismist täiel häälel. Tegime klassis näituse Adamson-Ericu abstraktsionismist. Parteihärra tuli klassi ja küsis karmilt, mis kunst see sihuke on. Vastasime talle süüdimatult, et see on klassikunst, ja ta jäi vastusega igati rahule, kiitis selle kunsti ilu. Vanemad muidugi kartsid kogu aeg, et lastel lähevad "plaadid" segi. Meie arvates aga oli suurim ja imelikuim mäng, mida kõik täiskasvanud innukalt mängisid, nõukogulikud valimised. Kõik teadsid, et see on selge farss, ja ometi mängisid kaasa. Samal ajal oli igapäevsel selgel, mis on hea ja mis paha.

Ka läti koolitüdruk Lienite tundis end ümbritsetuna moraalsetest kahepalgelisusest. Täiskasvanud tema ümber peitsid osavalt tõde ja hoidsid oma nahka, serveerides asju kord nii ja kord naa. Lienite oli julgeolekuvägede poolt kinni nabitud metsavendade laps, kes sattus metsasoleku järel onu peresse. Tema varane elukogemus jättis sügava jälje kogu edasisele saatusele. Lienite pidi otsustama, kas salata maha oma vanemad või jääda enda suhtes ausaks. Ta otsustas viimase võimaluse kasuks. Niisugune vastuvoolu ujumine ja kompromissitu hoiak tingis tema edasise töötamise silmapaistmatul aedniku ametikohal. Tegemist on eelmainitud nähtamatuks jääda soovimise sündroomiga, mis kaitseb isiksust identiteedi purunemise eest.

Pärast vanemate vangistamist oli väga raske edasi elada. Kogu aeg tuli midagi enesesse peita ja ainult mõne üksiku inimesega sai üldse millestki olulisest kõnelda. Igaüks tahtis ellu jääda. Jumalale tänu, ma sain õige ruttu aru, et on kaks võimalust: kas minna kompromissile oma südametunnistusega või valida teadlikult kompromissitu, edasise karjääri sulgemise tee. Valisin teise võimaluse. Nii ei pi-

danud ma iseendale pidevalt valetama. Sain selgesti aru, et ma ei saa töötada üheski nõukogude võimuga seotud ametis. Kuigi tegin oma lihtsat tööd ausalt, leidus alati inimesi, ka lätlaste hulgas, kes kasutasid minu kaitsetut seisundit oma huvides. Näiteks kui ma palusin partneril oma tööd veidi korralikumalt teha, siis oli väga kerge mürgiselt salvata: "Aga sina oled ju bandiitide sigidik. Sinu asi on vait olla." (Skultans 1998: 96.)

Lienite lugu on tüüpiline "kaotaja" jutustus iseendast kui olude ohvrast, mida ta ju tegelikult oligi.

G1-G2-G3. Iga uus põlvkond kohtus nõukoguliku mentaliteediga omal viisil. Moraalselt sügavalt lõhestatuna oli 1950. aastate noorus punasete ideede suhtes juba märksa vastuvõtlikum kui nendest suurema omariikluse kogemusega eelkäijad. 1928. a sündinud Inge väljendab oma hoiakut järgneva põlvkonna suhtes nii:

Meie olime ikka eesti ajal koolis käinud, aga järgmisel põlvkonnal oli palju tugevam usk sotsialismi. Puutusin selle põlvkonnaga kokku siis, kui pedagoogikaüliõpilasena neljandal kursusel Tartu Õpetajate Instituuti praktikale läksin. See oli keskkooli lõpuosa, neil oli väga tugev komsomoliorganisatsioon, ja nagu mulle tundus, ka tugev ja siiras usk sotsialismi. Nad olid kõik väga tugevad õpilased ja tegid tihedat koostööd. Klass korraldas mitmesuguseid kampaaniaid, näiteks sõrmuste kandmise kui kodanliku igandi vastu. Seal oli tekkinud täitsa omamoodi vaimsus, hiljem nad pettusid paljuski ja hoog läks maha.

Ent samasugust võõristust järgneva, Nikita-aja põlvkonna suhtes tunnetab ka 1936. a sündinud Harald:

Minu põlvkond alustas haridusega 1940. aastatel ja lõpetas keskkooli "sula" ajal. Ametlik ideoloogia oli üks, aga ümbruses valitses veel eestiaegne vaimsus. Kogu nõukogude aja oli meil kaks identiteeti: reaalne, isiklikuks eluks, ja ametlik, mis algas siis, kui toakse vahelt välja said. Tegelik kultuurielu edenes edasi, seda vist kuuekümnendateni, mil tuli põlvkondade vahetus. Uus noorus ei olnud sõda ja deporteerimisi näinud. Järgmine põlvkond oli kommunistiideedele vastuvõtlikum ja nendele polnud sellist näitlemist enam vaja.

1950. aastate teiseks pooleks oli vaimne keskkond Baltikumis juba tugevalt sovetiseerunud. Siberist naasnud leidsid eest õhustiku, mis erines oluliselt sellest, mis oli neist 7–8 aastat tagasi

kodumaale maha jäänud. Asumisel elatud aastate jooksul olid nad hellitanud mälestusi pastoraalsetest kodupaikadest, kusjuures nendest mälestustest olid omakorda saanud müütiliselt pühad uskumused. Paraku ei leidnud Venemaalt pääsenud enam eest "vana head Eesti (Läti) aega". Pikkade aastate ootuste ja eest leitud uue reaalsuse kokkupõrkest enda teadvuses jutustab tollane läti koolitüdruk Anna:

Eialgu ei suutnud ma kuidagi aru saada, miks ema jälle nuttis. Olime ju ometi tagasi Lätimaal, kus minu teada pidi elama üks laululine rahvas. Ma ei saanud kuidagi aru, miks mind kui süütlut küüditatut koolis omaks ei võetud. Minusse suhtuti kui mingisugusesse kurjategijasse. Me pidime omaenda sugulastele korduvalt seletama, et oleme rehabiliteeritud ja et see kõik oli üks suur eksitus. Loomulikult rääkisin ma emakeelt aktsendiga ja tegin kohutavaid kirjavigu. Ma oleksin pidanud minema neljandasse klassi, aga mind pandi klass tahapoole, kolmandasse. Ja loomulikult olid lapsed halastamatud. Nad pilkasid mind venelaseks, mis aga ei takistanud neil kasutamast minu abi vene keele tundide ajal. Minu ettekujutused rõõmsast ja säravast Lätimaast hakkasid kustuma. (Skultans 1998: 105.)

G3. Kultuuriline assimilatsioon toimub tavaliselt migrantide kolmandas põlvkonnas. Sama saab tõdeda ka muutunud poliitilistes oludes kodumaal üleskasvavate põlvkondade suhtes. Sõjajärgsete titade põlvkonna tarvis omandasid mõisted "isamaa", "Eesti aeg", "vabadus" jms sootuks uue tähenduse. Kahe kultuurilise konfiguratsiooni üheaegsus polnud nende jaoks enam piinavalt valus isikliku identiteedi probleem, pigem oli see *bricollage*, huvitav kahetiselt mõistetavate tähenduste vahel turnimise mäng. Isamaa oli samas ka Nõukogudemaa, mis võrdus üheaegselt nii maavanaema ja loodusidülliga (pastoraalsus) kui ka kõiki nõukogude lapsi armastava onu Stalini hoolitsusega (imperiaalsus). Vabadus tähendas eelkõige mingitest rangelt kehtestatud normidest kõrvalehiilimist, vahel oli sellel lausa seikluse mant küljes. Väga raske oli aru saada, mis vahe oli Kodusõjal ja Vabadussõjal, kes siis 1918. aastal ikkagi kelle vastu sõdis ja mille nimel seda kõike tehti. Sula-aja põlvkonna n-ö kaasaantud topeltnõtlemine (*indigenous double thinking*) ei tekkinud iseenesest, neis elustus uuel kujul nende vanemate kui iseseisvusaja noorte 1940. aastatel maad võtnud identiteedikriis.

Paljud vanemad püüdsid käituda oma võsuke si säästvalt ning lihtsalt vaikisid varasematel aegadel toimunust. 1950. aastate teiseks pooleks oli selgeks saanud, et nõukogude võim täna-homme ei lõpe ja seega pole mõtet uut põlvkonda võimuvastaste juttudega heidutada. Liicati kardeti lobisemishimulist lapsesuu, kes võib sobimatus kohas ja vaenulikule isikule hakata seletama asju, mis on pere ja kodu heaolule ohtlikud. Laps aga on terane ja uudishimulik olevus ning tema tee keelatud asjade juurde on omapärane. Sõja järel sündinutele oli "Eesti ajast" saanud salajane aardekamber, milles võis vahetevahel poolsosinal ja kikivarvul kolamas käia.

Suurepärase pildi lapse silmade läbi nähtud kahtepidi võetavast maailmast annab Tooma (sünd. 1947) jutustus:

Olen pärit väikelinnast, kus kõik tunnevad kõiki. Eesti Vabariigist minu ümbruses suurt ei räägitud. Mida ma uduselt teadsin, kuid pigem mäletan imelikku sisetunnet, et Eesti Vabariik on kaitsmist väärt. Kusagil majas oli ära peidetud Pätsi pilt ja teisi reliikviaid. Kodu oli palju prantsuskeelseid raamatuid. Esimese Vene okupatsiooni ajal oli mu vanaisa valitud mingisuguse ametiühingukomitee esimeheks. Ta oli isegi kirjutanud ühe tõeliselt punase näitemängu. Üldiselt ta oligi sotsialistliku maailmavaatega, mis oli tollase intelligendi jaoks tavaline. Ta ei olnud kommu, vaid lihtsalt punasele maailmavaatele lojaalne. Okupatsioonide vahetudes ta loomulikult arreteeriti Omakaitse poolt, viidi vangi ja lasti lõpuks sakslaste poolt maha. Saksa okupatsiooni ajal vaadati meie perele viltu, esialgu suhtusid eestlased sakslastesse kui päästjatesse. Teise Vene okupatsiooni tulles läks asi meie perega veelgi hullemaks, sest kusagilt ei ilmunud välja vanaisa konkreetset surnukeha. Vanaemale näidati mitmesuguseid väljakaevatud korjuseid, aga ta ei saanud ühegi puhul öelda, et just see ongi tema mees. Väikelinn hakkas vanaemale vaatama kui äraandja naisele, vanaisast sai pila-kangelane. Tegelikult oli ta olnud tõesti hea käega kunstnik, juttu oli tehtud tema minekust "Pallassesse" õpetajaks. Nüüd unustati tema kunstniku-imidž, kodukoht ei võtnud teda ei kangelasena ega ka sakslaste või punaste ohvrina. Vanaema hakkas nõukogude korra käest saama mehe eest pensioni ja see aitas meid majanduslikult kõvasti edasi. Aeg-ajalt nõutas ta ministriumilist lisaraha ja saigi seda. Reeglina kasutati lisaraha sünnipäevade pidamiseks: siis otsustati, kas hästi süüa või osta šampanjat. Tavaliselt osteti mõrvatud ja mõnitatud vanaisa arvel saadud raha eest šampanjat. Niisugune oligi meie kahepaikne elu.

Lisagem Indreku (sünd. 1943) arusaamise olnu ja oleva vahekordadest:

Kodus isa ja ema ei rääkinud meie kuulates midagi Eesti Vabariigist, tema poliitilisest süsteemist või sellest, kui hea oli olnud elada, või kuidas Vabadussõda toimus. See oli tabuteema. Ma arvan, et mu isa ja ema ei tahtnud tuua häda perekonna kaela. Nad olid vist näinud niipalju seda, mida stalinism võis teha, ja nad olid ära hirmutatud. Teave Eesti Vabariigist jõudis minuni ainult ametlike kooliõpikute kaudu. Siiski oli kellelgi poistest kodus ära peidetud "Eesti rahva kannatuste aastad", kusagil kümnenda ja kaheteistkümnenda eluaasta vahel pidin ma nad kätte saama. See oli midagi niisugust, mida ma ei uskunud, et üldse saab nagu olemas olla. Põnev oli ja ma arvasin, et küllap see kõik ikka ka nii oli. Aga ma olen väiksest poist peale alati olnud pragmaatiline ja sellesegi fakti suhtusin lihtsalt kui olnusse. Umbes selliselt, et siis oli olnud nii ja nüüd on naa. Kaheteistaastase poisina ei teinud ma endale probleemi, et ma oleks pidanud hakkama võitlema selle eest, mis oli olnud, ja selle vastu, mis parasjagu olemas oli. Seda aega lihtsalt ei olnud enam, temaga suhte saavutamine oleks olnud sama hea kui tahta näiteks Kuu peale hüpata.

G1-G3. Sisuliselt muidugi tahtis esimene põlvkond kolmanda põlvkonna kui oma laste tarvis kahe kultuurilise konfiguratsiooni vahelist lõhet vähendada. Paradoks seisneb selles, et nende eneste identiteet lõhenes seeläbi veelgi hullemini. Just oma laste kasvatamise käigus ilmutas nn Pätsi-aegsetele pealesurutud topeltmõtlemine ennast kõige sügavamalt. 10–15 aasta jooksul oligi nende teadvuses tekkinud kaks ajalookäsitust: esiteks see, mille nad olid isiklikult läbi elanud, ja teiseks see, mida neil ametlikult soovitati mäletada. Selline minevikuline kahestumine tõi ühtlasi kaasa juuba sekundaarse kahestumise iseenda ja oma laste maailmapiltide vahel. Pikki aastaid elati vaimses surutises, kus ise mäletati ühte, kuid lastele räägiti midagi muud. Seega tõi pikalt väldanud topeltmõtlemine aegapidi kaasa sisemise võõrdumistunde. Harper-Collinsi sotsioloogiasõnastik määratleb võõrdumist kui ilmajäämist võimust, tähendustest ja normidest, aga samuti kui sisemise isolatsiooni ja enesest tõukumise tunnet (*The HarperCollins...* 1991: 14). Tõepoolest, 1940. aastal jäi iseseisvuse-vaimustuses üles kasvatatud põlvkond järsult ilma neile omasest poliitilisest ja sotsiaalsest keskkonnast, traditsioonilistest tarbimisharjumustest

ja üldtunnustatud vaimsetest väärtustest. Neis süvenes vaenutune võõraste olude ja hoolimatult ülerullivate poliitiliste sündmuste vastu. Kuna nad aga seda vaenu avalikkuses kuidagi välja näidata ei saanud, hakkasid paljud selle põlvkonna esindajad aegapidi aktiivsest ja loovast subjektist moonuma passiivseks ja manipuleeritavaks sotsiaalseks objektiks. Siseemigratsiooni suletud ja enesevõõristuses vanuseline kohort aga lõi oma laste jaoks igapäevase reaalsuse, mis oli algusest peale rajatud legaliseeritud kahepalgelisusele.

Kahekordsed vaimsed standardid, mis isade põlvkonna puhul viisid isiksusliku identiteedi deformatsioonini ja võõrdumiseni, panid poegade põlvkonnas aluse *bricollage*'le. *Bricollage* on kas improvisatsiooni või kultuurilise kohanemise protsess, mille puhul ühed ja samad objektid, märgid või praktikad on omaks võetud eritähenduslike süsteemide või kultuurivõrgustike seisukohalt, mis omakorda võimaldab nende pidevat übermärgistamist (*Key...* 1994: 33). *Bricollage*'i oluliseks funktsiooniks on varasema tähenduslikkuse õõnestamine või hävitamine. Kahe erineva kultuurilise konfiguratsiooni iroonilise või sürrealistliku vastandamise teel tekitatakse uusi kriitilist laadi tähendusi, mis ignoreerivad seniste tähenduste absoluutsust. 1960. aastate algusest Balti riikide kultuurimaastikke kujundama hakanud noori ei ahistanud enam identiteedikriis (G1) ega elamishirm ja igapäevased hädavaled (G2). Suhtudes topeltnõuetele kui iseeneslikult etteantud kultuurinormi, seadis poststalinistlik põlvkond viimase ainuõigsuse siiski kahtluse alla. Kuigi nõukogulikkus oli olude tahtel nende jaoks juba dominantne kultuurimuster, sai selle üle eestiaegsuse konfiguratsioonist laenatud elementide alusel siiski irvitada (näiteks eesti sõdurilaulud tudengite lorilauludena "punaste" õppejõudude ärritamiseks). Veelgi efektiivsem oli nõukogulikkuse raames "õigete nimedega" tähistatud nähtuste ülekandmine muudetud konteksti (näiteks kuke või kuldi kutsumine Tšapajeviks), mille tulemuseks oli järjekordne "oma" ja "võõra" ümberpööramine.

JÄRELSÕNAKS

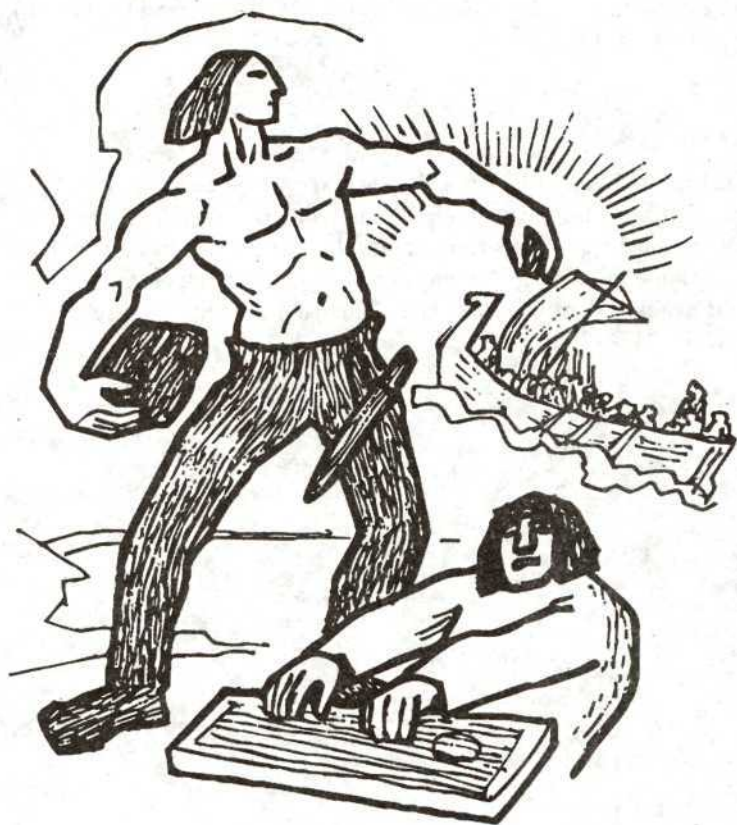
Niisiis selleks ajaks, kui stalinlik terror asendus liberaliseeruva sotsialismiga, oli Eestis ja Lätis läbi tehtud topeltnõuetlemise kolmetine transformatsioon. Sellel transformatsioonil oli oma dialektiline arengukäik. Esimese põlvkonna (G1) jaoks oli "oma" ja "võõra" vastandumine täielik, riigipõõrdega kaasnenud kultuuriliste konfiguratsioonide dominantsuse ümbertähistamine tõi kaasa tugeva identiteedikriisi. Teise põlvkonna (G2) seisukohalt olid "oma" ja "võõras" selgelt eristatavad, kuid operatsioonalselt oli nendevaheliste piiride nihutamine kasulik. Tegemist oli tüüpilise kultuurilise assimilatsiooni teise etapiga, kus marginaaliseeruv subjekt püüab suhtuda nii dominantsesse kui kaasuvase kultuuri võrdse tähelepanuga. Kolmandas põlvkonnas (G3) olid "oma" ja "võõras" juba tegelikult kohad vahetanud ning soodsate väliste tingimuste kestes olekski võinud toimuda topeltnõuetlemise kadumine täieliku sovetiseerumise kasuks. 1960. aastate teisel poolel maad võtnud "raudse käe" strateegia sotsialismileeri tugevdamiseks (eriti 1968. a Tšehhoslovakkia sündmused) aga panid aluse kahekordsete standardite taaselavnemisele. Hoolimata topeltnõuetlemise põlvkondliku geneesi erinevustest hakkasid piirid eestimeelsuse ja nõukogudemeelsuse vahel taas võtma selgeid piirjooni. Topeltnõuetlemine küll kestis, kuid *bricollage*'i kui teadliku tähendustevahetamise mängu lisandudes sai rahvusliku identiteedi tugevdamine taas hoogu juurde.

Kirjandus

- Aarelaid, Aili 1998. *Ikka kultuurile mõeldes*. Tallinn: Virgela
- Buell, Frederick 1994. *National Culture and the New Global System*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press
- Hudson, Robert B., Robert H. Binstock 1976. Political systems and aging. — *Handbook of Aging and Social Science*. Eds. Robert H. Binstock and Ethel Sharna. New York: Van Nostrand Reinhold, pp. 369–400
- Key *Concepts in Communication and Cultural Studies*. 1994. Ed. by Tim O'Sullivan, John Hartley, Danny Saunders, Martin Montgomery, John Fiske. London & New York: Routledge

M a n n h e i m , Karl 1952. *The Problem of Generations. — Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul
S k u l t a n s , Vieda 1998. *Testimony of Lives*. London: Routledge
The HarperCollins Dictionary of Sociology. 1991. Ed. by
David Jary and Julia Jary. New York: HarperCollins Publishers
The Russian Mentality Lexicon. 1995. Ed. by Andrzej Lazari.
Katowice

AILI AARELAID-TART (sünd. 1947. a) on lõpetanud TRÜ ajaloolasena 1972. a, filosoofiakandidaat Lenigradi RÜs 1978. a. Töötab Eesti Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudis nüüdiskultuuri uurimiskeskuse juhatajana, Tallinna Pedagoogikaülikooli dotsent. *Akadeemias* avaldanud artikli "Eesti kodanikualgatus teel Euroopasse" (1999, nr 7, lk 1347–1366).



HEINO MIKIVER

EESTI RAHVUSLIKU SÖLTUMATUSE PARTEI TEGEVUS AASTAIL 1988–1991

Viktor Niitsoo

Diskussioon osavõtu üle kohalike nõukogude valimistest oli esimene põhimõtteline vastasseis varem väga üksmeelselt tegutse-
nud erakonna sees. Vastupidiselt üldlevinud arvamusele ERSPst
kui jäiga distsipliiniga ja vähese kriitikataluvusega erakonnast an-
nab see tunnistust erakonnasisese demokraatia olemasolust¹⁶.

Algu 2. numbris.

¹⁶Samas on näiteks Enn Tarto põhjendanud intervjuus Urmas Otile ERSPst eemalejäämist selle vähese sisemise demokraatia pärast: “Selle ERSP-ga ühinemisega olid omad niisugused maitseküsimused. [---] Mina ja Niklus (me oleme oma olemuselt liiga suured demokraadid ja see erakond tundus nagu liiga range meie jaoks). [---] Selles mõttes, et liiga range, uut tüüpi erakond. Seal oli täpne hierarhia ja täpne käsutäitmine ja kõik niisugused asjad. [---] Ma juba vihjasin sellele, et see erakond kui selline ei olnud oma olemuselt ja struktuurilt piisavalt demokraatlik. [---] Ütleme, et teised erakonnad, mis hiljem loodi, olid ikka lääne tüüpi erakonnad. Kuid ERSP oli loodud rasketes tingimustes.” (Laar, Ott, Endre 1996a: 98–99.)

Rein Taageperal on selle kohta, et Tarto ei ühinenud ERSPga, järgmine seletus: “Kui Enn Tarto naasis Nõukogude vangilaagrist, olles viimane vabastatud Eesti poliitvang, ootasid ERSP liikmed, et ta ühi-
neb nendega, kasutades järgmist protseduuri: kaks erakonna liiget pidid talle kirjutama soovitud ja ta pidanuks olema aasta liikmekandidaat enne täisliikmeks saamist (täpselt samad reeglid kui NLKP-l, kommenteeris Tarto mulle 28. novembril 1990 Tartus).” (Taagepera 1993: 213, märkus 25.)

Kuigi kõiki enam-vähem rahuldav kompromiss oli saavutatud, ei tahtnud valimisteemaline diskussioon kuidagi vaibuda. Nii näiteks kirjutas Kalju Mätik ERSP häälekandja veergudel, et kuigi osavõtt kohalike nõukogude valimistest tähendab kehtiva võimu *de facto* tunnustamist, tähendab selline tunnustamine seda, et me “tunnustame seda võimu *de facto*, kui me täidame tema poolt kehtestatud liikluseeskirju, kanname taskus nõukogude passi ja Saaremaale sõites näitame seda okupandist piirivalvurile. Okupatsioonivõimu organitesse tuleb suhtuda nagu põlevasse majja tunginud vargapoisisse. Kui viimane hakkab tuld kustutama, siis ei maksa eriti muret tunda selle üle, kas ta kustutab tuld päästmaks maja hävimisest või selleks, et varastada saaks (mis on muidugi tõenäolisem). Peaasi, et ta kustutab.” Edasi vaidlustas Mätik väite, nagu ei saaks ERSP oma väikesearvulise liikmeskonna tõttu mõjutada nõukogude otsuseid: “See peaks paika juhul, kui ERSP seisukohad oleksid vastuolus kõigi teiste liikumiste ja üksikisikute seisukohtadega. Vaevalt see aga nii on. [---] ERSP pooldajate arv on suurem kui nende inimeste arv, kes seda julgevad avalikult välja näidata. [---] Kindlasti esineb olukordi, kus mõni üksik häääl võib olla otsustav.” Mätiku arvates ei välistanud Eesti kodanike registreerimine ja Eesti Kongressiks valmistumine sugugi osalemist muudes aktsioonides. Kutsudes üles boikoteerima valimisi, kutsub ERSP üles aktsioonile, milles rahvas ei osale. “See on parimaks meievastaseks propagandaks, mida saab välja mõelda. Kuivõrd rahvas boikotis osaleb, seda näitasid eelmised valimised,” hoiatas Mätik (*ERSP Teataja*, 1989, nr 13-14).

Kuigi volikogu otsus sätestas individuaalse osavõtu kohalike nõukogude valimistest, asuti nendeks valmistuma ikkagi erakonna tasemel. 29. X toimus Tallinnas ja 25. XI Paides kandideerimiseks soovi avaldanud ERSPlaste töökoosolek. Kandideerida soovis 30–35 inimest, s.o 10% liikmeskonnast. Koosolekul kõneldust

Olgu täpsustuseks öeldud, et ERSP põhikirja kohaselt toimus vastuvõtt piirkondade juhatuste poolt. Kui soovitusi nõutigi, siis sellepärast, et üsna tihti kippusid erakonda astuma kriminaalse mineviku või ilmsete psüühiliste hälvetega isikud. Sellise üldtuntud isiku puhul nagu Tarto poleks kellelegi tulnud pähe soovitajaid nõuda või katseaega kohaldada (neid rakendati kahtlase taustaga tegelaste suhtes). Ilmselt olid Tarto eemalejäämisel teised põhjused.

koorusid välja järgmised põhiseisukohad. Valimisi tuleb minna võitma, õppimise aeg on möödas. Valimisprogrammi üldaluseks on ERSP programm ja põhiseisukohad, mida saadikukandidaat peab oskama loominguiliselt tõlgendada. Kihutustööle peavad kaasa aitama kõik erakonna liikmed. Saadik tuleb valijatele teadvustada kui ERSP liige. Valimisliitudest tuli koostöö kõne alla muinsuskaitstjate, KLi, roheliste ja teiste isamaaliste liikumistega. Täiesti välistati koostöö EKPga. RRi puhul tuli arvestada kohalikke olusid. Seati eesmärgiks muuta kohalikud nõukogud tõelisteks omavalitsusorganiteks, kohalikud nõudmised tuli ühendada rahvuslikega (*ERSP Teataja*, 1989, nr 15-16).

10. XII toimunud valimistel osales ligikaudu 30 ERSP liiget. Neist osutus valituks 21 ehk 70%, mis on väga hea tulemus. Nii näiteks valiti tuntumatest erakonna liikmetest Tartu linnanõukokku Jüri Adams, Haaslava külanõukokku Harri Henn, Põlva rajooninõukokku Lembit Luik (sõjaväeteenistusest keelduja Erki Luige isa), Põlva alevinõukokku Üllar Varik, Viljandi linnanõukokku Valdo Paddar, Karksi-Nuia alevinõukokku Ülo Seppa, Saaremaa rajooninõukokku Jaan Tammsalu, Albu külanõukokku Rein Arjukese, Kohtla-Järve rajooninõukokku pastor Üllar Kask ja Lihula alevinõukokku pastor Endel Absalon. Pärast valimisi liitus ERSPga Pärnu linnanõukogu saadik Asso Kommer. Samas jäi 30 kandideerinud ja 21 mandaadi saanud ERSP-lase osakaal ligikaudu 250 kohalikus nõukogus, kuhu valiti umbes 3000 saadikut, kaduvväikeseks ning erakonna mõju nendes praktiliselt olematuks. Kindlasti oleks esindatus kohalikes nõukogudes olnud suurem, kui valimistel oleksid kandideerinud peale Adamsi ka ülejäänud kuus juhatuse liiget, samuti enamik volikogu liikmetest. Seoses lähenevate Eesti Kongressi (EK) valimistega ja sellele vahetult järgnevate ENSV ÜN valimistega puhkes valimisteemaline diskussioon uuesti. 14. I 1990 toimunud volikogu koosolekul otsustati, et ERSP peab EK valimistele üles seadma võimalikult palju kandidaate. Valdavaks kujunes arvamus, et ERSP on EK ettevalmistamisega tihedalt seotud, hoides liikumise initsiatiivi. Kui EK on legaalne tee iseseisvuse suunas, siis ENSV ÜN on ja jääb juriidiliselt ebaseaduslikuks okupatsioonivõimu omavalitsusorganiks. Enamik volikogu liikmeid pidas õigeaks Eesti Vabariigi kodanike kõrvalejäämist ÜN valimistest. Otsustati, et ERSP

ei pea võimalikuks osaleda ENSV ÜN valimistel, vaid kesken-
dub tingimuste loomisele Eesti Vabariigi parlamendi valimisteks.
Eriarvamusele jäid üksnes Jüri Adams ja Andres Mäe. (ERAF,
f 9601, n 1, s 23.)

LINNAHALLI ÜRITUS 2. VEEBRUARIL JA EESTI KONGRESSI VALIMISED

Eesti Kongressi valimiste eel kerkis esile uus ambitsioonikas poliitiline jõud, mis seadis endale eesmärgiks öelda samuti sõna sekka Eesti iseseisvuse taastamise küsimuses. Selleks oli Töökollektiivide Liit (TKL), moodustatud vastukaaluks üleliidulise alluvusega ettevõtete töötajatest koosnevale Töökollektiivide Ühendnõukogule, mida juhtis sõjatehase Dvigatel direktor Vladimir Jarovoi. TKL väitis end ühendavat ligikaudu 1100 ettevõtet enam kui 400 000 töötajaga. TKLi liidriks tõusis Ülo Nugis, kes pälvis üldise tuntuse, kui ta Estoplasti direktorina saavutas esialgu lootusetuna tundunud eesmärgi allutada tehas ENSVle. Juhtfiguuride hulka kuulus ka rahva seas väga populaarne akadeemik Endel Lippmaa. Algselt peamiselt majandusküsimustele pühendunud TKL muutus peagi poliitiliseks, võeti vastu programm ja põhikiri, milles kuulutati eesmärgiks saavutada iseseisvuse taastamine. Avaldati ka toetust kodanike komiteede tegevusele.

Ilmse katsena vähendada eelseisva Eesti Kongressi mõju koraldas TKL 2. II 1990 Tallinna linnahallis kõigi tasandite rahvasaadikute kogu. Seda üritust toetas ÜNP esotsas esimehe Arnold Rüütliga. Nugise jõulisel dirigeerimisel võttis see kogu vastu deklaratsiooni Eesti riikliku iseseisvuse küsimuses, milles pöörduiti NSVL Ülemnõukogu poole ettepanekuga alustada eesti rahva seaduslike esindajatega läbirääkimisi Eesti riigi iseseisvuse taastamiseks. Kuigi sellel üritusel mingeid otseseid tulemusi ei olnud, kogus Nugis sealt kopsaka poliitilise kapitali, millest piisab, et saada niihästi viimase ÜNi kui ka taasiseseisvunud Eesti esimese Riigikogu juhatajaks.

Oli alust karta, et linnahalli üritusel võidakse deklaratiivselt välja kuulutada Eesti iseseisvus, niisiis suhtusid kodanike komiteed ja ESRP sellesse üritusse eitavalt. Kuigi linnahalli 2. II

deklaratsioonis sisaldus ka üleskutse Eesti Kongressi kokkukutsumiseks, jäid selle vastuvõtmisel ERSPsse kuuluvad delegaadid kas erapooletuks või hääletasid vastu, millega sattusid väga ebameeldivasse olukorda. Neid hakati hurjutama, et nad koos internatsidega ei poolda iseseisvustootlust.

ERSP koondas oma jõud Eesti Kongressi valimisteks. Valimisprogrammis, mis avaldati 21. II *Edasis*, taotles erakond Eesti Kongressi deklaratsiooni avaldamist maailma rahvastele, ÜRO-le, Euroopa Ühendusele, valitsustele ja rahvaesindustele Eesti Vabariigi püsimise ja tema seadusliku valitsuse taastamise nõudmise kohta, eelduste loomist "korralise parlamendi" valimisteks ja iseseisva Eesti riigi kujundamiseks, läbirääkimisi N. Liidu ja teiste riikidega, rahvusvahelise Balti konverentsi kokkukutsumist ÜRO egiidi all, okupatsioonivägede väljaviimise alustamist juba käesoleval aastal, Eesti noormeeste kojukutsumist Nõukogude Armeest, Eesti piirivalve, kaitseväge ja politsei loomist, KGB jt NSV Liidu repressiivorganite tegevuse keelustamist Eesti territooriumil, N. Liidu sõjatööstuse kaotamist Eestis ja kontrollimatu immigratsiooni lõpetamist.

Nagu näha, olid rahvuslikus äärmusluses süüdistatud ERSP seisukohad tunduvalt tagasihoidlikumad kui näiteks 20 Tartu haritlase avalduses "Läkitus Eesti Kongressile. Ettepanek taastada Eesti Vabariik". Läkituses, mille põhiautoriks oli luuletaja ja endine poliitvang Jaan Isotamm, tehti ettepanek taastada Eesti Vabariik 1938. a Põhiseaduse alusel. Ettepaneku kohaselt pidi Eesti Kongress võtma endale Põhiseaduse § 46 lõigetes 3 ja 4 nimetatud Valimiskogu ülesanded. Seejärel valiks Eesti Kongress Valimiskogu ülesannetes Põhiseaduse § 46 lõike 3 alusel Eesti Vabariigi Presidendi Asetäitja. Edasi valiks Kongress ajutise Riigivolikogu, mis omakorda valiks Ajutise Riiginõukogu 30 liiget (ülejäanud 10 liiget nimetaks Presidendi Asetäitja) (*Edasi*, 14. II 1990).

20. II *Edasi* avaldas ka Rein Taagepera valimisplatvormi Eesti Kongressi valimisteks, milles seni Rahvarinde positsioonidel olnud politoloogiaproffessor asus ootamatult toetama Eesti Kongressi ideed, tehes ettepaneku, et Kongress kuulutaks enda kõrgeimaks võimuks Eestis.

Etteruttavalt olgu öeldud, et kumbki ettepanek Kongressil toetust ei saanud. Kongressi enamus andis endale selgelt aru, et Kongressi kõrgeimaks võimuks kuulutamine ilma otsuste täitmist tagava täitevvõimuta oleks avantüür, mis jääks igal juhul deklaratiivseks.

24. II–6. III 1990 toimunud Eesti Kongressi valimised kulgesid sujuvalt. Valimistel osales 557 163 Eesti Vabariigi kodanikku ja 34 345 kodakondsuse taotlejat. ERSP seadis üles 164 kandidaati, neist osutus valituks 73, nende seas kolm väliseestlasest erakonna liiget. Enim kohti said sõltumatud kandidaadid (109), RR kogus 107 ja kolmandana EMS 104. ERSPst tahapoole jäi EKP 37 kohaga.

Hiljem liitus suur osa sõltumatuid saadikuid ERSPga, mille saadikute arv ületas 100, muutudes teistest rühmitustest ületulnute arvel suurimaks ja mõjukamaks jõuks Eesti Kongressil. Kongress valis esimeheks Tunne Kelami, kes edestas kindlalt Trivimi Vellistet. Eesti Komiteesse (EK) valiti 21 ERSPlast, neist Kelam, Adams ja Pärnaste valiti komitee juhatusse.

Väga aktiivselt lülitus EK juhatuse tegevusse Vardo Rumessen, kes külastas Eesti Vabariigi Kodanike Peakomitee välisloimekonna esimehena Kanadas ja USA-s viibides Eesti Vabariigi peakonsulaati New Yorgis, et arutada Eesti Vabariigi kodaniku isikutunnistuste väljaandmise võimalust. Eesti Vabariigi aastapäeva aktusel Torontos asutati Rumesseni eestvedamisel Eesti Kongressi fond, et koguda raha Eesti Vabariigi isikutunnistuste trükkimiseks Kanadas.

18. III toimunud ENSV ÜN uue koosseisu valimisi ERSP boikoteeris¹⁷. Seda on hiljem palju kritiseeritud, sest Eesti Komitee aktivistide Mart Laari, Hillar Hallaste ja Kaido Kama kõrval (pea-

¹⁷Boikoteerimise vastu üles astunud Jüri Adams seadis Tartu 21. valimisringkonnas ikkagi oma kandidatuuri üles, ent võttis selle hiljem mingil põhjusel maha. 1991. a tegi Adams uue katse, kui Lääne-Virumaa maavanem Lembit Kaljuvee loobus Ülemnõukogu mandaadist. 7. IV 1991 toimunud asendusvalimistel kandideeris ta ÜN vakantsile koos Vao kolhoosi esimehe Peeter Albi, sotsiaaldemokraat Andres Mandre, kristlike demokraatide esindaja Väino Sarneti ja sõltumatu (tegelikult Savisaare protežee) Ott Kooliga. Albi võttis oma kandidatuuri Kooli kasuks maha. Et tulevased koalitsioonikaaslased sotsiaaldemokraadid,

le ERSPlaste ei kandideerinud ka Trivimi Velliste ja Sirje Endre) oleks tõenäoliselt saanud Ülemnõukokku umbes kümme ERSPlast.

J. Adams on eemalejäämist ÜNi valimistest iseloomustanud järgmiste sõnadega: “[---] ERSP elas arvatavasti 1989. aastal üle oma suurema sisekriisi [---]. See oli küsimus osalemisest Ülemnõukogu valimistel. ERSP-s jäi domineerima arvamus, et ERSP erakonnana ei tohi osaleda, aga üksikisikutel lubatakse. Mina olin pragmaatilise suuna esindaja, kes arvas, et peame minema. [---] Tagantjärele on väga raske öelda, kas see oli tehtud õigesti või mitte. Tundub, et pikemas ajaloolises perspektiivis oli see õige ja lühemas oli see vale. [---] Kui Eesti Kongress ei oleks kõrvale sündinud, siis oleks tõenäoliselt võinud ütelda, et see oli katastroofiliselt vale otsus — loobuda ühest poliitilise võitluse vormist ja tribüünist. [---] ERSP-lased jäid kõikidest hiljem sündinud gruppidest maha praktilise riigijuhtimistöo kogemuste õppimisel ja see maksis hiljem hirmsasti kätte. Kui nüüd 1992. aasta valimiste järel oli ERSP-l küllalt suur esindatus, siis tippametnikuks või tipp-poliitikuks professionaliseerumine suurel osal fraktsioonist ei õnnestunud, sest sellega alustati liiga hilja või oli selle vastu tõrge.” (Laar, Ott, Endre 1996b: 37–38.)

Adamsi seisukohtadega tuleb nõustuda. Paraku oleks sel juhul EK jäänud veelgi rohkem kiratsema, sest tegutseda võrdse pühendumisega kahel rindel oleks paljudele suures poliitikas esimesi samme tegevatele ERSPlastele ilmselt üle jõu käinud. (Nagu hiljem selgus, osutuskki Riigikogu töö mitme ERSP liikme jaoks võrdlemisi ebasobivaks.)

Pärast Eesti Kongressi istungit leidsid aset mõned muudatused ERSP juhatuses. Et EK juhatusse valitud Kelam, Pärnaste ja Adams pühendusid jäägitult komitee tööle, jäid nad erakonnatööst kõrvale. Seepärast otsustati 31. III Volikogul juhatuse normaalse töö tagamiseks juhatust laiendada ja koopteerida juhatuse lisaliikmeteks Tiit Madisson, Viktor Niitsoo, Avo Kiir ja Vello Salum. Seoses Eesti Kongressi kokkuastumisega tekkis vajadus teha muudatusi ERSP programmis ja põhikirjas. Program-

KDL ja ERSP ei suutnud jõuda kokkuleppele, keda toetada, võitis valimised suure ülekaaluga Kool (Adams, Lahi 1991).

mitoimkonna juhiks määrati Viktor Niitsoo, põhikirjatoimkonda asus juhtima Arvi Paalandi. (ERAF, f 9601, n 1, s 23.)

EESTI NSV SAAB EESTI VABARIIGIKS

1990. a 8. V hilisõhtul võttis ÜN vastu otsuse, mille kohaselt tunnistati kehtetuks nimetus Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik ja võeti kasutusele Eesti Vabariik, ühtlasi asendati ENSV lipp, vapp ja hümn Eesti Vabariigi omadega. Sisuliselt võttes oli see ÜN jaoks sundkäik, sest mõned päevad varem oli Läti ÜN võtnud samuti kasutusele Läti Vabariigi sümboolika. Leedu oli end 11. III 1990 koguni iseseisvaks kuulutanud.

Ometi sai see rahva seas suurt vaimustust esile kutsunud samm EK terava kriitika osaliseks. Rõhutati, et okupatsioonivõimu omavalitsusorganil Ülemnõukogul ei ole õigust kehtestada *de jure* eksisteeriva Eesti Vabariigi riiklikke sümboleid. Sõnadelt tegudele läks küll vaid Kaido Kama, kes deklareeris, et teda valiti Eesti NSV ÜNi, aga mitte Eesti Vabariigi ÜNi, mistõttu ei ole tal mandaati hääletustes osaleda.

Kahetsusväärset langes EK-poolne kriitika ühte impeeriumimeelsete jõudude protestidega, mis tegi EK propagandistlikult kergesti rünnatavaks. ÜNi ülalmainitud otsuseid kritiseeriv EK avaldus pöörati vastupropaganda käigus EK enese vastu ning selle tagajärjel hakkas komitee populaarsus väga kiiresti langema.

Sellest vastasseisust ei saanud kõrvale jääda ka ERSP. 12. V avaldas ERSP Volikogu seisukoha poliitilisest olukorrast Eestis. Selles öeldi, et “poliitiline areng Eestis on ähmastunud Kommunistlikust Parteist võrsunud rühmituste ja poliitikute tegevuse tõttu, seda enam, et nad tegutsevad nüüd hoopis teiste nimede all”. Eesti Vabariigi nime ja sümboolika kasutuselevõttu okupatsiooni ja anneksiooni tingimustes loeti järjekordseks manöövriks tegelike eesmärkide varjamiseks. Avalduses tõdeti, et praeguses olukorras on EK-l mõttetu iga hinna eest jätkata koostöö taotlemist ÜNi ja olemasolevate haldusorganitega, sest hoolimata EK püüetest pole ÜN ilmutanud soovi tegelikult koostööks. Eesti Kongressi ja ÜNi tee on osutunud erisuunaliseks ning ÜNi kuuluvate Eesti Kongressi saadikute ees seisab eetilise probleem: kuhu

nad tegelikult kuuluvad? Avalduses nenditi, et uus ÜN on muutunud piduriks iseseisvuse poole liikumisel. "Kas Eesti Vabariigi kodanikkond saab usaldada Eesti Vabariigi saatust okupeeritud Eesti elanikkonna ja okupatsiooniarmee esindusorganile või peab iseend peremeheks omal maal?", küsiti avalduses. Edasi nenditi, et "seniste tendentside jätkumisel võib tekkida olukord, kus ei jää muud üle, kui asuda kodanikuallumatuse teele". Eesti Vabariigi kodanikke (keda esindavad Eesti Kongress ja kohalikud kodanike komiteed) kutsuti üles võtma initsiatiiv enese kätte. (*Edasi*, 19. V 1990.)

ERSP Volikogu seisukoht avaldati (12. V oli see ette loetud Raadio Vaba Euroopa saates) neli päeva pärast internatside väljastumist Toompeal. Sellest tingitud ärevas olukorras osutas seesugune terav avaldus erakonnale karuteene. Ajakirjanduses asuti üha enam tõmbama paralleele ERSP ja internatside kui äärmuste tegevuse vahel, kes küll lähtuvad erinevatest eesmärkidest, ent kelle tegevus teenib ühtviisi Kremli vanameelsete huve.

Kõige rähgem rünnak tuli aga võrdlemisi ootamatust suunast. 23. V *Edasi* avaldas Indrek ja Kaarel Tarandi kirjutise "Konserv kui kompromiss", mis oma stiililt tuletas meelde omaaegseid paskville MRP-AEG ja ERSP vastu. Ilmselt oli oma osa selle kirjutise ilmumises ka RR nimekirjas ÜNi valitud RL-i ühe juhtliikme Andres Tarandi isiklikus solvumuses ERSP peale.

Andres Tarandi pojad nimetasid ERSPd fanaatikute fraktsiooniks, "kes meelsasti reserveeriks endale vabaduse taastamise ainuõiguse". Fanaatikuid valdavat hirm, et äkki jõuab keegi neist ette. Noored kirjamehed läksid koguni nii kaugele, et võrdlesid ERSPd bolševikega: "Taktikaliste võtete arsenal kattub, ka keelekasutuses on vähe erinevusi märgata. Tekib kiusatus ERSP nimele "E" järele sulgudes "b" lisada — E(b)RSP." Edasi loetlesid autorid võrdluse aluseid, milleks nende arvates olid asutajaliikmete "ühine minevik (vanglad, asumised, pagendus) ja ühised harrastused (märgukirjade ja lendlehtede koostamine), keelatud kirjanduse tõlkimine ja levitamine". Teisena toodi esile "maailmavaate rajamine ühele tõe (siis Marx, nüüd õiguslik järjepidevus), millest kujundatud ideoloogia on dogmaatiline ja paindumatu". Kolmandaks sarnasuseks oli "inimeste seast n.-ö. õigete eraldamine (siis proletariaat, nüüd EV kodanikud)". Neljandaks

ühisjooneks oli “kõigi vahendite lubatavus oma tõe realiseerimisel”. Kehtiv seadus on tühine ning sellele allumine kahjulik tegevus, mida harrastavad reeturid (klassivaenlased-menševikud, roosad isamaamüüjad). Viiendaks ja viimaseks võrdluse aluseks oli märterluse propageerimine.

Kulutanud hulga leheruumi ÜNi tegevuse ülistamisele ning ERSP poolt propageeritava õigusliku järjepidevuse liini mahategemisele, lõpetasid autorid mahlaka bravuuriga: “Kui vein on ära käärinud, pannakse ta pudelisse, kus tema väärtus vanusega kasvab. Edasikäimise korral läheb ta äädikaks. Äkki on seda kulinaarset analoogiat silmas pidades targem konserveerida ka kontinueedi-idee koos Eesti komitee ERSP-mõjulise sisepoliitilise sehkendamisega. Näljaegadel oleks ju nii tarvilik võtta head konservi.”

Varem agaralt muinsuskaitse liikumises osalenud Indrek Tarrant oli mingil põhjusel eriti vaenulikuks muutunud ka oma endiste kaasvõitlejate juhitud Eesti Kongressi vastu. Nii näiteks läks ta 1990. a oktoobris toimunud Eesti Kongressi III istungjärgul omavoliliselt kõnetooli ja esitas sealt väga terava sõnavõtu Eesti Komitee tegevuse vastu ning kutsus üles Kongressi ja Eesti Komiteed laiali minema.

TRAGÖÖDIA PIRITA TEEL

Erinevalt kahest varasemast aastast toimus 23. VIII 1990 Hirvepargi miiting enne ERSP Suurkogu. Selle põhjuseks oli asjaolu, et varasemaks ajaks ei olnud võimalik saada suurkogu korraldamiseks ruume. Seekord sai Hirvepargis osaleda ka esimese Hirvepargi miitingu peakõneleja Tiit Madisson — ehkki paljud emigreerunudest olid lahkudes suurel määral lubanud naasta niipea, kui selleks võimalus avaneb, täitis selle lubaduse üksnes Madisson. Saabunud 21. II 1990 Eestisse, asus ta alaliselt elama oma kodulinna Pärnusse.

Samal päeval leidis aset veel üks tähelepanuväärne sündmus. ERSP liige ja ühtlasi Kaitseliidu Tamme maleva pealik Harri Henn tõstis autokraanaga Tartus Riia mäel asuva EPA valduses oleva endise Kaitseliidu hoone esiselt platsil maha Lenini kuju.

“Pronksist külaline” viidi kõigepealt Raekoja platsile, kus seda demonstreeriti Tartu linnavalitsusele, kellelt oli korduvalt nõutud kaju mahavõtmist. Paanikasse sattunud linnaametnike suureks kergenduseks toimetati kaju lõpuks Kommunaalettevõtete Kombinaadi kaarhalli.

Omapäraselt käitus selle aktsiooni puhul eksiilvalitsuse kaitseministri Jüri Toomepuu poolt nimetatud Kaitseliidu juht “kolonel” Kalle Eller, kes kiirustas Kaitseliitu sellest aktsioonist distantseerima: Tartu Tamme kompanii olevat algatanud Lenini kaju mahavõtmise Kaitseliidu juhtkonna seljataga (*EMS Sõnumid*, 1990, nr 10 (26).)

Esimese ehmatusena andis Tartu linnavalitsus korralduse kaju endisele kohale tagasi panna. See oli naeruväärne otsus, sest raske oli ette kujutada, kuidas Põrgupõhja Jürkat meenutav vägilasekasvu Henn oleks linnarahva silme all asunud enamlaste juhi kaju tagasi monteerima. Saanud mõni aeg hiljem aru korralduse täitmise ebarealsusest, tühistas linnavalitsus korralduse. Ometi algatati Henu vastu administratiivasi, mis samuti aja möödudes vaikselt ära unustati.

ERSP Suurkogu toimus 25.–26. VIII Sakala keskuses. Esimest ja viimast korda “Karla katedraalis” peetud üritus kujunes kõige õnnetumaks erakonna ajaloos. Suurkogu esimese päeva õhtul toimus Pirita restoranis bankett. Banketi lõppedes oli linnasõiduks tellitud neli bussi. Üks osa seltskonnast, kes esimeste busside peale ei mahtunud, ei mallanud tagasitulevat bussi ootama jääda. 13-liikmeline grupp asus jalgsi mööda Pirita teed kesklinna poole liikuma. Õnnetuseks ei käidud kõnniteel, vaid merepoolse sõidutee parempoolses servas. Umbes kella 24 ajal sõitis suurel kiirusel kihutanud kooperatiiv HH insenerile Kaido Randalule kuuluv Žiguli kolonnile otsa. Nii Randalu kui ka autot väidetavalt juhtinud Marika Täheste olid purjus. Otsasõidu tagajärjel hukkus kohapeal kolm inimest: Eesti Komitee majandustoimkonna esimees ja Eesti Konservatiivse Rahvaerakonna liige Ilmar Palias ning ERSP liikmed Tiina Hallik ja Alge Sülla. Andres Mäe sai kergelt vigastada.

Tõenäoliselt oli tegemist õnnetusjuhtumiga, mille põhjustas tõusikutest ärimeeste seas sel ajal laialt levima hakanud hoolimatu sõidustiil, mida omakorda võimendas joobnud pea. Tunne

Kelam leidis siiski, et autokatastroofil oli suurokogul räägituga väga tihe seos. Nimelt nõuti seal NLKP ja KGB likvideerimist ja prokuratuuriorganite puhastamist. Kelam ei välistanud poliitilise arveteõiendamise võimalust: “Tuleb arvestada võimalust, et see oli poliitiline atentaat ja kättemaks.” Samas möönis Kelam, et loogiliselt võttes oleks see tragöödia pidanud tabama neid inimesi, kes ülalmainitud nõudmisi formuleerisid. “Tundub mõttetuna teha atentaat grupile noortele, kelle hulgas oli ka mitteersp-lane Ilmar Palias. Ehkki tema tegevus on tekitanud teatud ringkondades kindlasti palju ärevust,” lisas Kelam. (*Edasi*, 29. VIII 1990.)

Atentaaditeooriast olid aga väga sisse võetud mõned ERSP liikmed, iseäranis EK korrupsioonitoimkonna esimees Ülo Sepa ja Eve Pärnaste. Viimasel oli hästi meeles vahetult enne Eesti Kongressi valimisi toimunud sissemurdmine Eesti Kodanike Peakomitee ruumidesse TEMTi peahoones, kus magavate valvurite nina alt viidi ära komitee arvutid. Viimane juhtum oli tõenäoliselt KGB kätetöö, kes musta töö tegemiseks kasutas, nagu eriteenistustel tihti tavaks, kriminaalkurjategijate teenuseid. Viimased ei pruukinudki teada, kelle huvides nad tegutsevad, sest aktsiooni juhtimine käis tavaliselt vahendajate kaudu. Analoogiliselt arvutitevarguse juhtumiga otsiti samasuguse innuga vandenõu tunnuseid ka Piritä tee otsasõidu puhul. Muidugi ei olnud sel detektiivitööl mingeid tulemusi. Pärast pikaajalist kohtuprotsessi pääses mõrtsukauto juhtimise enda peale võtnud Marika Täheste tingimisi vabadusekaotusega. Tiina Hallik maeti 31. VIII Rannamõisa, Alge Sülla 1. IX Elva ja Ilmar Palias samal päeval Rahumäe kalmistule.

ELU LÄHEB EDASI

ERSP Suurkogu jätkus teisel päeval eeloleval ööl toimud õnnestusest masendatuna ja leinameeleolus. Kuigi tehti ettepanekuid suurkogu katkestamiseks, viidi üritus siiski lõpule. Erakonna esimeheks valiti ainsana kandideerinud Lagle Parek, kes sai ainult kaks vastuhäält. Juhatusse valiti Jüri Adams, Tunne Kelam, Avo Kiir, Mati Kiirend, Tiit Madisson, Viktor Niitsoo, Kalju Oja, Eve Pärnaste, Vardo Rumessen ja Maris Sarv. Suurkogu deklaratsioonis rõhutati, et “tuleb tõkestada mistahes katsed lugeda praegune

üleminekuperiood — eelduste loomise aeg Eesti Vabariigi seadusliku riigivõimu taastamiseks — enneaegselt lõppenuks ja seadustada seniseid nõukogude süsteemi võimuasutusi; tuleb otsustavalt vastu astuda püüetele, nagu oleks ümbernimetatud ENSV võimorganiteil õigus esindada Eesti Vabariiki; põhiseadusliku Riigikogu vabad ja demokraatlikud valimised ei ole mõeldavad senikaua, kuni maal viibivad okupatsiooniväed ja tegutsevad repressiivorganid; mistahes riigiõiguslikud lepingud jõustuvad ainult pärast seda, kui need kiidab heaks põhiseaduslik Riigikogu; ainult laial poliitilisel alusel moodustatud rahvusliku ühtsuse valitsus on suuteline tõhusalt korraldama tsiviilelu ja algatama radikaalset majandusreformi.” (*Päevaleht*, 28. VIII 1990.)

Tasub pöörata tähelepanu sõnadele “rahvusliku ühtsuse valitsus”, mille sisu ja tähendus kerkis dramaatiliselt esile mõni aeg hiljem. Suurkogul ei osatud sellele fraasile veel erilist tähelepanu pöörata. Tehti muudatusi põhikirjas ja võeti vastu uus ajakohastatud programm, milles muu hulgas nõuti NLKP ja selle algorganisatsioonide kuritegelikuks tunnistamist. See nõue tekitas suurt ärevust kommunistide seas. EKP keskkomitee büroo liige Jaak Allik avaldas *Päevalehes* avaliku kirja Lagle Parekile, milles tõotas, et juhul, kui ERSP-l peaks õnnestuma oma programmi realiseerida, on ta koos oma mõttekaaslastega sunnitud minema põranda alla “ning arvestades EKP omaaegseid ja ERSP uuemaid ja efektiivsemaid illegaalse tegevuse kogemusi, jätkama oma tööd seal.” (*Päevaleht*, 12. IX 1990.)

Tundub kahtlane, kui palju Alliku mõttekaaslasi oleks ajal, mil KPst väljaastumine ja värvivahetamine oli muutunud massiliseks, tema eeskujul põranda alla siirdunud. Küll aga andis see kiri Parekile hea võimaluse oma vastuses 23. IX 1990 *Päevalehes* ERSP seisukohtade tutvustamiseks.

Suurkogu järgne volikogu koosolek toimus 29. IX Tartus. Seal kinnitati erakonna aseesimeesteks Kalju Oja ja Avo Kiir. Esmakordselt olid erakonna tippu tõusnud isikud, kes polnud seotud 1970.–1980. aastatel toimunud vastupanuliikumisega. Küll aga olid mõlemad endised poliitvangid. 69-aastane Oja oli aastail 1940–1941 olnud põrandaaluse vastupanuorganisatsiooni liige. 1941. a arreteerituna mõisteti talle alles 1946. a erinõupidamise poolt kuus aastat vangilaagrit. Vabanes 1947, ent kaks aastat

hiljem arreteeriti uuesti ning mõisteti tähtajatule asumisele Krasnojarski kraisse, kust vabanes amnestiaga 1954. a. Iisaku pastor Avo Kiir oli 1970. aastatel viibinud Venemaal vangis katse eest põgeneda välismaale. Mõlemad olid ERSP asutajaliikmed.

Erakonna pressiesindajaks nimetati M. Sarv, kirjastustegevust asus juhtima A. Pesti, programmitoimkonda V. Niitsoo (tema ülesandeks jäi ka poliitiliste avalduste koostamine), aktsioonitoimkonda T. Madisson ja reklaamitoimkonda M. Kiirend. Idapoliitika kureerijaiks said L. Parek ja A. Kiir, läänepoliitikat kureerisid T. Kelam, J. Adams ja V. Rumessen. Välissekretäriks määrati Rumessen ja noortetoimkonna juhiks Kalle Liebert. (ERAF, f 9601, n 1, s 23.) Keskse päevakorrapunktina arutati olukorda Kaitseliidus, kus oli pikemat aega kestnud rahulolematuus Kaitseliidu juhi Kalle Elleri autoritaarse juhtimisstiiliga. Algselt oli Kaitseliit kuulutanud oma allumist Stockholmis paiknevale Eesti Vabariigi valitsusele eksiilis. Ent pärast Eesti Kongressi valimisi oli eksiilivalitsus delegeerinud oma volitused kongressile. 12. V toimunud ERSP Volikogu oli vastu võtnud seisukoha allutada Kaitseliit Eesti Komiteele. See seisukoht oli vastukarva Elleri mõju all olevale väikesearvulisele, ent agressiivsele Eesti Konservatiivsele Rahvaerakonnale (EKRE), mille liikmed, Elleri mõttekaaslane K. Kama ja EKRE esimees E. Tarto, asusid Eesti Komitee istungitel süüdistama ERSPd katsetes allutada Kaitseliit oma mõjule.

Volikogu võttis vastu ERSP ametliku seisukoha Kaitseliidu küsimuses, milles lükati tagasi eksitavad väited, nagu oleks Kaitseliidu sisekriisi põhjustanud ERSP lõhestustegevus. (ERAF, f 9601, n 1, s 23.)

Järgmisel päeval toimunud juhatusel istungil kinnitati erakonna raamatupidajaks endine Desintegraatori pearaamatupidaja Laine Petermann (hilisem Tullus), kes oli 1980. aastate alguses koos Johannes Hindi, Endel Kiisa ja teistega süüdi mõistetud seoses väidetavate majanduslike kuritarvitustega Desintegraatoris. Lagle Parek oli tutvunud Petermaniga eeluurimise ajal Patarei vanglas. Juhatus kinnitas ka ERSP astumise aktsiaseltsi Sõltumatu Infokeskus liikmeks, osamaksuks anti keskusele faks. (ERAF, f 9601, n 1, s 29.)

12. X volikogu koosolekul arutati Eesti Vabariigi põhiseaduslike riigivõimuorganite taastamise küsimust. Kalju Oja tegi ettepa-

neku lähtuda põhiseaduse väljatöötamisel Eesti Vabariigi 1920. a põhiseadusest. Oja rõhutas, et põhiseaduslike riigivõimuorganite taastamine peab algama ühekojalise Riigikogu valimistest. Teise koja moodustamine kooskõlas 1938. a põhiseaduse tähe ja vaimuga ei ole antud tingimustes teostatav. Seetõttu ei tuleks võtta 1938. a põhiseadust uue konstitutsiooni koostamisel üldse aluseks.

Teise päevakorrapunktina olid arutusel rahvusliku ühtsuse valitsuse kujundamise põhimõtted. Otsustati, et volikogu pooldab okupeeritud Eesti rahvusliku ühtsuse valitsuse loomist edumeelsete demokraatlike jõudude laialdase koalitsioonina ja annab juhatusele volitused läbirääkimisteks sellise valitsuse kujundamiseks ERSP osavõtul. (ERAF, f 9601, n 1, s 23.)

Etteruttavalt olgu öeldud, et see otsus oli ettevalmistuseks kuruksale "kaheksa avaldusele", mis paraku tehti teoks erakonna juhatuse ja volikogu seljataga ning mis lõpptulemusena kahjustas tugevasti ERSP mainet.

Eesti Kongressi III istung peeti 27.–28. X Estonia kontserdisaalis. Senistest kongressidest kujunes see kõige tormilisemaks ja palju ei puudunud kongressi lõhkimine, mille juhatas sisse Indrek Tarandi taktitu ülesastumine istungi algul. Ühelt poolt oli see tingitud EK maine langusest, kusjuures kriitika osaliseks said Tunne Kelami arvukad välisreisid, mille tõttu tal ei jätkunud aega Eesti siseprobleemidega tegelemiseks. Teiselt poolt oli osa saadikud esitanud eelnõu, milles avaldati umbusaldust Savisaare valitsusele. Seepeale asusid Rahvarindesse kuuluvad delegaadid istungi käiku häirima, saalis tekkis segadus. Trivimi Velliste asemel istungit juhatama asunud Viktor Niitsoo kaotas saali üle kontrolli ning oli sunnitud välja kuulutama vaheaja. Vaheajal suudeti pingeid siiski nii palju leevendada, et istung saadi lõpule viia.

Kuulutati välja Eesti Kongressi esimehe ja EK valimised. Kelami jaoks kujunes see usaldushäätuseks. Tema vastaskandidaadiks seati üles E. Tarto, keda asusid toetama ka rahvarindelased. Just see asjaolu kallutas Kelami suhtes kriitiliste delegaatide hääled tema kasuks, sest olles sattunud olukorda, kus tuli valida halva ja halvema vahel, eelistati siiski Kelamit. Tarto jäi Kelamile alla ligikaudu 50 häälega. EK valiti senise 70 asemel

50-liikmelisena. ERSP sai komitees 16 kohta. Komiteest jäid välja ERSP juhatusel liikmed T. Madisson ja M. Kiirend.

“KAHEKSA AVALDUS”

Rahvusliku ühtsuse valitsuse idee, milleks Kelam ja Rumessen olid ERSP Suurkogul ja volikogus vaikselt pinda ette valmistanud, realiseerus üsna kummalisel kujul. 4. XI loeti raadios ja TVs ette kaheksa poliitiku (Jaak Allik, Sirje Endre, Siim Kallas, Kaido Kama, Tunne Kelam, Toivo Kuldsepp, Vardo Rumessen ja Indrek Toome) ühisavaldus “Eesti Ülemnõukogu ja Eesti Komitee usaldust omava rahvusliku valitsuse moodustamine, kes on avatud kõigile Eesti demokraatlikele jõududele”. ERSP liikmetele tuli ülesastumine ootamatu ja ebameeldiva üllatusena. ERSP küll toetas rahvusliku ühtsuse valitsuse moodustamist, ent pidas moodustajate all silmas eelkõige Eesti Kongressi ümber koondunud jõude, mitte aga endisi ega tegevkommuniste. Pealegi oli see sobing Kelami ja Rumesseni poolt alla kirjutatud ERSP juhatusel ja volikoguga konsulteerimata, viimaseid ei vaevunud sellest isegi teavitama. Kelam ja Rumessen olid tegutsenud oma erakonnakaaslaste eest salaja ja seadnud nad sündinud fakti ette, sest olid veendunud, et valdav enamik ERSP liikmeid ei kiidaks heaks koostööd ühendusse Vaba Eesti kuuluvate värvi vahetanud ja tegevkommunistidega. Ühte paati istumine endise komsomolitöötaja ja EKP ideoloogiasekretäri Indrek Toome, ikka veel EKPsse kuuluva Jaak Alliku ja väidetavalt KGB taustaga Toivo Kuldsepaaga jättis rahvale aatelistel kaalutlustel ÜNi kui mittekodanike ja okupatsiooniväelaste okupatsioonivõimu organi valimisi boikoteerinud ERSPst äärmiselt silmakirjaliku mulje. Mõistagi andis see avaldus hea võimaluse RRi propagandaveskile. Nende poolt käiku lastud “enamlaste-kelamlaste” liidu kallal tänitamine kahjustas suuresti ERSP ja EK mainet nii kodumaal kui ka väliseestlaste seas. Väga kriitilised olid isegi ERSPsse soosivalt suhtuvad vaatlejad.

ERSP juhatus avaldas 6. XI pöördumise oma erakonna liikmete poole, milles distantseerus kaheksa poliitiku 4. XI avaldusest. “ERSP juhatusel liikmed T. Kelam (praeguseks vastavalt Eesti Kongressi otsusele peatanud oma tegevuse ERSP-s) ja Vardo

Rumessen on osalenud seni vaid konsultatsioonides teiste Eesti poliitikutega. Üheks konsultatsioonide tulemuseks on avaldus 4. novembrist 1990. a., millele nad — nagu ka kõik ülejäänud — kirjutasid alla iseenda nimel. ERSP pole ennast kokkulepetega sidunud [---],” öeldi avalduses. (*Võitleja*, 17. XI 1990.)

17. XI Kolgal peetud ERSP Volikogu istungil toimus terav diskussioon “kaheksa avalduse” asjus. Ehkki enamik sõnavõtjaid mõistis avalduse ja ERSP liikmete osalemise selles hukka, volikogu selle kohta otsust ei langetanud. Hukkamõistva seisukoha vastuvõtmist välditi, et mitte korraldada “kanakarja kambakat” erakonna juhtfiguuride Kelami ja Rumesseni kallal, mis oleks uut toitu andnud vaenulikule propagandale. Selle asemel võeti vastu seisukoht rahvusliku ühtsuse valitsuse moodustamise vajaduse ja tingimuste kohta. Selles märgiti, et Savisaare valitsus on asunud looma ENSVle baseeruvat uut riiklikku moodustist, mis lõpetaks rahvusvaheliselt tunnustatud Eesti Vabariigi õigusliku järjepidevuse ning kaotaks võimaluse rahvusriigi taastekkeks. ERSP näeb väljapääsu Savisaare valitsuse asendamises rahvusliku ühtsuse valitsusega (RÜV), mille eesmärk on Eesti Vabariigi taastamine õigusliku järjepidevuse alusel. Seejuures ei ole RÜV Eesti Vabariigi õiguspädev valitsus, vaid üleminekuvalitsus, mis tunnustab õigusliku järjepidevuse kandjana Eesti Vabariigi valitsust eksiidis. RÜV peab lõpetama alluvussuhted NSV Liidu valitsusega. (*Võitleja*, 24. XI 1990.)

Õnneks jäi “kaheksa avaldus” pelgaks deklaratsiooniks. Selle realiseerumise korral oleks ERSP-l tekkinud tõsine dilemma, kuidas antud olukorrast oma põhimõtteid reetmata välja tulla.

(Järgneb)

ÕIGUSSÜSTEEM JA VÕLAÕIGUS

Kriitilisi tähelepanekuid kavatsetava õigusreformi kohta

I

Uno Mereste

Mis juhtub, kui Riigikogu kehtestab seadusena Justiitsministeeriumis koostatud ja eelmise aasta juunis menetlusse antud uue mahuka, tervelt 1579 paragrahvi sisaldava *Võlaõigusseaduse*¹ eelnõu? Hoolimata nimetusest ei puudutaks see seadus kaugeltki ainult neid inimesi, kellel on võlgu. Ootamatul viisil leiaksid enast selle seaduse mõjuväljast kõik, kes on andnud oma allkirja mis tahes müügi-, kindlustus-, töö-, üüri-, rendi-, kinke- või mõnele muule seda laadi eraõiguslikule lepingule, ehkki nad ei ole kellelki sentigi võlgu võtnud ega kellelegi midagi võlgu jäänud.

Oht, et see eelnõu võidaks Riigikogus veel sel aastal seadusena vastu võtta, on teinud ärevaks tuhandeid inimesi. Kindlustusastjatundjad süüdistavad eelnõu koostajaid võhiklikkuses. Ametiühingud muretsevad, et töötajate õiguslik kaitstus väheneb (Pärnits 1999). Eelnõu seaduseks tegemise vastu peetakse koosolekuid, on ähvardatud pikettide ja rongkäikudega. Vähimagi kahtluseta võib öelda, et ükski taasiseseisvunud Eesti seaduseelnõu ei ole

¹“Võlaõigusseadus”. Eelnõu. Riigikogu dokument 116 SE I. Esitatud 09.06.1999. Eelnõus oli 1182 paragrahvi, 336 lk ja seletuskiri (102 lk). Sama dokumendinumbril all esitati 27.10.99 muudetud üldosa ja lisaks veel 205 rakendusparagrahvi (§§1183–1579). Siin kasutatakse eelnõu nimetust tervikuna just sellele eelnõule viidates, muudel juhtudel kasutatakse sõna “võlaseadus”.

seni äratanud sellist tähelepanu ega põhjustanud rahva seas sellist segadust ja pahameelepuhanguid².

Eelnõu koostajad ja propageerijad moodustavad suhteliselt väikese, ent üksmeelse ja järjekindlalt toimiva võlaõiguslaste vennaskonna, kes on kindlustanud ennast eeskätt Justiitsministeeriumis. Nad on kindlad, et nad ei eksi kunagi milleski. Nad räägivad nagu ühest suust, et nende *Võlaõigusseaduse* kiire rakendamine on Eestis hädavajalik ja sellega ei kaasne kellelegi midagi ebameeldivat. Pealegi sisaldavat uus seadus mitmeid uusi ja häid sätteid, näiteks tarbijakaitse (!) paranevat märgatavalt. Kes arvab teisiti, see valetab³, see on Eesti õigussüsteemi Euroopa õigusühiskonnaga liitumise vastu jne. Käesolevas artiklis ollakse eelnõu suhtes kriitiliselt häälestatud. Kaitstakse teesi, et võlaõigus saab puudutada ainult neid isikuid, kellest üks on teisele midagi võlgu. Neile eraõiguslikele suhetele, milles keegi kellelegi midagi võlgu ei ole, on võlaõigust tarbetu ja arutu laiendada.

1. ÕIGUSSÜSTEEMI TÕHUSUSE TAGATISED ON LOOGILINE RANGUS JA KOOSKÕLA RAHVA ÕIGUSTEADVUSEGA

*Võlaõigusseaduse*⁴ (VÕS) kehtestamist taotletakse öeldavasti meie senise, taasiseseisvumise järelaastatel kiirustamisi kujundatud ja seni mõningaid nõukogude õiguse sugemeid sisaldava õigussüsteemi korrastamiseks ja Euroopa õiguskultuuriga kooskõlla viimiseks. Laiaulatusliku õigusreformi juhtmõtte on sõnastanud justiitsminister M. Rask: "Õigussüsteemi seisukohalt on

²Sellele viitab näiteks jõulurahu väljakuulutamise sotsiaalminister Heiki Nestori ja justiitsminister Märt Raski poolt nende ühisel pressikonverentsil 23. detsembril — ainulaadne juhtum seni Eestis toimunud põhimõttelistes vaidlustes.

³"Olen oodanud pikisilmi ametiühinguliidritelt asjalikke ettepanekuid, kuid seni on nad leivanud vaid valet ning ässitanud ametiühingute reaaliikmeid streikima," ütles Rask (BNS).

⁴Siin ei puudutata küsimust, kas kõnealuse seaduse pealkiri ei peaks olema õigupoolest *Võlaseadus*. Sellest on räägitud põgusalt mujal (vt *Kultuurileht*, 8. IV, 15. IV 1994; *Õiguskeel*, 1999, nr 4, lk 35–37).

ainuõige tee, et kõik eraõiguslikud lepingud saavad reguleeritud võlaõiguse raames.” (Rask 1999.)

Otseseks eesmärgiks, miks õigussüsteemi nii põhjalikku reformimist plaanitetakse, ei ole vähemalt sõnades seatud senise õigussüsteemi sisulist muutmist (nt tööõiguse kohta vt Mikk 1999), ei ka rahva argieluasjade korraldamise parandamist. Sõnum on ühemõtteline — taotletakse **õigussüsteemi** viimistlemist mingitest teoreetilis-filosoofilistest põhimõtetest lähtudes.

Nii kõrgel teoreetilisel tasemel seatud ülesande puhul tuleks eeldada, et uuel mammutseadusel, mis puudutab tegelikult iga inimese elu ja eeldab seejuures rahva senise õigusteadvuse olulist ümberkujundamist, peaks olema hästi läbitöötatud tugev põhimõtteline või filosoofiline alus. Tegelikult midagi sellist ei ole seni olemas. Halvim on, et õigusreformi põhimõtteliste küsimuste läbitöötamise tähtsust ei tajuta ja selle vajalikkust eitatakse. Võlaõiguslased on otsustanud seaduse, maksku mis maksab, kiiresti kehtima panna: saata ühiskonnas korda suuri ja pöördelise tähtsusega asju, ja alles siis mõtlema hakata, mida tehti ja mis tagajärjed sellel hakkavad olema.

Reformikontseptsiooni loomisel on unustatud põhimõte, et **õigussüsteemi ülesehitus ei tohi olla vastuolus loogikaga ja peab maksimaalselt võimalikul määral kooskõlastuma rahva õigusteadvusega.**

Range loogilisus tagab õigussüsteemi vastavuse objektiivsele tegelikkusele, mida see on kutsutud õiguslikult reguleerima; kooskõla rahva õigusteadvusega tagab õigussüsteemi vastavuse nn subjektiivsele tegelikkusele ehk teisisõnu sellele, kuidas inimesed tegelikkust mõistavad ja kas õigussüsteemi ettekirjutused on rahva enamikule vastuvõetavad või mitte; kas võib eeldada, et neid hakatakse mõistvalt järgima või mitte.

Loogilisuse tähtsus on kasvanud sedamööda, kuidas õiguses on juurdunud teaduslikud käsitused, kuivõrd see on muutunud teaduslikuks ehk teadustunud (*Verwissenschaftlichung*) ja eemaldunud seadusandja (suverääni) lihtsa suva väljendamisest.

Rahva õigusteadvuse arvestamise tähtsus on kasvanud koos demokraatlike tendentside süvenemisega riigivalitsemises. Neis tendentsides on küll sel sajandil kogetud kaht ootamatut ja väga

laia mõjuulatusega tagasilööki, milleks oli õigussüsteemi areng, õigupoolest küll taandareng kommunistliku ja natsionaalsotsialistliku totalitarismi perioodidel. Mõlemat iseloomustasid laiaulatuslikud deformatsioonid õigus- ja kohtusüsteemis, mille käigus rakendati nii objektiivse loogika kui rahva õigusteadvusega vastuolus olevaid demagoogilisi klassi- ja rassiteooriaid. Ühel juhul pidi õigussüsteem õpetama rahvast nägema ja avastama klassi-, teisel juhul rassivaenlasi, kelle eluvõimalusi tuli kõigiti piirata või keda pidi otseselt hävitama. Neist väär-suundumustest on meie ühiskonnale olnud laostavam esimene. Seda süstiti inimeste teadvusse aastakümneid õpetatud nõukogude õiguse näol, mille ülesandeks oli "kommunistliku ühiskonna inimese kasvatamine" ja mis pidi "aktiivselt kaasa aitama kommunistliku ülesehitustöö ülesannete lahendamisele" (ENSV... 1988: 4–5).

Rahva ulatuslik ümberkasvatamine oli nõukogude õigussüsteemi funktsioonina vältimatu, sest see süsteem oli rahva õigusteadvusega vastuolus: õpetas näiteks töökas ja oma elu hästi korraldada oskavas, ettevõtlust arendada suutvas inimeses nägema rahvavaenlast. Et seda "õigust" osagi inimesi tõsiselt võtaks ja et vähemalt kohtunikud võiksid puhta südamega toda õigust mõista, tuli nende südametunnistust vastavalt kujundada. Demokraatlikus ühiskonnas on rahva massilise ümberkasvatamise ülesanne õigussüsteemi õlult ära langenud, sest riik ei taotle tsivilisatsiooni arengu üldtendentsidega ja üldjuhul ka rahva õigusteadvusega vastuolus olevaid poliitilisi eesmärgi. Ent mõnel rahva ümberkasvatamise vajadust tõsiselt võtnud tegelasel on säilinud alateadlik huvi just niisuguste õiguslahenduste vastu, mis hälbivad rahva arusaamadest, sest need pakuvad võimalusi ennast jälle rahva kasvatajana tunda ja taas suurejoonelisi ümberkasvatusaktsioone alustada.

Loogilisus ja kooskõla rahva õigusteadvusega moodustavad õigusühiskonnas selle kaks poolust, mida on õigusteoorias nimetatud ka normiteaduslikuks tegelikkuseks ja mille arvestamine on õigussüsteemi tõhususe olulisim kriteerium (vt Müller 1966: 18jj). Ainult nende kahe tingimuse täitmisel on tagatud, et pärast korraõppimist on õigussüsteem inimestele arusaadavam kui senine.

Loogika ja rahva õigusteadvuse eiramine seevastu külvab ainult segadust ja rahulolematust. Arusaamatuste ja pahameele

laviin, mis on puhkenud ühenduses võlaõigusseaduse eelnõuga, on selle kohta heaks näiteks: rahvas ei saa aru, miks tuleks töö-, kindlustus- või üldse kõiki eraõiguslikke lepinguid käsitada võla-lepingutena. Käesolevas kirjutises püütakse näidata, et õigussüsteemi kohandamine meie muutunud majandustingimuste nõuetega on võimalik ilma loogika ja rahva õigusteadvusega vastuollu minemata.

2. MIKS ON ÕIGUSSÜSTEEMI REFORM VAJALIK?

Miks tuleks Eesti õigussüsteemis hakata edaspidi kõiki eraõiguslikke lepinguid reguleerima võlaõiguse kaudu ja miks see on ainuõige, selle kohta võib ajakirjandusest leida kaks põhjust, õigemini põhjendust: 1) elu läheb edasi ja vanaviisi enam ei saa; 2) seda näevad ette Euroopa Liidu direktiivid.

Esimene neist on kaheldamatult oluline, ent sellest tuleneb ainult vajadus mis tahes mahajäänud alal seadusi täiustada, mitte aga ülesannet hakata kõiki töölepinguid käsutama võlaõiguse raames.

Kui piirduda ainult tööseadustega, mis on võlaõigusvaidluses suurimat tähelepanu äratanud, siis on neis tõesti mõndagi vananenut. Töövõtjad on meie tööseadustes diferentseeritud mitmesuguste tunnuste järgi, ent tööandjaid käsitletakse kõiki ühesugustel alustel, nagu oleksid nende majanduslikud võimalused peaaegu piiramatud. Seda võib õigusega pidada riigikeskse plaani- ja käsumajanduse igandiks meie nüüdseks juba kujunenud turumajanduslikes oludes. On tõesti ülim aeg seda laadi puudused seadustest kõrvaldada.

Tööseadusi tuleb täiustada, aga see ei anna mingit põhjust järeldada, et kõiki tööõiguse küsimusi tuleks hakata käsutama võlaõiguslikena (vt Siigur 1999). Analoogiliselt ei tulene ka teatavatest vananenud rendi-, kindlustus- või müügisätete uuendamise vajadusest mingit vajadust hakata vaatlema neid kõiki edaspidi võlaõiguse raames.

Vihje Euroopa Liidu direktiivides esitatud nõuetele pälvib kindlasti tähelepanu, ent üheski neist direktiividest⁵, mida tavaliselt nimetatakse, ei seata ei liidu liikmesriikidele ega mitte ka liituda kavatsevatele riikidele nõuet reguleerida kõiki eraõiguslikke lepinguid võlaõiguse raames. Tiit Kaadu, kes on sellega lähemalt tegelnud, väidab, et "Euroopa Komisjon ei ole [...] teadaolevatel andmetel esitanud seaduste sõelumise käigus Eestile ühtki sellekohast nõudmist, sõnagi ei leidu võlaõiguse rakendamise kohustuse kohta Komisjoni vahearuannetes Eesti kohta." (Eesti Ametiühingute Keskliidu peasekretäri T. Kaadu kiri autorile 20.12.99.)

On põhjust arvata, et idee just niisuguse struktuuri ja haardelutusega seaduse valmismeisterdamiseks, nagu seda on VÕS, pole mõjutatud üldse mitte väljastpoolt tulnud nõuetest ja muudest seda laadi impulssidest, vaid on puhtalt kohalikku laadi. Pole varjatud, et ollakse tugevasti mõjutatud mõne välisriigi eeskujudest (mida on mõnes olulises detailis valesti mõistetud!) ja ka mõnest võõrkeelsest allikast (millest on puhuti valesti aru saadud!). Seejuures ei ole tegu mitte piisamatu keeleoskusega, vaid armunu autosugestiooniga võlaõiguse suhtes: allikaist pole mitte alati loetud välja täpselt seda, mis seal tegelikult on, vaid just seda, mida seal näha taheti.

Arutlused selle üle, miks kõiki eraõiguslikke suhteid tuleks hakata reguleerima võlaõiguse kaudu, suunduvad tavaliselt sellele, missuguses välisriigis võlaõigust ligikaudu niisuguses mõttes rakendatakse või ei rakendata, mis mõttes seal võlaõigus hõlmab teisi eraõigusi, mis mõttes mitte jne. Õigusgeograafilised arutlused on üldise silmaringi laiendamise seisukohalt väga huvitavad, sest paljud küsimused on igas riigis lahendatud omamoodi. Ent olgu eri riikide õigussüsteemide üksikasjade võrdlemise tulemus mis-

⁵Direktiivid 93/13/EWG 5.04.1993; 91/533/EWG 14.10.1991; 86/653/EWG 18.12.1986. Üldse kõneldakse umbes kahekümnest võlaõiguslikust direktiivist, mis on aga ilmne eksitus, sest ükski neist ei sisalda kohustust kõiki eraõiguslikke lepinguid võlaõiguse raames käsitleda. Direktiivides on soovitusi mitmesugustes lepingutes sisalduvate üksiknormingute ja üldse lepinguõiguse kohta, mida tõlgendatakse nagu võlaõiguslikke, sest VÕS hõlmab võlaõiguslaste kindlat veendumust mööda ka lepinguõigust.

sugune tahes, sel teel on võimatu leida vastust küsimusele: **miks peaks Eestis hakatama võlaõigust teiste eraõiguslade arvel nii pööraselt laiendama?**

Täiesti seletamata on, missugused hirmsad hädad need siis on, mis eesti rahvast kas kohe või lähemas tulevikus vaevama hakkavad, kui töösuhteid käsitletakse edaspidigi tööõiguslike ja mitte võlasuhetena, rendilepinguid endiselt rendiõiguslike ning mitte võlasuhetena jne? Seda pole seni õigupoolest puudutatudki. Kõigi eraõiguslike suhete käsitamist võlasuhetena proklameeritakse kui ainuõiget seisukohta, mis seetõttu täpsemat põhjendamist ei vajagi.

Kuigi igas piasiasjas välismaiste eeskujude matkimise lastehaiguse põdemine on meie nüüdisoludes arusaadav, väärib siiski meenutamist ka tõsiasi, **et oleme iseseisev riik ja keegi ei kohusta meid ühtki teist riiki kõiges järele ahvima.**

Seepärast vaadelgem edaspidi kogu küsimust nii, nagu see on loogiline, kooskõlas nüüdisaegse õigusloometeooriaga ja eesti rahva õigusteadvusega, hoolimata sellest, kuidas võivad need või teised küsimused olla lahendatud mõnes teises riigis⁶.

Eesmärgiks ei peaks olema mitte mingi teise riigi õigussüsteemi täpne kopeerimine (koos kõigi puudustega⁷, sest teatavaid

⁶Miks ühes või teises riigis eraõiguse vastavat osa nimetatakse nii või teisiti (võlaõigus, obligatsioonioigus, kohustusõigus jne), sõltub paljudest seikadest nende riikide üldkultuurilises ja õiguspoliitilises ajaloos, mille üksikasjaline vaatlus ei mahu siia. See ei ole vaadeldava teemaga seoses ka oluline, sest nende teiste riikide minevikuolud, kus niisugused nimetused kasutusele võeti, pole samastatavad meie nüüdisoludega.

⁷Lähtudes seaduse mõistete ja terminite range ühetähenduslikkuse printsiibist kui nüüdisaegse õigusloometeooria ühest põhitõdemusest, võib näiteks Saksa eraõiguse häirivaks puuduseks pidada mõiste "võlasuhe" (*Schuldverhältnis*) kasutamist kahes erinevas põhi- ja mitmes eritähenduses, mis on üksteisest küllaltki raskesti eristatavad ja nõuavad pikki seletusi (vt *Deutsche...* 1991: 26jj; Mayerhofer 1986: 1–25). Saksa keeles on selle oskussõna mitmetähenduslikkus kujunenud peamiselt kuni XIX sajandini ning täiesti ilmseks saanud eriti XX sajandi teisel poolel. Seda on mõjustanud oluliselt ka saksa üldkeelesõna *Schuld* mitmetähenduslikkus ja hoopis teistsugune etümoloogia võrreldes eesti sõnaga "võlg". Võlaõiguse mõistestiku ebasüstemaatilisus ja ebaselgus

puudusi leidub iga riigi õigussüsteemis!), vaid **võimalikult hästi meie oludesse sobiva õigussüsteemi kujundamine**, mille juures oleks arvestatud ka lähiajal toimuvat ühinemist Euroopa Liiduga. Järgnevas on püütud läheneda õigussüsteemi reformile just sellest vaatekohast. Kui vahetevahel ongi vihjatud mõne teise riigi võlaõigusele, siis pole seda tehtud tagamõttega, nagu peaks sellest tulenema meile mingisugust siduvat kohustust teha kõike täpselt samamoodi.

3. MIDA VÕLAÕIGUS PEAKS HAKKAMA REGULEERIMA?

Meenutades võlaõiguslaste üldist eesmärki õigussüsteemi korrastamisel — õigussüsteemi seisukohalt on ainuõige tee, et kõik eraõiguslikud lepingud saavad reguleeritud võlaõiguse raames — tekib küsimus: milles seisneb ja millega piirneb mis tahes eraõigusliku lepingu reguleerimine võlaõiguse kaudu?

Kas lepingu reguleerimine võlaseaduse mõttes puudutab ainult mis tahes eraõigusliku lepingu mõnda üksikut külge või hõlmab see regulatsioon kogu vastavat lepingut, nii selle sõlmimise eeldusi kui kõiki lepingutingimusi ja nende täitmist?

Ammendava vastuse annab eelnõu. Esiteks on seal iga lepinguliigi kohta sätestatud detailsed normid — müügilepingu jaoks näiteks 74 paragrahvi (§§202–275), töölepingu jaoks on ette nähtud 71 paragrahvi (§§685–765), millest tuleb lähtuda kogu ostumüügi ja töövahekorra õiguslikul reguleerimisel, mitte ainult lepingupoolte vahel kujunenud võlavahekordade õiendamisel.

Teiseks on ette nähtud, et mingeid teisi uusi seadusi, mis reguleeriks näiteks müügi- või töösuhteid, Eesti õigussüsteemis ei hakka pärast uue võlaseaduse kehtestamist olema. Paljud teised

on tähtsamaid taust- või süvapõhjusi, miks Saksamaal on juba pikemat aega aktuaalne võlaõiguse põhjalik reformimine. Taotleda tänapäeva eesti keeles “võla” ja “võlasuhte” mitmetähenduslikkust ei ole mitte ainult anakronistlik, vaid ka tarbetu, sest sellest taotlusest on võimalik loobuda ilma vähimagi kahju tekitamiseta turumajanduslikele suhetele, mida neid termineid kasutavate seadustega kavatsetakse reguleerida.

seadused, mis neil aladel mitmesuguseid lepingulisi või lepinguväliseid suhteid siiani reguleerisid, tühistatakse või muudetakse⁸.

Seega hakkab VÕSi tähenduses võlaõigus hõlmama paljusid teisi, seni iseseisvate õigusalaadena mõistetud õigusi ja toimima kõigi nende suhtes määrava ehk ülimusliku õigusena. Pärast töölepingu-, palga- ja kollektiivlepinguseaduse tühistamist hakkab võlaseadus reguleerima kõiki töösuhteid ja palku. Tööõigus hakkab olema siis üks võlaõiguse peatükke. Sellest küljest nähtuna võib kavandatavat õigusreformi mõista ka kui võlaõiguse agressiooni kõigi teiste eraõiguse seni iseseisvaks peetud harude suhtes (vt Alaküla 1999).

Eelnõus on võlaõigusest tehtud **kõiki elualasid hõlmav eraõiguslik lepinguõigus**, mis peab reguleerima paljusid muidki eraõigussuhteid peale võlasuhete⁹. Otseseid võlasuhteid reguleerivate normide osatähtsus kujuneb nii mõistetud võlaõiguses suhteliselt väikeseks. See järeldus leiab kinnitust paljude eraõiguslike lepingute ammendavas (või esimeses lähenduses peaaegu ammendavas) käsitluses võlaseaduse eelnõus, kus müügi-, kasutus-, töö- ja kõiki muid eraõiguslikke lepinguid vaadeldakse teatud liiki võlalepingutena.

⁸Võlaõigusseaduse rakendussätted hõlmavad 384 paragrahvi (§§1196–1579), mis käsitlevad suure hulga kehtivate seaduste tühistamist ja muutmist.

⁹Tendents teha võlaõigusest eraõiguslik lepinguõigus on ilmnenud juba ammu. Eestiaegses tsiviilseadustiku eelnõus ("Tsiviilseadustik". Tallinn 1940) väljendus see suundumus viiendas raamatus "Võlaõigus", mille sisu ja struktuur meenutab mõneti VÕSi eelnõu. VÕSi seletuskirjas on väidetud muuseas, et 1940. a tsiviilseadustiku eelnõu see osa osutus märksa vananenumaks kui sama seadustiku muud osad, mistõttu seda ei saanud kuigi suurel määral kasutada ja tuli ümber orienteeruda kaasaegsematele allikatele. Kahjuks ei ole eelnõu autorid märganud, et uuemate allikate seas on oluline osa neil, mis on analoogiliste funktsioonide täitmisel orienteeritud lepinguõigusele.

4. KUIDAS RAHVAS VÕLGA JA VÕLGUISEMIST KÄSITAB?

Rahvale on arusaadav, et võlaõiguse alusel reguleeritakse suhteid, milles üks isik on teisele midagi võlgu, milles üks on võlgnik ja teine võlausaldaja.

Arusaamatu on, kui võlaõiguse alusel tahetakse hakata reguleerima isikutevahelisi suhteid, milles kumbki osapool pole ennast kunagi võlglasena tundnud, ei tunne praegu ega hakka tundma kindlasti ka tulevikus, isegi mitte siis, kui võlaõiguslastel peaks õnnestuma oma eelnõu seaduseks teha. Võlaõiguslaste kontseptsiooni üks olulisi nõrkusi seisnebki selles, et inimestele surutakse peale alatise ja igavese võlglase roll, mida nad oma senise õigusteadvuse alusel ei taha tunnustada. Järgides seda kontseptsiooni, valmistame ette konflikte kehtima hakkava õiguse ja rahva õigusteadvuse vahel, mis võivad tegelikku õiguskorda ainult kahjustada.

Inimesed on osalised loendamatus lepingutes, mida nad on sõlminud kas vaikimisi, suuliselt või kirjalikult. Arvestatav osa neist lepinguist on sellised, mida hõlmab VÕS. Need lepingud on taandatud võlalepingute eriliikideks ja eranditult kõigile nende osalisteks olevatele inimestele surutakse peale võlgniku või võlausaldaja roll. Ei jää enam ainsatki hingelist, kes võiks öelda, et ta pole kellelegi midagi võlgu.

Võib arvata, et sellisesse olustikku sattumine võib soodustada tarbetute psüühiliste pingete tekkimist inimestes, kellest väga paljud on võinud seni minna õhtuti magama kindla teadmiseaga, et nende hinge peal ei ole võlgu. Võlaõiguslased kavatsevad sellisele lihtsameelsele õndsusele igaveseks lõpu teha.

(Järgneb)



HEINO MIKIVER

KOLM LUULETUST

Erik Lindegren

Tõlkinud Ilmar Laaban

nähtamatu olend seespool meid rebib puruks kõik ruumid
ja kõik võitlusrajad hõlmab mõõdetav ei-miski

ja sekundid muutuvad kiviks ja perspektiivid suubuvad
julmuse päikestesse varjude januste kääbustega

kes uuristavad oma pargit liha andmaks lugrele õhku
ja loovutavad katkernispiiri valtsele sündmuskäigu

kuni nägemus manab esile okkaliste tippude pimeduse
igavese puhkuse tugitoolilt: eitav mander

mis kergitab päikesest ja hullusest kilbil oma peegelpilti
soodsal hetkel me igavese silmituse seisukohast

mis hällitab mahavarisemise nugilist väntoreli laintel
ja sülgab tuleviku jallile kaljule pilkava kirja:

balsameerige galeeriorja kulunud aerud hämmastussaal
balsameerige sublimeering ja aegluubis mängiv tragööd

MÕRANE GRAMMOFONIPLAAT

tonksida kõigi antiiksete kujude kallal
toh tohoh tohtida oma isiksust arendada

elada Jumala nä njäu não järgi kõh-kõh kõverdet maailmaruumis
hähäm hm hämmeldunumana kui äraeksind aatom
raiuda kivvi ja vajuda rivvi rivistuda ja kivistuda
ai-da-ta-tadarai-ta-ta ligimest kui ei saa ai! aidata iseennast
ajada taga uudust ning ajada taga truu ptruu truudust
mitte us uss! uskuda ja rebida ennast lõhki
uskuda ja rebida teisi lõhki
uskuda ja rebida teisi lõhki
uskuda ja rebida teisi lõhki
uskuda ja rebida teisi lõhki

SHELLEY' MERE KALDAL

ses pimepimeduses valge ihu see
ja kogu mu olemus nii valem nii unund
kui suvemerest kuski peegelpuri-kuu
kui lainte lainte harjad vahutavalt murdud
murdud kärisevad: ma elu sarvel veritsesin
nüüd tõusen ma kui voog kui leht üks pilv
kaugel eemal kaugel su kangastuv süda
üks lootus sulet kahe tahte vahele
üks tahe kahe varju alla: elu ja surm
surm sähvatus mullistuv muld: surm ja muld

kõik puhkab seal mu südame haljas seemnekojas
kui oma päästmist ootav igaviku kirst

mis ootab loorit kude pimedate öist

oodata: uppuda hääletusse merre ulmist
mis teel on oma koju keset surnuid

su koju kus saad hingeõhuks meile

üks meri mille laine märkamatuult uhub
peent liiva põgusat mis katab kõik mis unub

mis katab meid oo kangastuv süda

mis katab teid ehk võit küll hingeldab te turmas
te võitlust veelgi võitlen unenäona surmas

ERIK LINDEGREN (1910–1968), rootsi 1940. aastate sürrealismi-mõjulise poesia keskne meister, on olnud meie Ilmar Laabani mõtte- ja luulekaaslane Rootsis; nende hingesugulus tohiks aimatav olla käesolevaistki näiteist, mida tõlkija on iseloomustanud nii: "... kvaasi-sonett, mille barokselt vohavat pildistikku kannab ülal halastamatult loogiline mõttearendus", "mahlakalt satiiriline *Mõrane grammafoni-plaat*", "musikaalse ja irratsionaalse registri rikastumine, mis heliseb erakordse kõlakülluse ja -sügavusega *Shelley' mere kaldal* valulikult vibreerivas ulmakahekõnes".

A. K.

SÜNNIKOMBESTIKUST LINNAS JA MAAL

Marika Mikkor

SAATEKS

Olen püüdnud selgitada sünnikombestiku eripära linnas ja maal lähiminekis ja tänapäeval. Vaatluse aluseks on 1980. aastatel Eestist kogutud materjal. Kaukaasia eestlaste kombestikuga kokku puutudes tekkis huvi, mida inimesed Eestis sünnitamisest räägivad. 1980. aastate välitöödel Musta mere rannikul, Mordvas ja Ingerimaal küsitlesin peamiselt maaelanikke, kuulsin muljeid mitmesajast kodusest sünnitusest (Mikkor 1998, 1998a, 1999a, 1999b, 2000). Linnaetnoloogiaga pole ma kunagi sihipäraselt tegelnud, seetõttu võib mu ülevaadet pidada etnoloogiliseks luureks. 1980. aastatel küsitlesin sel teemal sugulasi ja tuttavaid Tallinnas, Tartus ja Raplamaal ning Jõgeva linna elanikke (EA 212; 213; 225). 1990. aastaid puudutav aines on laekunud peamiselt vaba vestluse vormis, näiteks liivakasti serval istudes või talongisaia- ja suhkrusabas, samuti muidu tööl või vabal ajal Eestis ja Soomes kolleegide ning tuttavatega muljeid vahetades. Küsitletute päritolu on väga kirev, nende hulgas on nii mitmenda põlvkonna linlasi kui alles mõnikümmend aastat linnas elanud inimesi. Õieti polegi võimalik tõmmata siinkohal täpset piiri linna ja maa vahele — linna kolinute lapsedki on mõjutatud küla traditsioonidest ja väärtushinnangutest. Küsitletute hariduskäik on väga mitmekesine, nende hulgas on nii kõrgharidusega isikuid kui ka külakooliga piirdunud. Sünniaastad ulatuvad 1890. aastatest 1970. aastateni. Niisugused üldnimelikud teemad nagu sünnid ja

Artikli aluseks on Eesti Rahva Muuseumi teaduskonverentsil “Maa ja linn” 1999. aasta aprillis peetud ettekanne “Sünni- ja matusekombestiku uurimisest linnas”.

surm huvitavad noori ja vanu nii maal kui linnas. Mis võiks siis olla linnakultuurile iseloomulikud?

LAPSEOOTEAJAGA SEOTUD PÄRIMUSLIKUD KUJUTELMAD

Ehkki haiglasünnituste puhul on maagilised toimingud kadunud, püsivad näiteks lapseooteajaga seotud pärimuslikud arusaamad noorte ja vanade maa- ja linnanaiste seas endiselt elujõulisena. Sünnimärkide võimalikku seost ema rasedusaegsete ehmatustega ei eitanud 1920. aastatel meditsiiniteadlasedki: “Nuumand siga oli aedikus ja rott oli ka mollis olnud. Ema viis seale süüa ja nägi rotti ja ehmatas ja pani käe siia ja minu vennal on karvatutt siin. Ja professor Miilender¹ Tartus naistekliinikus ütles, et niisukest asja võib olla” (EA 225: 461–462 Tartu, Jõgeva). Siinkohal tõi Tartu Naistekliiniku kursused läbinud ämmaemand Linda Roodla näite oma maakodust, kuid ehmatusmärgid olid populaarsed ka peente linnaprouade seas: “Tütar sündis septembris (1938), soovitasime Pärnus šokolaadivabriku direktori juures [---] Tütrel oli punane plekk otsa ees. Pärnus hotell “Bristolis” põõningukorrasel läks tulekahju lahti... Ja üks hüppas sealt alla tänava peale vigaseks ja ta karjus seal nii. Ja see šokolaadivabriku direktori poeg oli ka nagu tuletõrjes ja ta võttis kohe mootorratta kuurist, et sinna sõita. Pärnu oli väike linn, igal pool karjuti — Bristol põleb! Bristol põleb! Ja see naine nii hirmsasti karjus, ma ehmatasin, lõin käed siia ja... Oli ikka teadmine, et kui ehmatab rase, siis lapsel jääb märk kuhugi. Tütrel oli küll tulekahjumärk otsa ees, aga ma ei teagi, millal see tal ära kadus. [---] Näiteks proua Kuldasel, ta oli vannis, mina ei tea kuidas, seep libises üle selja õlalt ja ta ehmatas ja laps sündis, punane jutt oli üle selja” (EA 212: 292–295 Tallinn).

Ehmatusmärkidest rääkisid omavahel Tallinnas 1960.–1970. aastatel väiksed lapsedki: “Enamasti räägitakse putukast. Et kui on parm ja lööb. Ja siis nähakse, et on täpselt see putukas. [---] Mina tean tavaliselt ainult putuka järgi. Seda ma tean lapsest saadik,

¹Jaan Miländer (1866–1940) oli Tartu Ülikooli esimene eestlasest professor sünnitusabi ja günekoloogia alal.

lapsed õue peal rääkisid. Jutt oli, et täpselt nagu kärbselukujuline. Et pärast võib näha, missugune putukas hammustas” (EA 212: 39–40). Jõgeval olevat uudishimulikud koolilapsed ühe oma last ootava kaasõpilasega koguni katse teinud: “Jõgeva koolis oli üks kooliõpetaja ja see kurameeris ühe kooliplikaga, algkooli 7. klassis. Ja teadsid, et plika on rase. Tüdrukud siis teadsid kodu, et kui visata, siis jääb lapsel märk. Ja nemad võtsid põõsast sõstrakobara ja viskasid näkku. Ja laps sündis ja oli märk — marjad” (EA 225: 427). 1980. aastatel äratas kogu riigis, nii Eestis kui Ingerimaal, nii linnas kui maal huvi nõukogude riigijuht: “No vaadake, seda võite Gorbatšovil näha kohe, Gorbatšovil on otsa ees märk”, ning siinkohal viidati teatud lõigule Piiblist (EA 225: 426 Jõgeva).

Analoogiamaagiale tuginevad veel mitmesugused hoiatused ja soovitusel. Näiteks on tänini elujõus uskumused nn ussivigadest, mis olid populaarsed nii Eestis kui naabritel Soomes ja liivlastel (Grünthal 1924: 339; Pelkonen 1931: 91–92; Loorits 1932: 135). Kui rase ehmus madu nähes, sündis laps haigete silmadega või oli tal kusagil ussikujuline ehmatusemärk nahal jne (EA 225: 462, 502, 538 Jõgeva; EA 213: 254 Jõgeva; EA 212: 162 Raplamaa): “A siis tuleb kohe nagu ussinahk ja pöörlevad silmad nagu ussil. Ja vanasti oli, aga praegu ei tea, kas hävitatakse ära nad või inimesed ei võta nii endasse” (EA 225: 427 Jõgeva). 1980. aastatel küsitatud Kaukaasia eestlased osalt uskusid ussivigu, osalt pidasid neid vanema põlvkonna ettekujutusteks (EA 207: 51, 67, 90, 116, 124, 133 Sulevi; Mikkor 1996: 68–69). Eestis tõi mulle ussiveast näite veel 1998. aastal üks Tartu gümnaasiumiõpilane oma nooremast vennast rääkides. Konna peale ehmatamisest arvati laps sündivat erilise nahaga (EA 225: 428 Jõgeva). Ehmatusemärke ei eitanud ka materialistliku maailma-vaatega meditsiinitöötajad (EA 212: 102 Tallinn).

Raseduse ajal püüti lapse arengut mõjutada soovitavas suunas ning mõned vanemad naised uskusid, et ilusate piltide või inimeste vaatamine mõjub lapse välimusele soodsalt: “Mõjud võib-olla et lähevad üle. Ma tean, et üks ema vaatas kogu aeg üht last, kellel olid mustad silmad, ja laps sündis selline. Kummagil vane-

matel polnud" (EA 225: 425 Jõgeva)²; "Selle kohta meile pidas professor isegi loengut, et kui on haruldane ilus foto, mida vaatad järjeapanu, siis sünnib laps sama nägu ja sama sugu. Aga seda mina ei usu. Mina ise vaatasin, ma poja küll sain, aga ei tea. Aga seda professor ei eitanud" (EA 225: 462 Jõgeva).

Selline analoogiamaagial põhinev uskumus on laialt tuntud (Sumtsov 1880: 73–74; Ploss 1884: 33; Grünthal 1924: 338, 341; Pelkonen 1931: 91, 98; Loorits 1932: 136) ning 1980. aastatel teati seda ka Kaukaasia asundustes (EA 207: 24 Sulevi). Vanas Kreekas usuti, et ilusate kujude vaatamine tagas ilusate laste sünni, sama on hiljem üles kirjutatud Itaaliast (Hovorka, Kronfeld 1909: 545; Fais-Leutskaja 1997: 263–264). Ühtlasi tuli vältida ebameeldivate asjade ja inetute inimeste nägemist (Sumtsov 1880: 74; Popov 1903: 329; Karelõ 1983: 144; Mikkor 1996: 66; Fais-Leutskaja 1997: 263), ilusate inimeste nägemine mõjus aga lapse välimusele soodsalt (Gratsianskaja 1997: 28). Galiitsias võidi mustanahalise lapse sünd kirjutada abielupaari voodi kohal rippuva neegri pildi arvele (Kožanovski 1997: 309). Armeenias on mainitud sellist uskumust 13. sajandi kirjanduses. Kord sünnitas üks kaunitar lapse, kes oli "must nagu hindu". Mees tahtis naise tappa, arvates, et selle sigitas teenija. Siis aga leiti kodust musta hindu pilt ning otsustati, et see oligi juhtumi põhjuseks (Arutjunjan 1974: 23). Arvati, et kõik, mida naine raseduse ajal mõtleb, tunneb või teeb, avaldab lapsele mõju. Omaaegne arstiteadus pidas kirjeldatud mõjutusi tõepäraseks (Hovorka, Kronfeld 1909: 545, 548).

Nii maa- kui linnanaistel on lapseooteajal olnud erilisi eelistusi toitute osas. Näiteid 1930. aastate Tallinnast: "Ja siis mul tekkis hirmus janu. Limonaadi vabriku direktor kuulis, et mul on hirmus janu ja saatis kohe kaks kasti limonaadi koju. Siis arst ütles, et nii palju ikka juua ei või ja andis mulle pulbrit" (EA 212: 298). Ja 1980. aastate Tartust: "Näiteks Riina sõi kriiti. Läksid poest ostsid kriiti ja siis ta iga päev sõi seda natuke. Keegi rääkis, et ei saa loengus istuda, et kui õppejõud tahvlile sellega kirjutab,

²Osseetidelt on jäädvustatud uskumus, et laps sünnib selle inimese nägu, keda naine esimesena nägi pärast seda, kui tundis, et on rase (Ptšelina 1937: 90).

siis tuleb selline kriidiisu. Ja pärast ta varastaski selle kriidi ära. Seda seletatakse kaltsiumi vaegusega. Mul on nagu raamatutest jäänud, et näkitsevad kriiti. Ja siuke keldriõhk on hea, niiske” (EA 212: 42–43).

Rahvatraditsioonis on üldtuntud, et raseda soovid tuli ilmtin-gimata rahuldada, sest see läks lapse kasuks. Vastasel juhul võis tagajärjeks olla nurisünnitus või loote väärareng, kuid see võis kahjustada ka teisi inimesi. Näiteks Itaaliast on kirjutatud, et hirm tagajärgede ees oli nii suur, et kui mees oli raseda soovide rahuldamiseks sunnitud vargile minema ja ta tabati, mõistis küla-ühiskond ta õigeaks (Fais-Leutskaja 1997: 262–263; vt ka Ploss 1884: 34; Arutjunjan 1974: 22).

On üldteada, et maanaised pidid sageli sünnituseni rasket tööd rügama. Kuid ka paremal järjel olevad linnainimesed võisid end üle pingutada: “Ja rasket asja ei tohtind tõsta, muidugi mitte suitsetada, mina veel vedasin raske klaveri ühest toast teise enne Stefani sündi” (EA 212: 292 Tallinn). Küsimusele, mida oli raseduse ajal keelatud teha, vastasid mõnedki keskealised naised, et abort on keelatud. Pärimuslike nõuete asemel nimetati lubamatuks veel nt mürgiste ainetega töötamist ja öötööd, mis olid tööseaduste alusel rasedatele keelatud (EA 212: 103, 105 Tallinn; vt ka Pella 1989: 4–16). Tallinnast kuulsin koguni hoiatust: “Mida ka räägitakse, elektrilokke ei soovitata teha,” ehkki sellele lisati samas: “Meditsiini seisukohalt mina ka ei tea, kas see õige on, mina ei ole seda asja uurinud. Elektrilokke ja keemilisi. Mina ise küll tegin näiteks. Tegelikult ei mõjuta see midagi” (EA 212: 207).

Rõivastumine lapseooteajal sõltub moest ja materiaalistest võimalustest. Tallinnast pärineb üks 1930. aastate teise poole kirjeldus last ootava naise pidulikust riietusest tuttavate äriinimeste varrudel. Naisel oli olnud seljas mustast hõbebrokaadiga tikitud sametist kasakiin ja must prantsuse siidist pikk alt kitsenev seelik. Peal kanti hõberebase boad, mis varjas kõhtu. See olevat olnud keskklassi naistel üsna tüüpiline raseda pidulik rõivastus (EA 212: 291). Seevastu ämmaemand Linda Roodla Jõgevalt jutustas 1930. aastatest, et rase naine lahkus oma seisundi varjamiseks kodust vaid pimeduse varjus: “Undruk oli ripakil, siit lahti ja nõõriaga, tavaline riietus oli. [---] Linnas rasedad kandsid laia

mantlit. Mina käisin vaid õhtu väljas, mina häbenesin. Ikka püüti varjata” (EA 225: 497).

1950.–1960. aastatel levitas Eestis rasedate kleidimooe moeajakiri *Nõukogude Naine*. Vanematest naistest ühed kiitsid, teised laitsid neid moode. Nenditi, et varasemal ajal püüti rasedust varjata, ent tänapäeval on see nagu uhkuse asi: “Vanasti noor naine ei käinudki nii kõht püsti. Aga nüüd tuleb ja lükkab kõik kõhuga laiali. Aga vanasti see oli nagu häbiasi, intiimne” (EA 225: 425–426 Jõgeva). Veel ühes teates Jõgevalt mainiti, et oma seisundit püüti varem saladuses hoida: “No üldiselt on küll niimoodi, et ei taheta, et hakatakse juba päid kokku pistma nagu minu ema ajal — näe, tema on juba paks. Need, kellel vallaslapsed olid, püüdsid varjata iga hinna eest” (EA 225: 410–411).

Kindlasti oli nii eri peredes kui piirkondades erinev, kuivõrd rasedust häbeneti. Näiteks 1930. aastate Soome kohta on väidetud, et raseduse ajal ei käidud peol, pulmas ega matustel (Pelkonen 1931: 89). Veel 1940.–1950. aastatel olevat Soomes rasedust igati häbenetud ja varjatud. Last ootav naine ei tohtinud avalikel ega perekondlikel tähtpäevadel viibida, vaid pidi kodus olema. Sünnituseks valmistuti salaja. 1920. aastatel ei rääkinud isegi naised isekeskis sellistel teemadel (Helsti 1995: 11; vt ka Hämäläinen-Forslund 1988: 28). Kaukaasia eestlastest jäi mulle mulje, et raseduse ajal käis naine igal pool, ka pidudel. Näiteks rääkis üks 1932. aastal sündinud naine Ülem-Lindast, et tema sündis siis, kui vanemad olid parajasti teel peolt koju. Mõnes peres ei soovitatud käia vaid matustel, või siis soovitati neid vältida nõrganärvilistel (Mikkor 1996: 66). Seda keeldu mäletati 1980. aastail ka Eestis. Tavaliselt ei mainita vanemas kombestikukirjanduses raseduse häbenemist, küll aga on oma seisundit hoitud saladuses ettevaatuse mõttes, näiteks kardeti, et lastetud inimesed võivad raseda “ära silmata” (Popov 1903: 333, 354; Solovjova 1983: 124; Zelentšuk 1997: 129).

Lapse riided. 1960.–1970. aastatel nagu tänapäevalgi on nii linnas kui maal ettevaatuse mõttes tavaks laste varustusest midagi muretsemata jätta, ent 1930. aastate Tallinnas tuli ette ka vastupidist arusaama: “Siis see rõõm on nii suur, kohe riideid tegema [---] Kas kardeti ka enne sünnitamist, et kui kõik on olemas, läheb viltu? Ei, nisukest mõtet ei olnud. Üks ütles, ah las sünnib ära, küll

siis jõuab. Aga see oli lohakusest” (EA 212: 299, 301). Tsiteeritu tütar mäletas, et tema laste ajal — 1960. aastatel — jäeti hankimata näiteks lapsevanker, vann, voodi või tekk, peasi et mitte kõik asjad poleks valmis, sedasama kinnitasid teisedki küsitlud (EA 212: 29 Rapla, 41 Tartu, 210 Tallinn; EA 213: 256 Jõgeva; EA 225: 505, 548 Jõgeva). Millega seda põhjendati? “...No mine sa tea, igaks juhuks. Miks siis ei või traditsioonist kinni pidada, kui see probleemi ei tekita” (EA 212: 106 Tallinn). Pärimuslike kommete järgimisel pole otsustavaks ei vanus ega päritolu — erisugust mõttelaadi kohtab kõikjal. Kõigi asjade valmisvarumisest kardetakse tänini ebaõnne, eriti kui peres või tutvusringkonnas on esinenud enneaegseid sünnitusi või on lapsed varakult surnud (nt EA 212: 211 Tallinn; EA 207: 233, 253 Estonia). Lapse asjade varumisega viivitamine on üldtuntud komme, mis torkab rohkem silma konservatiivsema kombestikuga lõuna ja idapoolsetel rahvastel, sest uurijad on neilt seda sagedamini üles kirjutanud (vt nt Granqvist 1947: 99; Ivanova 1997: 146; Nossenko 1997: 493; Kožanovski 1997: 316). Euroopas on viivitamist märgitud poolakatel (Gantskaja 1997: 10). Näiteks osa Kaukaasia eestlasi nimetas seda “mustade” ehk “hommikumaa laste” kombeks, aga teised pidasid tava järgimist oluliseks (Mikkor 1999b: 141).

Omapärane, nii maal kui linnas esinev nähtus oli veel 1980. aastatel laste rõivaste värvi tähtsustamine. Traditsioonist, et tüdrukule sobib roosa ja poisile sinine rõivas, peeti järjekindlalt kinni. Toon näite 1980. aastate Tartust ja Tallinnast: “Aga miks riideid ei tohi enne valmistada? Aga sa ei tea, mis soost laps on. Siis sa ei tea, hästi ei saa. Siis muretsetakse kollaseid ja rohelisi ja valgeid, ebamäära värvi, roosaid ja siniseid harva kes muretseb. Seda ma tean, kuigi mõni võtab pähe, et just see sünnib ja võib pärast orki minna... Siis vaadati ultrahelis ära, et on poiss ja Riina helistas koju, et hakka siniseid asju ostma... Siis ta häbenes väljas käia kollases riides lapsega, sest siis kõik majanaised küsisid, kas on poiss või tüdruk ja see teda õudselt häiris” (EA 212: 41–42). Seejuures vanemad naised sinist ja roosat värvi sedavõrd ei tähtsustanudki: “No sinine ja roosa on ju poisi ja tüdruku värvid. Aga on seal ka vahepealseid. Aga minu minija püüdis leida erapooletuid värve alguses, aga kui juba sündis, siis sai. Aga ega see võimatu polnud, et tüdrukul oli sinine. Sellepärast ega nii väikla-

selt ka ei saa selle värvi peale välja minna” (EA 225: 410 Jõgeva); “No ja siis värvid, millised teha, kas heleroosad või helesinised. Mul olid kollased ja lilledised” (EA 212: 301 Tallinn).

Varasemast ajast laekus rikkalikult teateid roosast kui tüdrukute ja sinisest kui poiste värvist ka Kaukaasia eestlastelt, 1910.–1920. aastatel sõltus ristimiskleitide kaunistuspaelte värv lapse soost. Roos ja sinise värvi tähtsustamine on Eestis levinud linnamoe vahendusel, ent millal ning kuidas see täpselt toimus, pole minu teada uuritud. Tüüpiline oli see mujalgi maailmas, vahel omistati roosale ja sinisele värvile erilist tähtsust koguni sünnieelsel ajal, arvati, et sinise värvi abil võib koguni tagada poisslapse sündi (vt nt Kožanovski 1997: 307–308).

1930.–1960. aastatel sünnitanud naised mäletasid, et lapse-rõivad pidid olema käsitsi õmmeldud (EA 225: 383 Jõgeva). Seda põhjendati käsitsi tehtud õmbluste pehmusega, üks selline näide on kirja pandud näiteks Raplamaalt Valli külast (EA 212: 164). Käsitsi õmblemist nõudsid just vanemad inimesed (EA 212: 210). Sünnitusmaja lapsele kaasavõetud riided pidid olema tingimata omatehtud, mitte poest ostetud (teated 1950.–1960. aastate Tallinnast; EA 212: 107). Esiialgu tundus, et õmblemisel võidi järgida mingeid usundilisi kujutelmi, sest algselt oli käsitsi õmblemise nõue nii sünni- kui matusekombestikus seotud maagiliste ettekujutustega. Isurid mäletasid 1980. aastatel ja ka Kaukaasia eestlastelt on kolm teadet, et suririided pidid olema käsitsi õmmeldud, mis oli rahvusvaheliselt tuntud komme (Mikkor 1994: 1249; 1995: 1899–1900; 1997: 55). Abhaasias Salme külas teati, et grusiinlastest naabrid ei võinud suririideid masinaga õmmelda (EA 207: 369), eestlastel nõuti vahel kirstu padjariide käsitsi õmblemist (EA 207: 340). Viimaks sattus mu kätte aga rahvalgustuslik kirjapala 1964. aastast, milles seisab: “Imiku esemed tuleb õmmelda käsitsi pehma lõngaga (näiteks mulineega)” (Sil-lard 1964: 61).

Mitmekesine on ka lapse soo ennustamine, siin võib tähele-dada uuema ja vanema folkloori põimumist. Kuid sellel teemal siinkohal pikemalt ei peatu.

EELISTATUM SUGU

Traditsiooniliselt on olnud (eriti maal) esimesena oodatud poisslaps. 1980. aastatel on nimetatud meest, kellel esimesena sündis tütar, "tattninaks": "Esimest oodati ikka poega, ja kui see tüdruk sündis, siis öeldi, et see papa on tattnina. See on praegu ka nii. Kui küsitakse, et kes sul sündis. Kengipoisil, sellel, kes Toomaga ühes klassis käis, oli nüüd nii, et läks töökoja juurde, mehed küsisid. — Tüdruk ikka, kas te ei näe, et mu nina tatine on. Milli ka kinkis Rihole taskurätiku, et nina on tatine" (EA 212: 18 Purku); "Isa kohta öeldi tattnina, kui esimene tütar oli. See oli ikka uhke mees, kel esimene oli poeg. Siis sai tattnina nimest lahti. Tulgu neid tütreid siis järgi kuupalju tahes. Ühel oli neli tütart. Sellepärast oli neli tütart, et tahtis poissi. Viies tuli poeg. Siis öeldi talle — no nüüd sina said tattnina nimest lahti, aga mina ei saand" (EA 212: 255 Vergi). Vanem küsitletu Tallinnast arvas, et selline narrimine oli tema tutvusringkonnas mõeldamatu ning poja eelistamisele leidis ta naljatamisi seletuse: "Mina tahtsin küll esimest poega, teist tütart. Ise tegime nalja, et siis on kohe poja sõbrad kosilasteks. Mehed ikka tahtsid pärijat. Aga meie emal oli neli poissi järjest, nii hirmsasti tahtis tütart. Naermist polnud. Tol ajal olid inimesed ikka taktitundelisemad, ka lihtsad töölis perekonnad. Viisakus oli hoopis teine" (EA 212: 303).

Jõgeval eelistati samuti poisslapsi: "Kui suur heameel on mehel, kui sünnib poeglaps. Ta on kohe nagu kümme aastat noorem" (EA 225: 440). Traditsioonilised ootused olid 1980. aastate keskel ka ühel Tallinnast pärit arstiteaduskonna tudengipaaril, kus poisslapse sünd oli mehe vanemate mõjul lausa "eluküsimuseks". Samast ajast laekus ühelt Tartus elavalt ajaloolaselt analoogne teade, kellele sünnitusarst, kuuldes sooeelistuse puudumisest, teatas: "No mis te nüüd, mõni ei julge sünnitusmajast kojugi minna, kui on tütar." 1990. aastate algusest toodi mulle Elva linnast näide, kus mees ei läinud haiglasse abikaasale järele, sest ka teine laps oli sündinud tütar. Poegade eelistust tõendab linnas ka erilise meeste peo korraldamine poja sünni puhul. (EA 212: 50–51 Tartu, Tallinn). Poega peeti suguvõsa jätkajaks ja perekonna nime edasikandjaks. Poegade eelistamine on Eestis olnud veel lähiminekis kohati üsna üldine.

Kuid mõned naised soovisid siiski just tütar: “Isad tahtsivad ikke poega, emad tütar. Kui oli juba teine laps, siis oli juba ükskõik. Mina tahtsin küll esimest tütar ja ma nägin undki, et mul oli väike tüdruk ja suur-suur puu oli ja ta jooksis mu eest ära puu taha. Püüdsin teda siitpoolt puud ja sealpoolt puud ja sain lõpuks kätte. Tegin kõik tütarlapse asjadki enamuses valmis” (EA 213: 256 Jõgeva). Kaukaasia eestlastel olevat samuti meest narritud, kui ta poega ei saanud. Samas ootasid emad vahel rohkem tütre sündi (EA 207: 13 Sulevi).

Poegade eelistamist on täheldatud rohkem ida- ja lõunapoolsetel rahvastel,³ kuid see oli iseloomulik mujalgi. Soomlaste puhul on seda mõnevõrra pikemalt kirjeldanud Hämäläinen-Forslund (1988: 17–19). Maagilised toimingud, mis pidid tagama poisslapse sünni, on laialt tuntud paljudel rahvastel ka pulmakombestikuga seoses. Näiteks pandi pruudi süle poisslaps. (Zelentšuk 1997: 126; Markova 1997: 104). Asjade kulgu soodsas suunas püüti maagiliselt mõjutada pulmaöölg. Pojad olid igati soovitud materiaalsetelgi põhjustel. Laialt on tuntud ütlus, et poiss toob, aga tüdruk viib (Fais-Leutskaja 1997: 258). Kui tütar abi-

³Mõned rahvad on väljendanud oma suhtumist eriti silmatorkavalt. Näiteks osseetidel lahkus mees tütre sünni korral kaheks kuuks külast vms (Ptšelina 1937: 92). Grusiinidel võis poja sünnisõnumi tooja saada isalt kingituseks hobuse. Poja sünni puhul lasti püssi, isaisa kinkis lapsele raha. Isa tappis oina ja korraldas peo. Tütre sünd rõõmustas vaid siis, kui peres oli juba mitu poega. Kui sündisid vaid tütre, peeti seda suureks õnnetuseks ja mees võis võtta uue naise (Solovjova 1987: 32). Sama on märgitud nii islami kui katoliku usku albaanlastel — poegade puudumisel võis mees võtta uue naise. Põlu alla sattus naine juba siis, kui esimese lapsena sündis tüdruk. Siiski korraldati tagasihoidlikum pidu ka tütre sünni puhul. Mõnedes piirkondades laulatati abielu alles pärast esimese poja sündi (Ivanova 1997: 144–151). Ka abhaasid korraldasid poja sünni puhul peo (Tšursin 1956: 182). Mordvalastel eelistas vanem põlvkond veel hiljuti poja sündi (*Sotsialistitšeski...* 1986: 169; vt ka Fedjanovitš 1995: 230). Aserbaidžaanidel peetakse poja puudumist tänini õnnetuseks (Ptšelintseva 1987: 41). Lõuna-Armeenias mängis kirikupühade ajal maja ees, kus oli sündinud poeg, muusika ja maja kaunistati haljaste okstega (Ter-Sarkisjants 1998: 190) (vt ka Sumtsov 1880: 70–71; Popov 1903: 325; Hovorka, Kronfeld 1909: 534; Beljajeva 1982: 54; Zelentšuk 1997: 127; Gantskaja 1997: 7–8).

ellus, pidi talle kaasa andma kaasavara, pojanaine tõi aga perre varandust juurde. Vahel peeti oluliseks, et just esimene laps oleks poiss (Päss 1938: 557). Poolakatelt on üles kirjutatud, et kui esimesena sündis poeg, oli see isale uhkuseks ja emale rõõmuks, sest poja sünd tõendas, et ema oli kuni abiellumiseni süütu (Gantskaja 1997: 8). Sama uskusi veel soomlased ja teisedki rahvad (Pelkonen 1931: 104). Tänapäeval arvatakse sageli, et poeglaste eelistamine on aegade hämarusse kadunud. Vahel julgetakse tunnistada, et poja puudumist peetakse tänini suureks õnnetuseks ning kauaoodatud poja sündi tähistatakse erilisel viisil (vt nt Ptšelin-tseva 1995: 117–118). Kindlasti ei tehta aga poja ja tütre sünnil tänapäeval nii suurt vahet kui varem. Poegade eelistamise materiaalsed põhjused on nüüdseks kadunud, tänini peetakse aga oluliseks perekonna nime edasi kestmist isaliinis. Uurijad peavad poegade eelistamist sageli põhjendamatult hääbunuks, selle püsimist tänini ei eitata aga näiteks Sitsiilia maaelanikkonna puhul (Fais-Leutskaja 1997: 258).

ENDED SÜNNIL

Vastsündinu välimusega seotud ended on tänapäevaks oma tähtsust minetamas, küll elavad nad veel vanema põlvkonna mälus. Jõgeval mäletati, et vastsündinu valged käed ennustasid varajast surma: “Minul endal on see olnud, mina olevat sündinud, küünarnukini kindad käes, üle küünarnuki oli valge. Vanaema oli kohe öelnud — oh sa heldeke, seda last ei ole kaua meie juures. Siis iga kord kui haigestusin...” (EA 225: 508); “Need on surikindad, see laps ei jää elama. Kellel on lühemad kindad, surevad rutem, kellel pikemad, elab kauem. Siis räägivad veel — surisärk” (EA 213: 258). Kuid teati ka lapsele soodsat tõlgendust: “Aga ma olen seda ka kuulnud, et sellel on kõik tööd käes” (EA 225: 509). Niisamuti olid vastuolulised “särgiga” seotud ended. Kahel juhul kardeti sellest surma ning nimetati surisärgiks (EA 213: 258 Jõgeva): “Õnnesärk? Et see laps pidi siis ära surema. See on tühi jutt. [--] Kõik kartsivad, et see sureb ära” (EA 225: 468 Jõgeva). Kahel juhul samast piirkonnast teati ütlust, et särgi sees sündinust saab õnnelik inimene (EA 225: 432, 541). Kui tavaliselt nimetatakse “särgiks” lootekoti tükke, siis Tallinnast on teade, et selleks

peeti lootevõiet: “Ja, vot just onu Stefani kohta öeldi, temast tuleb rikas mees, tal oli valge särk seljas, valge rasvakiht peal” (EA 212: 310). Oskar Loorits on liivlaste kohta kirjutanud, et kui lapsel on ihul kollane “kiht”, saab tast rikas inimene (1932: 146). See-ga pole teisteltki rahvastelt üleskirjutatud uskumuste puhul selge, kas alati on tegu lootekotiga. Sageli märgitakse lihtsalt, et laps oli sündinud “särgis”.

Varem kogu maailmas tuntud õnnesärgi-uskumused olid 1980. aastail elujõulised veel isuritel, veelgi enam omistati neile tähtsust aga ersadel (Mikkor 1999a: 983; 1998a: 56–57). Üldiselt loodeti “särgist” rohkem õnne, surmaennetena tõlgendati neid harvem. Vahel arvati, et särk tähendabki surma (EA 207: 82 Sulevi; Mikkor 1998: 955–956), või eristati õnnelikke särke õnnetustest (Hovorka, Kronfeld 1909: 594; Ruotsalainen 1950: 188; Koivu 1962: 302, 306; Mikkor 1998a: 56). “Surikinnastega” seotud uskumusi on seletatud meditsiiniliselt — valged käed on tingitud vereringehäirest — ning ennetes on nähtud elukogemuslikku tähelepanekut (Koivu 1962: 315). 1980. aastatel kodumaal ja Kaukaasias küsitletud naised tõid konkreetseid näiteid “kinnastega” sündinud lastest, kes jäid elama (EA 225: 508 Jõgeva; Mikkor 1998: 955). Surikinda-uskumust on üles tähendatud eestlastelt, soomlastelt, vadjalastelt ja liivlastelt (liivlaste “sinised käed”) (EA 207: 16–17; Grünthal 1924: 485; Harva 1935: 67; Koivu 1962: 302, 306; Ariste 1974: 19; Loorits 1932: 145–146). Küllap võis nn kindauskumust kohata mujalgi ja ilmselt on selle tõlgendused olnud mitmekesised.⁴ Nt liivlasedki ennustasid kinnaste järgi vahel hoopis rikkust.

Vanasti ennustati lapse tulevikku ka sündimise aja järgi. 1980. aastatel küsitletud sellele tähtsust ei omistanud. Kahel juhul nenditi vaid, et soovimatuteks kuupäevadeks oli naljapäev 1. aprill, sest siis võidaks sünnisõnumit pidada aprillinaljaks, ja liigaasta 29. veebruar. Selles suguvõsas oligi sündinud keegi 29. veebruaril ning temal oli õige sünnipäev ainult iga nelja aasta tagant (EA 212: 116 Tallinn).

⁴Näiteks venelastelt on üles kirjutatud, et laps, kes sünnib valge ja sinisena, ei jää elama (Popov 1903: 359).

SÜNNI MUUTUMINE MEDITSIINILISEKS NÄHTUSEKS

Maa- ja linnainimeste sünnikombestikust oli suurem vahe 1940.–1950. aastateni, kui haiglasünnitused polnud üldised. Linnast maale võidi kodusele sünnitusele kutsuda appi arst või ämmaemand. Maalt pärit, kuid Tartus õppinud Jõgeva ämmaemand ei varjanud oma arstiteaduslike seisukohtade pealesurumist “vaimupimedatele ja räpastele” külainimestele: “Kõigepealt taheti ikka sauna minna, et saun kuumaks. Rumalad arenematud inimesed. Mina vaidlesin vastu. Me läksime kohe tülli” (EA 225: 464–465). Saunas sünnitamine oli paiguti veel 1930. aastatel üsna tavaline (Salu 1983: 15). Olukord oli konfliktne algusest lõpuni, ka nabanööri sidumisel näägutati maanaisi: “Meil oli selle jaoks keedetud väiksed pesunöörid, eraldi mul purgikese sees olid. [---] Vanad naised panid villase lõngaga, sellega tuli meil ka pahanudusi. Lõngakerad olid valmis seatud, et naba siduda. Ma ütlesin, ma sukka kuduma ei hakka, milleks need lõngakerad siin. Ma ütlesin, küll te näete, mis ma teen” (EA 225: 467).

1930.–1940. aastatest rääkides väitsid endised sünnitusabiga tegelnud meditsiinitöötajad, et peamiseks ülesandeks oli sünnitaja meelerahu tagamine ja et sünnitus pidi kulgema loomulikku rada (EA 225: 465 Jõgeva): “Kui sünnituskäik hakkas juba, naisele anti kaks käterätiku otsa kätte ja ise pressis. [---] Tammi kaitsmine, see oli pea ämmaemanda kunst. See on õnnetu naine, kellel õnneldakse kinni, abieluinimene, kui suur ava jäetakse” (EA 225: 476–477 Jõgeva). Seega oli ämmaemanda põhiliseks mureks vältida lahkliha rebenemist.⁵ Sageli peetakse lahkliha kaitsmist just teaduslikule meditsiinile omaseks, tegelikult võeti see üle rahvatraditsioonist (Arutjunjan 1974: 31). Käteräti ehk nn ohjade sikutamist esines nii meditsiiniteaduslikus kui rahvapärases sünnitusabis (vt nt Engelmann 1884: 133). Liivlaste juures on kirja pandud, et sikutati lakke riputatud käterätist (Loorits 1932: 143). Kaukaasiast Estonia külast pärineb kirjeldus poolistuli käteräti sikutamist kodusel sünnitusel 1929. aastal (Mikkor 1998: 952) ja haiglasünnitusel 1940.–1950. aastatel (EA 207: 256). 1950. aas-

⁵Nn tammi kaitsmist on rohkete joonistega illustreeritud nõukogude-aegses Petrov-Maslakovi ja Gabelovi raamatus. Lahkliha rebenemise ohu korral soovitati seda ennetada ülalt alla löikega (1958: 172–174).

tatel oli see nõukogude sünnitusabis tavaline (vt nt Kaplan 1957: 189–190; Petrov-Maslakov, Gabelov 1958: 33; Velvovski 1963: 113).

Normaalsete sünnituste juurde meditsiinitöötajaid sageli ei kutsutud või võttis ämmaemand üksi lapse vastu. Arsti kutsuti välja haruharva rikaste inimeste juurde: “Siis arst mängis kõrval toas kaarti ja mina [ämmaemand] tegin kõik tööd ära. Siis arst tuli ja moe pärast pani käe kõhule” (EA 225: 465 Jõgeva).

Endine arsti assistent Lucie Husso Jõgevalt iseloomustas liigest sünnituskäiku sekkumist “tõmbelukujastul” järgmiselt: “Nüüd on keisrilõige kõige lihtsam. Aga tütarlapsel oleks lihtsam, kui oleks kohe tõmbelukk sinna poogitud, tõmbab selle lahti ja poiss hüppab kohe välja ja kõnnib. Inimese külge pole seda veel monteeritud, muidu on tõmbelukud igal pool” (EA 225: 433–434). Ja veel: “Ega see ilma valuta ei ole, see on ikka valuline protseduur. Aga praegu kergendatakse süstidega. Aga Piibli järgi on, et ikka valus pead sa oma lapse ilmale tooma” (EA 225: 435).

Peale lamava asendi räägiti mulle vaid ühel juhul põlvili sünnitamist: ühel kodusel sünnitusel 1944. aastal. Kuid see juhtus spontaanselt (EA 213: 304 Torma). Põlvili sünnitamine, üks loomulikumaid asendeid, kadus nii meil kui mujal harilikult sel ajal, kui abilisteks olnud külanaised vahetusid meditsiinilise eriharidusega akušööridega — Eestis seega 1920.–1930. aastatel. Soome kohta on väidetud, et põrandal sünnitati enamasti põlvili. Põrandal sünnitati aga siis, kui abiliseks polnud õppinud ämmaemand (Leinonen 1975: 33). Sama täheldati mujalgi. Näite võib tuua hoopis kaugelt. Nt Gruusias asendusid külanaised akušööridega 1930. aastatel. Sellega seostatakse tõsiasja, et juba 1970. aastatel ei teadnud keskealised naised sünnitusega seoses ütlust: olgu sul kerge põlvitada! (Solovjova 1983: 125). Põlvili sünnitamine oli varem sedavõrd üldine, et armeenia jpt keeltes on sõna “sünnitama” tuletatud sõnast “põlvitama” (Arutjunjan 1974: 28–29). Abhaasias Estonia külas rääkis mulle üks naine, et tema sünnitas 1950. aastatel kodus ilma abiliste juuresolekuta põlvili, kuna vanatädi oli õpetanud, et üksi sünnitades on see parim asend. Seejuures polnud kodune sünnitus tal planeeritud (EA 207: 255–256; Mikkor 1998: 951).

Engelmann, klassik sünnikombestiku uurimise alal, ongi määratlenud ühtede rahvaste sünnitusviisid "instinktiivseks", teistel kaasaegse meditsiinilise sünnitusabi meetodeid järgivaks (1884: 72). Tegelikult kohtab samadel rahvastel nii üht kui teist. Ja seda ka haiglaseinte vahel. Nt kuigi Eestis üleliiduliste juhtnööride järgi haiglas antav sünnitusabi nägi ette lamavat asendit, on ometigi teada palju juhtumeid, kui naised said maha haiglakoridoris või sünnitustoas ilma meedikute juuresolekuta ja abita, suvalises asendis.

Meditsiinilise eriharidusega ämmaemandad saatsid lapse halva üsasisesse asendi või platsenta sissejäämisega seotud komplitseeritud juhtumid haiglasse. 1920.–1930. aastatel Tartu Naistekliinikus polevat tulevastele kutselistele ämmaemandatele õpetatud, mida sel puhul teha, vähemalt väitis nii selles asutuses õppinud ämmaemand Linda Roodla. Ingerimaal ja Kaukaasias räägiti mulle aga juhtumitest, kui külamoored varem selliste olukordadega sageli edukalt hakkama said. Platsentat üritati kõigepealt väliste manipulatsioonide abil kätte saada (Mikkor 1998: 953), üksikud oskasid seda käega välja võtta. Soomest on selle kohta näiteid toonud Pelkonen (1931: 226).⁶ Soomes peeti pikka aega kindlaid külanaistest abilisi meditsiinilise eriharidusega ämmaemandatest igati asjatundlikumaks ega soovitud ametliku meditsiini esindajatele nende töö eest pennigi maksta (Hämäläinen-Forslund 1988: 28). Rahvameditsiinis on saadud hakkama lapse üsasisesse asendi muutmisega (vt nt Engelmann 1884: 26; Manninen 1924: 97; Mikkor 1998: 949–950; 1999a: 978)

Meditsiinitöötajad käisid linnast maanaisi õpetamas ka sünnitusjärgsel ajal. Jõgeval pidas ämmaemand eriliseks saavutuseks vibuhälli väljatõrjumist: "Ja et see vibuhäll, sellega tuli väga või-

⁶Rahvapärases sünnitusabis võeti platsenta kättesaamiseks appi veel maagia. Nt venelased meelitasid platsentat sõnadega kiisu-kiisu või tibu-tibu! (Zelenin 1927: 293). Ka araablastel kõnetasid platsentat, nimetades teda "õeks" (Granqvist 1947: 71). Maaja-indiaanlaste kohta on 1970. aastatest andmeid, et ämmaemandad oskasid lapse üsasisesest asendit muuta, platsenta manuaalne väljavõtmine jäi aga siiski arstide ülesandeks (Jordan 1978: 12; 14, 21–22). Loote asendi korrigeerimine sünnituseelisel perioodil oli tuntud ka nõukogude meditsiiniteaduses (Grištšenko, Šulešov 1968: 62–68), iseasi, kui laialt seda rakendati.

delda. Aga ma lõin nii välja, et minu jaoskonnas ma vibuhälli hävitasin" (EA 225: 470–471). Hällide kasulikkuse või kahjulikkuse üle arutlesid meditsiiniteadlased juba 19. sajandil. Näiteks Soomes keelati tervisekäsiraamatutes hällide kasutamine 19. sajandi lõpul, sest kiigutamine põhjustavat merehaigust ja pealegi kuluvat hoidjal selle peale liiga palju aega. Kuid ega hällid kohe ei kadunud, nt Karjalas olid need kirjanduse andmeil kasutusel siiski 1940. aastateni (Hämäläinen-Forslund 1988: 75–76), arvan, et tegelikult kauemgi. Eestis käsitleti arstide eriarvamusi selles küsimuses 1930. aastatel ajakirjas *Eesti Arst*. Vaeti poolt- ja vastuargumente ning nenditi: "Üldiselt suhtuvad arstid hällitamisest kas päris eitavalt või lubavad seda ettevaatuse ja tagasihoidlikkusega. Ja häll on kadumas. Ta on jäämas ainult huvitavaks folkloristiliseks esemeks" (Lüüs 1935: 353). Tartu Ülikooli lastekliiniku juhataja professor Aadu Lüüs arvas, et mõõdukas hällitamine võib siiski kasulik olla ning pole põhjust ka vanarahva hälli hukka mõista (1935: 360). 1960. aastate nõukogude pediaatrias peeti laste hällitamist peaaegu pidurdusprotsesse tekitavaks, kahjulikuks harjumuseks (Kaljuvee 1967: 297).

Eriharidusega ämmaemandad halvustasid külainimeste kommet mähkida vastsündinu pruugitud rõivastesse: "Noh päris arenemata inimesed otsisid vanad särgisabad ja linaräbalad. Aga paremad inimesed otsisid kõik uued. Seal pidi jälle mingisugune kunst olema, et kui vana pesu panna" (EA 225: 472 Jõgeva). Kuid võib-olla kutsutigi ämmaemandat viletsamatesse peredesse, arsti ja assistendi kutsumine läks kindlasti rohkem maksma. Ühel juhul mäletati Jõgeval vanade riiete kasutamise pärimuslikku seletust, et lapsest ei saaks riideraiskaja (EA 225: 511). See on laialt tuntud uskumus (Nossenko 1997: 493; Mikkor 1999b: 142–143).

Jõgeva piirkonnas arsti assistendina töötanud gümnaasiumiharidusega Lucie Husso suhtus maal nähtud kommetesse respektiga, nimetades sauna sünnituseks igati puhtaks kohaks — "õled olid puhtad ju".

HAIGLASÜNNITUSED

Haiglasünnitused said üldiseks Nõukogude ajal, 1940.–1950. aastate vahetusel. 1930. aastatel sünnitasid meditsiinasutuses üksnes

jõukamad linnaprouad või siis tehti seda komplitseeritud juhtudel. Peamiseks abiks normaalsel sünnitusel oli naise rahustamine ja valu vähendamine hingamisrütmi abil: "Väituste ajal mina jutustasin Roseggeri ja ämmaemand jutustas mulle Maupassanti. Siis me naersime. Kui mul valuhood tulid, siis jälle röökisin. Siis keegi ütles, mis asi see on, kas hullumaja või sünnitusmaja, röögitakse ja naerdakse. Maal sünnitasid ära, keerasid lapi sisse ja läksid niitma. Ei tea, kuidas mõnel see sünnitus nii kerge on" (EA 212: 314). Tsiteeritu, Tallinnas 1930. aastate teisel poolel haiglas sünnitanud naine, kiitis sealset sõbralikku õhkkonda. Õnneliku mahasaamise järel küsiti temalt, mida tuua kehakinnituseks: "Ma tahan klaas head veini, tass kohvi ja üks kiluvõileib. Ja mulle toodi need kõik sünnitustuppa" (EA 212: 308–309).⁷ Hiljem Nõukogude ajal arutati imestusega "eestiaegeid" haiglaolusid tuttavate ja sugulastega. Nõukogude ajal sai haiglas sünnitusjärgset kosutust vaid sel juhul, kui haiglapersonali hulgas oli tuttavaid: "Haiglas kui sõbranna oleks ämmamoor, küll ta annaks kohvi, oma kohvi annaks. [---] Ametlikult ei anta ju haiglas midagi. [---]" (EA 212: 115 Tallinn).⁸

Kui haiglasünnitused kohustuslikuks said, pidid naised end juba raseduse algul elukohajärgses naistenõuandlas või arstipunkti arvele võtma, see süsteem oli üleliiduline (Baženova 1963). Nõude juurutamine toimus survemeetodil. Ilmekalt on seda kirjeldatud Venemaa puhul, kus lisaks tavalisele agittööle (loengud,

⁷Kohvi on sünnitanule pakutud paljudel rahvastel lähedal ja kaugel, näiteks araablattel ja laplastel (Granqvist 1947: 88, 104; Grundström 1953: 86). Sünnitanu turgutamiseks on kasutatud ka nii lahjemaid kui kangemaid alkohoolseid jooke. Sünnitaja meeleolu üleval hoidmist peeti ka rahvapärases sünnitusabis tähtsaks. Ossetidest on kirjutatud, et eriti emassünnitaja juurde kogunes suurem hulk naisi, kes jutustasid talle naljakaid lugusid. Samuti lõbustasid juuresolijad sünnitajat maajadel (Ptšelina 1937: 91; Jordan 1978: 15).

⁸Musta mere ranniku eestlased viisid ise haiglasse söögikraami, millega pärast sünnitust keha kinnitada (EA 207: 117 Sulevi). 90-aastane Emilie Andersson nentis Neidorfi külas, et loomadki vajavad pärast mahasaamist sooja jooki: "Anti midagi kruus juua, kohvit või teed pärast sünnitamist. Lehmalegi viiakse sooja juua pärast sünnitamist, ammuks veel inimesele" (EA 207: 188).

vestlused, ajaleheartiklid jm sanitaarhariduslikud trükised) oli naistenõuandlatel "käsi sees" perekonnaseisuaaktide osakonnas, kuhu oli spetsiaalselt suunatud akušöör, kes pani kirja kõik vastabiellunute nimed. Seejärel külastasid piirkondlikud akušöörid vastabiellunuid kodus, selgitades varase naistenõuandlasse pöördumise vajadust rasestumise korral. Niisamuti mindi koju muid profülaktilisi vestlusi läbi viima. Kõike seda jälgis kommunistliku partei rajoonikomitee ja rajooni töörahva saadikute nõukogu täitevkomitee (Želohovtseva 1962: 71; Arihbajeva 1965: 10, 15). Sünd polnud mitte üksnes meditsiiniline, vaid ka politiseeritud nähtus, mida kontrollis kommunistlik partei: "Sünnitusabi ja günekoloogia arengut meie maal on mõjutanud NSVL Kommunistliku Partei pleenumite, NSVL Ülemnõukogu presiidiumi ja NSVL Tervishoiu Ministeeriumi Sünnitusabi ja Günekoloogia Nõukogu ning üleliiduliste ja vabariiklike sünnitusabi kongresside ja konverentside otsused" (Fainberg, Kõiv 1972: 36). Sünnitusabi tähtsamad ülesanded näidati ära NLKP direktiivides ja pleenumite otsustes: "Akušöör-günekoloog kaitseb naise tervist, tehes teda õnnelikuks emaks ja aktiivseks kommunistliku ühiskonna ehitajaks ning annab sellega oma panuse kommunistliku ühiskonna ehitamisse (Fainberg, Kõiv 1973: 42–43). Kommunistliku partei XXII kongressil vastu võetud programmis peeti eriti tähtsaks ideoloogiatööd, seejuures töörahva kasvatamist. Sellest pidid lähtuma ka meedikud (Kisin 1963: 13).

Nõuandlas avati naisele "raseda individuaalkaart", millele kanti patsiendi tervislikud näitajad (vt nt Kaplan 1957: 503–506; Baženova 1971: 117–119): "Nõuandla on naistele ühtlasi ka kultuurhariduslikuks asutuseks ja terve, õnneliku emaduse kooliks" (Meipalu 1964: 27). Kõigile naistele tehti rutiinselt mitmed vere, uriini jne analüüsid, sealhulgas uuriti suguhaiguste võimalust. (See ei takistanud küll meedikuid hiljem vastsündinu silma ikkagi profülaktika mõttes toksilisi medikamente tilgutamast põhjendusega, et ehk on ema gonorröahaige ning lapse silmad ohustatud). Naised pidid läbi käima hulga eriarste, istudes tundide kaupa haiglakoridorides. Iga tühisemagi ihuhäda korral soovitati ohtralt medikamente pruukida. Kui arsti nõuandeid ei täidetud, ennustati lapsele kõikvõimalikke ihu- ja vaimupuudeid (vt ka Arihbajeva 1965: 8). Nõuandlates veedetud närvesöövaid tunde mäletavad

naised aastakümneid hiljemgi. Pikki järjekordi ja seda, kuidas juba registratuuris võis söimata saada, on kirjeldanud ka günekoloog Ain Särg: "Saata ta registratuuri? Ambulatoorse kaardi järele? Registratuurimutt vihastab end tõenäoliselt seaks. Lisaks sellele läheb kaardi otsimisele ja toomisele tüki aega. Siis tuleb täita veel terve ports pabereid" (Särg 1998: 10). Registratuur oli aga asutuse peegliks ning selle puudusi taunisid edumeelsed meedikud isegi (nt Kisin 1963: 27–29).

Kodus sünnitamine polnud kriminaalkorras karistatav, kuid sellega hakkama saanutesse suhtuti kui paariatesse. Teiselt poolt süüdistati neil puhkudel piirkondlikke meditsiinitöötajaid vajaka-jäämistes sanitaarharidustöös. Tallinnast Rapla lähedale maale suunatud velsker meenutas aastail 1956–1971 seal piirkonnas aset leidnud kolme kodust sünnitust kui kurioosseid juhtumeid: "K. E. sünnitas kodus. Seda hüüti Lõunaseks Bussiks, ta oli nii suur. See ei teadnudki, et ta last ootab. [---] K. E-l mees võttis vastu, veri pidama ei jäänud. Valimiste päeva hommik oli, jooksis külanõukogusse... veri lippab. Siis saadeti auto järgi. [---] Ja voolu neil ka polnud. Elased siukses kuudis, kus elektrit ka polnud. Mare tamponeeris [emaka] ära, toppis täis, mina näitasin taskulambiga valgust. Lasime vere sees sussidega liugu, nii palju verd oli põrandal" (EA 212: 108 Purku). Kui sünnitanul tuli platsenta sissejäämisest verejooks, polevat meedikutel lubatud kodus midagi tulemuslikumat ette võtta, nii väitsid üks velsker ja ämmaemand. Kui aga laps polnud veel sündinud, viidi naine iga hinna eest, ka sünnituse lõpufaasis, haiglasse. Nii juhtuski, et vahel sündis laps kiirabiautos, liftis või haiglakoridoris (EA 212: 30 Tallinn). Kodus olevat keelatud last vastu võtta (EA 212: 113 Rapla). Kui sünnitaja juurde kutsuti kiirabi, siis brigaadis ämmaemandat polnudki (EA 212: 213 Tallinn).

Teooria ja praktika ei lange alati kokku. 1958. aastal Moskvas välja antud käsiraamatust ämmaemandatele võib peatükist "Küla akušööri õigused ja kohustused" lugeda, et kui naine ei saa ühel või teisel põhjusel sünnitada rajoonihaiglas, velsker-ämmaemanda punktis või kolhoosi sünnitusmajas, tuleb talle kodus sünnitusabi osutada. Ent iga kodune sünnitus on soovimatu juhtum, mis annab tunnistust akušööri puudulikkusest organisatsioonilisest ja sanitaarhariduslikust tööst (Petrov-Maslakov, Gabelov

1958: 17; vt ka Bulõgina 1954: 26). Siit võib igauks ise edasi mõelda, miks sünnitanu ka siis, kui sünnitus oli juba lõppfaasis, siiski meditsiiniasutusse viidi. Teoreetiliselt pidi aga külaakušõör juhtudel, kui polnud võimalik arsti kutsuda, vajaduse korral saama hakkama selliste keeruliste manipulatsioonidegagi nagu loote üsasisesse asendi muutmine sünnituse käigus või verejooksu põhjustanud sissejäänud platsenta manuaalne väljavõtmine ilma narkoosita (Kaplan 1957: 517; Petrov-Maslakov, Gabelov 1958: 21). Niisamuti on 1962. aasta õppematerjalis soovitatud kriitilistes olukordades sünnitajaid mitte transportida, vaid osutada kohapeal esmaabi, peatada verejooks ja oodata spetsialistide saabumist (Želohovtseva 1962: 73–74).

1930.–1940. aastatel tegutsenud kutselised ämmaemandad saatsid haiglasse vaid kriitilisemad sünnitajad ja alati polnud seegi võimalik. Külanaistest abilised lootsid varasemal ajal Jumalale ja iseenda oskustele. Üheks tulemuslikuks platsenta kättesaamise abivõtteks oli nt tühja pudelisse puhumine (EA 213: 258; 304 Jõgeva, Torma). See on mujalgi maailmas rahvapärases sünnitusabis tuntud meetod (Mikkor 1998: 952; 1999a: 982–983).

Suhtumine kodustesse sünnitajatesse oli siiski erinev. Jõgeval räägiti mulle imetlusega Sitska-nimelisest naisest, kes 1950.–1970. aastatel kõik oma üksteist last kodus — juhtus isegi, et laudas — oli sünnitanud. “Ämmaemandad käisid ikka kodus vaatamas ja riidlemas... Tema oli nisuke tragi naine veel nüüdsel ajal, vanasti olid kõik sellised. Nüüd on, kui kodu ära sünnitavad, lähivad koju järgi, viivad haiglasse, peavad oma aja ikka ära istuma” (EA 225: 507). Tavalisemad olid kodused sünnitused 1950. aastatel Saaremaal. Mustjalas otsustas keegi naine 1952. aastal⁹ nagu kord ja kohus lapse aleviku haiglas ilmale tuua. Et aga oli parajasti 7. november, oktoobripühad, läksid meditsiinitöötajad hoopis oktoobrimiitingule ja naine sai lapsega kõrvalise abita maha. Juhtum muutus tutvusringkonnas folklooriks, kusjuures enamasti mainiti miitingu asemel paraadi. Järgmised lapsed 1953. ja 1955. aastal

⁹N. Liidus oli 1952. aasta eriline selle poolest, et just siis loodi “emade koolid”, kus meditsiinitöötajad instrueerisid rasedaid sünnitusaegsest “õigest käitumisest”. Kui mõni rase ei pidanud vajalikuks õppetöle ilmuda, külastas teda patronaaž-akušõör kodus, et talle tema kohustusi meelde tuletada (Arihbjaveva 1965: 50–51).

sünnitas ta jälle kodus. Ülle Liivamäe raamatus on avaldatud ühe sünnitaja kiri, milles mainitakse juhtumit 1990. aastate algusest, kui sünnitaja asemel köitis personali tähelepanu hoopis Mehhiko teleseriaal "Metsik roos" (1995: 132–133).

Kaukaasia eestlastel, kellel sellised vanad kombes nagu põrandal õlgedel või kõrvalhoones sünnitamine kadusid varem kui Eestis, esines koduseid sünnitusi mõnevõrra kauem. Küla ämmaemand otsustas, kas naine peab minema haiglasse (EA 207: 19 Sulevi). Kodus sünnitavatesse naistesse ei suhtunud Kaukaasias halvustavalt, kodus sünnitamist soodustasid ka kehvad transpordiolud (Mikkor 1998: 962). Siiski avaldati ka Musta mere rannikul naistele survet, näiteks polevat kodus sündinud last hilisema haigestumise korral vahel haiglasse võetud (EA 207: 70 Leselidze).

Võrdluseks olgu mainitud, et Soomes olid kodused sünnitused veel 1950. aastatel võrdlemisi tavalised (Hämäläinen-Forslund 1988: 28). Näiteks Hollandis oli see veel 1970. aastatel nii, meie naabritel Rootsis ja Soomes, aga ka Ameerika Ühendriikides peeti 1970. aastatel juba ainunormaalseteks haiglas sünnitamist (Jordan 1978: 33, 48). Sotsialistlikus Tšehhoslovakkias olid sünnitused väljaspool meditsiiniuasutust 1958. aastast lausa määru-sega keelatud (Gratsianskaja 1997: 44). Tänapäeval on Euroopas ja Ameerika Ühendriikides alternatiivse käitumisviisina taas levi-mas kodused sünnitused. Endiselt on koduste sünnituste arv suur Hollandis — 30%, kuid võrreldes varasemaga on see seal vähe-nenud. Nii nagu 1970. aastatel, on ka praegu Hollandis emade ja laste suremus üks maailma madalamaid (Sööt, Saarma 1994: 197–198; vt ka Jarvis 1994: 687–690; Olds *et al.* 1980: 630–635).

Meditsiiniuasutuses sünnitamise eeliseid põhjendatakse seal-se kiire erakorralise abi kättesaadavuse ja puhtuse, steriilsusega. Ometigi on läbi aegade just haiglad olnud peamisteks nakkuste leviku kohtadeks. Nii oli see veel 19. ja isegi 20. sajandil, vaid nakkuste ulatuslikkus on vähenenud (Hinrichs 1949: 32, 58; vt ka Kaplan 1957: 153, 231; Sööt, Saarma 1994: 214–216). 19. sa-jandi keskpaiku sünnitasid meditsiiniuasutustes eelkõige vallalised naised (vt nt Gratsianskaja 1997: 30), kes täitsid ühtlasi me-

diitsiinitudengite õppematerjali rolli,¹⁰ kui üliõpilased võisid otse laipade lahkamiselt sattuda sünnitust vastu võtma. Nii juhtuski, et sageli tabas paljusid haiglas sünnitanuid lapsevoodipalavik, mis võis hauda viia nii ema kui lapse. Samas on arvatud, et loodusrahvastel puudusid septilised infektsioonid hoopiski (Hinrichs 1949: 10, 14–15). Ajast aega on meedikud hirmutanud rahvast just kodus leiduvate bakterite ja mikroobidega nagu kurjade vaimudega. Sellest kirjutati ka sanitaarhariduslikus kirjanduses.

Sünnituskoha muutumine kodust meditsiinasutusse on olnud pikaajaline ja vastuoluline, mis levis esmajärjekorras linnaelanikkonna seas. Näiteks Budapestis ja Düsseldorfis leidis 1930. aastate lõpul 90% sünnitustest aset meditsiinasutustes (Hinrichs 1949: 17). Meedikud tegid tohutut propagandatööd, veenmaks sünnitusasutuste eeliseid. Rahvas suhtus aga sellesse eelarvamuslikult, Saksamaal oli veel 1940. aastatel hirm sünnitusasutuste ees küllalt levinud, mainitakse koguni surmahirmu (Hinrichs 1949: 17). Eestis intensiivistus meditsiinasutuste propageerimine nõukogude okupatsiooni ajal. Tänapäeval peab enamik eestlasi kodus sünnitamist ebanormaalseks. Ainsana on julgenud seda soovitada Ülle Liivamägi (1995: 105). Arstide arvates on "koduse sünnituse võimalikkus meie riigis kauge tulevikuper-spektiiv" (Sööt, Saarma 1994: 198).

Nõukogudeaegne sünnitusmajade konveiersüsteem meenutas laadilt enim Ameerika Ühendriikide sünnitusabi (vt Jordan 1978: 64), ehkki jäi tehniliselt tasemelt ja meditsiinipersonali käitumiskultuurilt sellele küll kõvasti alla. Sünnitaja oli haiglas passiivne, sõnaõigusetu patsient, kes sageli ei teadnudki, mida temaga täpselt tehti. Haiglas tegutses ämmaemand (sünnituse juhtija) sünnitusabi õpiku järgi ühtse meditsiinilise süsteemi alusel. Rahvapärases sünnitusabist on teada — ning seda seisukohta toetab tänapäevane

¹⁰Õppematerjali rollis on sünnitajad tihtipeale tänini. 1940. aastail arutleti Saksamaal kodu- ja haiglasünnituste plusside ja miinuste üle ning sel teemal, millist meditsiinasutust eelistada. Muidugi kaitses igaüks oma "kontorit". Näiteks leiti, et konservatiivset, liigset sekkumist vältivat sünnitusabi on võimalik osutada vaid väikestes sünnitusmajades, kuna suures kliinikus ollakse huvitatud üliõpilaste parematest õppevõimalustest, seega suuremast operatiivsest sünnituskäiku sekkumisest ning temaatilistest uuringutest (Broich 1949: 113–114).

sünnitusabiteooria —, et lapse ilmaletulekut kergendab lähedaste inimeste, näiteks abikaasa juuresolek, sageli on mehed sünnituse ajal sooritanud nii praktilisi kui maagilisi toiminguid (Engelmann 1884: 22; 49, 58; Grünthal 1924: 344; Manninen 1924: 95; Mikkor 1998: 945-946; Gantskaja 1997: 11; Gratsianskaja 1997: 31; Kašuba, Martõnova 1997: 73; Markova 1997: 107; Fais-Leutskaja 1997: 267; Kožanovski 1997: 311–312). Haiglas oli omaste lähedus välistatud kogu sünnitusperioodil. Küll tehti nõukogude ajal aga sellealaseid kliinilisi uuringuid: raskel hetkel mängiti sünnitajale magnetofonilindilt varem salvestatud omaste “pöördumist sünnitaja poole” ning see olevat harilikult positiivseid tulemusi andnud (Inso 1983: 15).

1950.–1960. aastatel rakendati nõukogude naiste peal nn psühhoprofülaktilist valutustamismeetodit, mis ametlikel andmeil tagas vähemalt pooltel juhtudel valutu sünnituse (Velvovski 1963: 163). Tegelikult saavutati sel perioodil sünnitajate distsiplineeritud, äärmiselt vaoshoitud, oma aistinguid varjav käitumine, aga sellest pisut hiljem. Siiski jõuti paarikümneaastaste katsetuste tulemusel selgusele, et rasedate sõnakuulelikkus ei taga veel valutut ja igati õnnestunud sünnitegevust. 1970. ja 1980. aastatel kasutati sünnitustegevuse kiirendamist ja valutustamist medikamentidega, keisrilõiget, tangisünnitust ning vaakumekstraktorit, s.o lapse väljatõmbamist pea külge kinnitatud iminapa abil jne (EA 212: 114 Tallinn). Medikamentoosne valutustamine, mis tänapäevase meditsiiniteaduse järgi võib sünnituskäiku pigem raskendada ja last kahjustada, oli ette nähtud just tervetele naistele normaalsel sünnitusel. 1980. aastail peeti vajalikuks siiski rõhutada medikamentide ohtlikkust. (Bodžazina 1975: 174–175; Serov, Strižakov, Markin 1989: 312; vt ka Petrov-Maslakov, Gabelov 1958: 34.)

Ohtralt kasutati kunstlikke abivõtteid 1970. aastatel ka Ameerika Ühendriikide sünnitusabis (Jordan 1978: 69). Medikamentid olid ette nähtud sünnituse kiirendamiseks või aeglustamiseks ning valu vaigistamiseks. Samal ajal eelistati nt Hollandis mehaanilisi abivõtteid ning valusid püüti vähendada hingamis- ja lõdvestumistehnika abil (Jordan 1978: 53). See polnud aga sama mis nõukogude “psühhoprofülaktiline valutustamine”, kus peamiseks polnud mitte lõdvestumine, vaid sünnitaja distsiplineeritus ja vaoshoitus.

Eelsünnituse ajal töötab süsteem naist stressi ajavas suunas. Kohustuslikuks olid klistiir, raseerimine, sageli lootekoti läbitorkamine ja kes teab, mis veel. Asjaosalist ennast ei teavitatudki sellest, mida talle parajasti süstiti või tehti. Loomulikud valutustamisvõtted, nagu massaaž, olid välistatud, seda muidugi siis, kui meedikute hulgas polnud juhtumisi tuttavaid. Küll aga kästi nõukogude ajal sünnitajail ise end masseerida, kuid seda pidi tegema kindla ettemääratud kava järgi vastavalt akušööri rangetele korraldustele, igasugune isetegevus oli keelatud (Petrov-Maslakov, Gabelov 1958: 26-30). Massaaž ja “õige” hingamistehnika olid osa nn psühhoprofülaktilisest sünnituse valutustamise meetodist (Velvovski 1963: 103–108, 133).

1960. aastatel soovitati naistel eelsünnituse ajal, kui looteveed polnud veel tulnud, ringi käia (Velvovski 1963: 108, 132). See oli muidugi välistatud juhul, kui sünnitus sattus öötundidele, siis pidi eelsünnitustoas valitsema vaikus, öörahu (Velvovski 1963: 144). Suurem osa sünnitustest algab aga just öisel ajal (Fainberg, Kask, Kõiv 1972: 32). Iseasi, kui palju ringikäimist haiglates päevaselgi ajal tegelikult võimaldati. 1970. aastateks oli eelsünnituse ajal ringikõndimine keelatud, naine pidi valusid kannatama kombekalt voodis lamades. Rasedatele õpetati, et sünnituse algstaadiumis, väituste ajal peab hoidma jõudu loote väljutamiseks. Sestap kästi sünnitajal voodis rahulikult lebada (Bodjazina 1975: 173). “Lamada on vaja rahulikult. Sünnitaja rahutuse korral on emaka normaalne töö häiritud, mistõttu tuhud muutuvad ebaregulaarseks ning sünnituse lahendus venib” (Meipalu, Kaarma, Leisner 1973: 32). “Voodist tõusta lubatakse ainult puhkemata lootevete korral, kui tuhud pole väga tugevad ja sagedased ning lootepea on fikseerunud vaagnasissekäiku. Nende tingimuste puudumisel sünnitaja lamab voodis seljal või küljel, mis on sobivam tema olukorras” (Kask, Kaarma 1973: 45). Seega polnud liikumine soovitatav ja sünnitajal kästi olla just kõige piinarikkamas asendis, mis pikendas sünnituse käiku ja muutis selle valurikkamaks (vt ka Sööt, Saarma 1994: 139, 148–149; Liivamägi 1995: 64). Võrreldes nii rahvapäraste kui ka tänapäevaste sünnitusabi võtetega, on valus lugeda nõukogudeaegseid sünnitusabi õpikuid. On aga üldteada, et just kõndimine kiirendab sünnitust ja vähendab valusid. Euroopa haiglates oligi käimine soodsa füüsilise ja psüühilise mõju tõt-

tu sünnitusele igati soovitatud. Seevastu Ameerika Ühendriikide haiglates ei saanud naine eelsünnituse ajal vabalt ringi kõndida, ta oli suletud sünnitustuppa ja haiglavoodisse (Jordan 1978: 49; Olds *et al.* 1980: 524). Siiski lubati nõukogudeaegses eelsünnitustoaos pisut tegutsemisvabadustki, näiteks võisid sünnitajad omavahel suhelda, kuulata raadiot ning kirjutada kodustele kirju (Velvovski 1963: 117).

Vähem jõhker polnud korraldus, et naised pidid sünnituse ajal vastuvaidlematult sööma kõike, mida arst või ämmaemand soovivad. See olevat vajalik pidevaks energiavarude täiendamiseks (Velvovski 1963: 117–118; Gross 1964: 41; Gross 1976: 58; Meipalu, Kaarma, Leisner 1973: 22). Haiglasse saabumisel tehti naistele kohustuslikus korras klistiiri ning rõhutati, et naine peab urineerima vähemalt 2 tunni tagant: “Sageli unustab sünnitaja söömise või keeldub sellest. Sellistel kordadel on vaja selgitada nälgimise kahjulikkust ja õigeaegse söömise hädavajalikkust” (Kask, Kaarma 1973: 52). Loomulik on aga see, et organism puhastub sageli ise enne sünnitust või sünnituse ajal (Liivamägi 1995: 62, 64).

1990. aastatel olid aga naised Tartu Naistekliinikus naelutatud voodisse lapse südamelööke mõõtva monitori tõttu. Minule väideti 1991. aastal näiteks, et aparadi kasutamine on lapsele eluliselt tähtis.¹¹ Ent monitoriuuringuid tehti tollal Tartus rutiinselt, näiteks Moskvas aga nõuti monitori kasutamist vaid riskigruppide puhul (Serov, Strižakov, Markin 1989: 290).¹² Kuid Eesti arstide koostatud käsiraamatus 1994. aastast väidetakse juba, et monitore kasutatakse vaid vajadusel (Sööt, Saarma 1994: 84). Rutiin-

¹¹Näiteid samasugusest hirmutamistaktikast teaduse nimel on Eesti arstide kohta toodud tänapäevalgi (Sikk, Pajula, Roonemaa 2000).

¹²Jordan on kirjeldanud monitori kasutamise puhtformaalselt tähendust. Võrdluseks kirjeldab ta, kuidas maajadest ämmaemandaid sünniti kasutama kraadiklaasi, mida nad ei osanud lugedagi. Kui monitori näidud polnud korras, ei tõtatud loote elu päästma, vaid askeldati aparadi ümber, et seda korda seada. Oletati, et aparadil on midagi viga (Jordan 1978: 58). Kuid võrdlusmaterjali võib lisada siitsamast Tartust. 1998. aastal näitas ühel patsiendil Maarjamõisa polikliinikus EKG aparatuur infarktieelset seisundit. Perearst viskas aparadi väljastatud paberi prügikasti, väites, et see pole võimalik, küllap on aparadil midagi viga.

sete monitoriuringutega võidi koguda andmeid teadusuuringute jaoks (Mikkor 2000a). Monitori paigaldamisega võeti sünnitajalt liikumisvabadus, mis raskendas sünnituse kulgu, kuid sünnitajaid ei sunnitud enam vägisi sööma. 1990. aastate algus oli aeg, kui tagurlikud nõuded hakkasid kaduma ja alates väiksematest kohtadest (Põlva jt) hakkas kõikjale jõudma uuema-aegseid sünnitusabi võtteid (Liivamägi 1995: 4).

Psühholoogiliselt oli kõige raskem väituste ajal sünnituslaual, 1970.–1980. aastatel sünnitanud naised meenutavad sageli, kuidas neid lapse ilmale toomisel jõhkralt sõimati (konkreetsed teated Tallinnast): “Kas siis ei olnud valus, kui te last tegite!”; “Miks te ei otsinud endale väiksemat meest!”; “Mis te karjute, teil ei tule veel muud kui sitajunnid!” (Mikkor 2000a). Tehti leebemaidki märkusi. Ühele naisele, kes 1974. aastal Tartu Naistekliinikus eelsünnitustoa valudes piineldes padjanurka hammustas, öeldi: “Ärge närige haiglainventari!” Minu farmaatsiatudengist kooliõde minestas 1980. aastate keskpaigas Tartu Naistekliinikus praktikal olles, nähes, kuidas sünnitajale peksti vastu reit ja tema peale karjuti. Ameerika sünnitusabi uurija Jordan on toonud märksa leebemaid näiteid, kuidas sealsed vallalised ja lastetud meditsiinitöötajad sünnitajat õpetasid: “Laske käia, see ei tee haiget” (Jordan 1978: 45).

Nõukogude medikute jõhkruks võis lisaks suurest töökoormusest tingitud väsimusele osalt tuleneda ka toleaeagsest sünnitusabiõpetusest. Kõik lähtus näiliselt humaansest, nn psühhoprofülaktilisest sünnituse valutustamise teooriast, mida juurutati alates 1951. aastast vastavalt NSV Liidu tervishoiuministri prikaasile (Velvovski 1963: 39). Üldjoontes peeti selles õpetuses sünnitusvalusid ebanormaalseks nähtuseks, mida tingisid naistel kas pikema ajaloo vältel või siis konkreetsetelt sugulastelt-tuttavatel kuulnud juttude mõjul väljakujunenud eelarvamused ja hirm:¹³ “Hirm sünnituse ees on kujunenud aegade vältel ning kandunud

¹³Psühhoprofülaktilises valutustamise kursuses rõhutati hirmude põhjendamatus ning mitternormaalsete sünnituste vähest esinemissagedust. Õppustel pidi “kustutatama” raseda ebaõige kujutlus sünnitusest, mille temasse olid istutanud kuulnud hirmujutud, ilukirjandus ja filmid (Meipalu, Kaarma, Leisner 1973: 20). Samas hirmutati nii meedikuid kui naisi sellega, mis kõik võib juhtuda siis, kui naine ei külasta regulaar-

edasi põlvest põlve. [---] Meil, Nõukogude Liidus, kus naine kogu raseduse vältel viibib arsti ning ämmaemanda järelvalve all ning sünnitus toimub raviasutuses, puudub selliseks kartuseks alus. [---] Sünnitus on normaalne füsioloogiline protsess, seega ei ole valu kaasnemine talle iseloomulik ega vajalik" (Gross 1964: 32). Arvati, et kui rasedatele selgitada, et tegu on normaalse füsioloogilise protsessiga ning kui naised käituvad sünnitusel rahulikult ning täidavad meditsiinipersonali korraldusi eeskujulikult, siis pidi normaalne sünnitus kulgema valudeta. Seda õpetust propageeriti nii suuliselt kui trükisõnas (Bulõgina 1954: 12; Granat 1955: 11; Kaplan 1957: 218–221; Petrov-Maslakov, Gabelov 1958: 11, 25, 32; Velvovski 1963: 69, 80 90–91, 118; Meipalu, Kaarma, Leisner 1973: 17–19; Petrov-Maslakov, Abramtšenko 1977: 58).

Seega põhjustasid sünnitajad oma valusid ebaõige käitumisega ise ja võib-olla lootsid meedikud, et kõvema pealekäratamise korral õnnestub patsient rahulikuks ja sõnakuulelikuks muuta. Kuid sama teooria kohaselt nõuti ka personalilt korrektset käitumist, mida nimetati "sõna ja käitumise steriilsuse" nõudeks. Sünnitusmajas valitsevat õhkkonda, mida kujundasid meedikud ja sünnitajad, nimetati "psühhohügieeniliseks olukorraks" (Kaplan 1957: 150–152; Velvovski 1963: 86, 135, 139–140, 214–216, 254). Rõhutati, et personal peab jälgima oma pöördumiste tooni ja sisu. Lubamatuks peeti sünnitussaalides sageli esinevaid ütlushi "hingake paremini või te ei sünnita kunagi" või "ärge hingake nii tugevasti, või muidu te rebenete". Niisamuti tauniti ettetulevat sünnitaja häbistamist ja halvustamist (Velvovski 1963: 142–143). Lubamatuks peeti leebematki hoolimatust. Näiteks kui sünnitaja

selt naistenõuandlat (vt nt Kisin 1963: 26; Fainberg, Kask, Kõiv 1972: 66). Eriti hirmuäratavaid näiteid toodi rasedaile mõeldud rahvaalvustuslikes jutukestes, millest selgus, et nõuandlasse pöördumata jätmine on eluohtlik. Ühest palast saab lugeda, kuidas ühes ja samas palatis pikutasid sõbralikult kõrvuti gripihaige ja südamerikkega rase ning mõlemad said päästetud (Murzalijeva, Melnikova 1966). Teises jutukeses kirjeldati aga juhtumeid, kus arstidki ei suutnud päästa nõuandlasse mitte pöördunud naise ja nende lapsi, vastandati juhtumid, kus nõuandlat vaid ühe korra külastanud 25-aastaselt naisel suri laps, kuid 38-aastane sõnakuulelik patsient sai õnnelikult maha (Murzalijeva 1966: 60–75).

kurdab väsimuse üle ja talle vastatakse hoolimatult: “Pole tähtsust, varsti te juba sünnitate” (Velvovski 1963: 216). Kõik need õpetussõnad kaitsesid sünnitajat vaid näiliselt. Sest normaalse, see tähendas lisaks meditsiiniliste komplikatsioonide puudumisele ka valutu sünnituse õnnestumise võtmeks peeti ikkagi naise õiget psühhoprofülaktilist ettevalmistust, tema “õiget, rahulikku, distsiplineeritud ja aktiivset” käitumist (Velvovski 1963: 39, 50, 78, 80, 82, 88, 139, 169, 173, 176, 177).

Näiliselt humaanse teooria rakendamine kujunes Nõukogude Liidus tegelikult koletislikuks. Naise põhiline energia pidi kuluma valuaistingute varjamisele, kuna sünnituseelses kohustuslikus psühhoprofülaktilises ettevalmistuses õpetati, et normaalne on valutu sünnitus. Sünnitaja karjeid, samuti oigeid ja rahutust, peeti ebanormaalseks. Kuigi rahutuse ja hääliitsuste põhjused soovitati kindlaks teha, rõhutati ikka ja jälle, et enamasti on valudes süüdi naine ise (Velvovski 1963: 50, 86, 112). Valu oli koguni sedavõrd anormaalne nähtus, et rasedate psühhoprofülaktilisel ettevalmistamisel pidi väituste ja presside kohta kasutama väljendit “sünnitegevus”, mitte aga “sünnitusvalud” (Velvovski 1963: 120). “Sünnitegevuse algust iseloomustavad korrapäraste tuhude ilmumine, mida naine tajub rõhumistundena allkõhus ning seinas” (Gross 1964: 38). Moskvas koostatud ämmaemandate õpikus 1950. aastatest tunnistati siiski valude reaalsust (Kaplan 1957: 161, 189).

Ebanormaalseks peeti näiteks seda, kui naine eelsünnituse ajal voodis lebedes keeras sageli küljelt küljele, kurtis halva enesetunde või väsimuse üle ning lõpuks teatas koguni, et ta tajub emaka kokkutõmbeid valuaistinguna (Velvovski 1963: 140). Negatiivseks peeti sünnitajate “paljusõnalisust” ja “ülearust liikuvust” (Inso 1983: 13). Sünnitanute käitumisele pandi koguni hindede vastavalt tema liigutustele, miimikale ja hääliitsustele. Näiteks rahutute liigutuste puhul sai viiepallisüsteemis hindeks nelja, perioodilise kaeblemise ja oiete korral kolme. Harvade ja lühiajaliste oiete ning valuliku miimika eest võis saada ka nelja. Hinde viis sai rahulik sünnitaja, kellel puudusid negatiivsed reaktsioonid, kes ei oianud ega karjunud, kontakteerus meeleldi personaaliga, kes mäletas ja rakendas emadekoolis õpetatut ning vahel võis koguni naeratada ja naljatada (Velvovski 1963: 150–162).

Üllatuslikult tuuakse Velvovski 1963. aastal ilmunud uurimuses ära andmed, mille järgi ligi pooled sünnitused said hinde "5", 30–40 protsenti sünnitustest aga hinde "4", "kolmelisi" oli 10–15 protsenti jne (lk 163). Muidugi ei saa neid tulemusi tõsiselt võtta. Pole ju teada, kas arvude taga on rohkem valuaistingute varjamine naiste poolt või siis nõukogude plaanimajanduslikule meditsiinile iseloomulik aruannete võltsimine.¹⁴ Alati oli peatäh-
tis see, et ametlikud "näitajad oleks head" (vt nt Särg 1998: 5, 137). Märkimisväärne on see, et väljatöötatud teooriat katsetati ka meditsiinitöötajate, nt naispsühhoneuroloogide ja akušööride peal. Nenditi, et tulemused polnudki suurepärased. Oletati, et küllap meedikute sünnitajate endi eelarvamuste tõttu (Velvovski 1963: 180–181, vt ka 228). 1970. aastatel hinnati sünnitaja käitumist personali tähelepanekute järgi ja sünnitaja enda hinnangut oma aistingute ja enesetunde kohta kolmepallisüsteemis (Meipalu, Kaarma, Leisner 1973: 27–28). Meditsiiniteaduslikus kirjanduses rõhutati alati just sünnitaja korraliku ning sõnakuuleliku käitumise tähtsust. Vaid üksikud autorid tõid näiteid meedikute eksimustest (Velvovski 1963: 141–143, 216; Inso 1983: 23). Ühel juhul väideti koguni, et puhkenud konflikti korral on alati süüdi meditsiinitöötajad (Kisin 1963: 30–31). Moskvas koostatud ämmaemandate õpikus 1950. aastatest rõhutati, et sünnitusvalude vähendamiseks aitab kaasa ämmaemanda õrn ja osavõtlik suhtumine ning lahke sõna (Kaplan 1957: 147–150).

Paarkümmend aastat hiljem hakati valutustamise õpetuses kahtlema. Tartu Riikliku Ülikooli sünnitusabi ja günekoloogia kateedri 1973. aasta õpikust võib lugeda, et "füsioloogilise sünnitusvalu eksisteerimist aktsepteeritakse tänapäeval üldiselt" (Meipalu, Kaarma, Leisner 1973: 9). Sünnitusvalude reaalsuse tõdemuseni jõuti paarikümneaastaste vaatluste ja katsetuste tulemusena. Siiski väidetakse samas õpikus, et füsiopsühhoprofülaktiline valutustamise meetod¹⁵ õigustab end sünnitajate distsiplineerimise tõttu ning võib tagada ka valu sünnituse. Peatäh-
tis oli

¹⁴Aruannete võltsimist esineb Eesti sünnitusabis paraku tänapäevalgi (vt Post 2000: 15–17).

¹⁵Kui psühhoprofülaktilisele meetodile lisati võimlemisharjutuste kompleks, sai sellest füsiopsühhoprofülaktiline meetod (Meipalu, Kaarma, Leisner 1973: 7).

ikkagi naise vaoshoitus: "Rasedale peab rääkima, kuivõrd kahjulikult mõjub kisa ja oigamine sünnituse ajal lootele ja sünnitustegevusele" (Meipalu, Kaarma, Leisner: 15–17, 21, 23). Ka polnud meditsiiniteadlased harjunud mõttega valude loomulikkusest: "Õppust alustatakse jällegi selle selgitamisega, et füüsiline töö ei ole kunagi valulik, ükskõik kui raske ta ka ei oleks". S.t normaalne sünnitus on valutu (Meipalu, Kaarma, Leisner 1973: 26). Teises õpikus samast aastast, muide üks kaasautor kattub — Helje Kaarma, arvatakse, et "Emaka kontraktsioonid (tuhud) on tavaliselt valulikumad, kuid valutunnetuse aste erineb sünnitajatel väga suurtes piirides". Hiljem lisatakse koguni, et tavaliselt on sünnitustuhud valulikud (Kask, Kaarma 1973: 19, 37). See väide oli tole aja meditsiiniteaduses vist lausa revolutsiooniline. Moskva autorid kirjutavad mõni aasta hiljem samuti, et nõrgemad või tugevamad sünnitusvalud on vältimatud (Petrov-Maslakov, Abramtšenko 1977: 65). Nõukoguliku sünnitusabiteooriaga tutvudes jäi mulle mulje, et sellele panid aluse tulnukad mingilt muult planeedilt. Kuid akadeemilise obstetrika eksperimendid on mujalgi maailmas põhjustanud naistele rohkeid kannatusi.

1970. aastateks jõudsid nõukogude meditsiiniteadlased isegi järeldusele, et meetod ei tööta mitte sünnitamise valutustamisena, vaid hoopis sünnitaja distsiplineerimisena. Mõisteti, et meedikute "primitiiv-direktiivsed" väited sünnitajale, et tal kadus valu, ei avalda tegelikult mõju (Petrov-Maslakov, Abramtšenko 1977: 75).

Oleks huvitav teada, kui palju sõltus sünnituste "psühhoprofülaktilise" ja medikamentoosse valutustamise vahekord Moskvast tulnud ettekirjutustest ja kui palju kohapealsetest suundadest ning kuidas nõukogude meditsiinis trendid vaheldusid. Selles, et sünnitusvalud sõltuvad eelkõige naise käitumisest ja närvisüsteemi tüübist, oldi veendunud veel 1970.–1980. aastatel.¹⁶ Arvati, et

¹⁶Tartu Ülikooli arstiüliõpilane Gerry Inso nentis 1983. aastal arstiteaduskonnas auhinna pälvinud psühhiaatriaalses referaadis "Psühhoprofülaktiline sünnituse valutustamise meetod", et kuigi sünnituse täieliku valutustamist ei suudeta garanteerida, on asjast siiski kasu. Muuseas tõdes ta, et sünnituse raskust mõjutab ka personali käitumine ning et "psühhoprofülaktiline ettevalmistus sellise vormina, nagu ta on käesoleval ajal praktikas, ei mõju küllaldaselt valutundlikkuse alanda-

labiilsed ja madala valulävega naised on rahutud, "täidavad halvasti akušööri korraldusi ja segavad sünnituse läbiviimist", seega on ise oma kannatuste põhjustajaks. Rõhutati sünnitaja "õige käitumise" ja meedikute korralduste range täitmise tähtsust, mis pidavat tagama valutu sünnituse (Bodjažina 1975: 172). Naist peeti protsessis kõrvaliseks, koguni segavaks tegelaseks, sünnituse "viisid läbi" meditsiinitöötajad.¹⁷ Sünnitusvalusid peeti ebanormaalseks nähtuseks, nõukogude meditsiiniteaduse hetkeseisu aga ainupädevaks. Ameerika Ühendriikide sünnitusabis selgitati samal ajal just vastupidi, et sünnitaja meeolomuutused on normaalne ilming, millega tuleb delikaatselt arvestada. Naisele tuli varakult selgitada ka sünnitusega kaasnevaid võimalikke "ebameeldivusi" ning et need on igati loomulikud (Olds *et al.* 1980: 432, 435, 486, 511, 525).

Tänapäeval peetakse psühholoogiliselt kahjulikuks veenda naisi selles, et enamik sünnitusi on valutud, muidu tunneksid naised end valude ilmumisel hädavaresena (Sööt, Saarma 1994: 196).

Nõukogulike haiglaolude ja meditsiiniteooriatega tutvudes saabki selgeks, miks kodustest sünnitustest kõnelnud naised meenutavad laste ilmaletoomist lõppkokkuvõttes siiski heldinult,

misele, küll aga **distsiplineerib** ta sünnitajaid" (lk 13). Lõpetuseks peab ta oluliseks osutada sellele, kuidas säästa sünnitaja psüühikat. "Selles osas annaks nii mõndagi ette võtta. Administratiivsete meetoditega pole ju olukorda võimalik lahendada. Peatahelepanu tuleks pöörata kaadri kasvatusel ja hea oleks kui ka selle valikule. Seda just keskastme osas" (lk 23).

¹⁷Selline suhtumine on meedikutel levinud tänini mujalgi. 1999. aasta detsembris nägin tänapäevast dokumentaalseriaali Ameerika Ühendriikidest "Traumaosakond: Elu kiirabihaiglas", kus sünnitust vastuvõttev arst märkis sünnitaja kohta halvustavalt: "Ma pole temaga rahul, kuna ta ei aita mind piisavalt." S.t mitte arst ei aidanud sünnitajat, vaid vastupidi: naist käsitati manipuleeritava patsiendina. Mõõdamines mainis intervjuueritav, et ise ta ei planeeri niipea lapsi saada. Ametlikus sünnitusabis praktiseerijate vallalisust või lastetust, seega elukogenematus, on ikka ja jälle nende puudusena märgitud (vt nt Jordan 1978: 83). Külarahvas ei lasknud lastetuid ja vallalisi sootumaks sünnituse juurde, kartes, et vallalised võivad ka maagilises mõttes (silmamine) ohtlikud olla (Listova 1989: 144).

haiglasünnitusi aga kui elu koledamaid ja vägivaldsemaid hetki. Välitöödel Kaukaasias, Mordvas, Ingerimaal ja Eestis olen kuulnud sadadest kodustest sünnitustest (vt ka Mikkor 1998: 968, 974; 1999a: 982). Mehed arutasid nõukogude ajal omavahel sageli sõjaväes läbielatud õudusi, naistevaheliseks jututeemaks oli sünnitusmajas kogetud alandused ja vägivald. Mõned meditsiiniteadlased on rõhutanud, et sünnitusel kogetud ebameeldivused mõjutavad tulevast pereplaneerimist, seega ka iivet (Olds *et al.* 1980: 480, 511). Ka meie kirjanduses võib leida sellekohaseid nappe vihjeid (Liivamägi 1995: 133).

Kas kodused sünnitused lõppesid õnnelikult? Mitmesaja konkreetse koduse sünnituse kohta kuulsin ühest ema ja lapse surmaga lõppenud juhtumist 1912. aastast Estonia külas (Mikkor 1998: 947). Ingerimaal kirjeldati merejäääl edukalt kulgenud sünnitust (Mikkor 1999a: 976). Küllap olid naised vanasti terve-
mad? Eelkõige ei aetud neid sünnitusel stressi. Komplitseeritud juhtudel rakendati küll äärmuslikke abinõusid, aga seda tuli harva ette. Seega on haiglaseinte vahel normaalne sünnitus muudetud komplitseerituks, küll aga võib sealt abi saada patoloogilistel puhkudel. Kuid seegi pole alati kindel (Post 2000). Samas kujunesid meditsiini-asutuses ka muidu võib-olla normaalselt kulgevad sünnitused problemaatiliseks. Kui näiteks poegivaid loomi maha saamisel sedavõrd vintsutada, on üsnagi võimalik, et nad võivad oma järglased ära süüa või maha jätta. Üks mu kolleeg naljatas, et vahest sellepärast pidigi sünnitusmajas lapsed emadest otsemaid lahutama.¹⁸

¹⁸ Artikli kirjutamise ajal soovitasid mõned etnoloogid sünnitusmajades Vene ajal tavaks olnud naiste mõnitamise ja söimamise maha viikida. Osa minu küsitletuist, sealhulgas meditsiinitöötajad, suhtusid sellesse neutraalselt, ühel juhul täpsustati vaid, et väikelinnades ja maa-kohtades oli haiglapersonal märksa inimlikum, kuna töökoormus oli väiksem ja inimesed olid nii või teisiti üksteise tuttavad, naabrid või sugulased. Kõige ebatsensuursemad näiteid toodi Tallinna ja Tartu sünnitusmajade kohta. Kirjeldati, kuidas 1960. aastatel keegi Tallinna naiskirurg läks Raplasse sünnitama, kuna Tallinnas olevat ühe ämma-
emanda kohta kümme sünnitajat, Raplas aga ühe sünnitaja kohta kümme meditsiinitöötajat. Kolmandad tuttavad tõid mulle aga kogetud jõhk-
rustest üha võikamaid näiteid ning palusid kõik ausalt kirja panna, nad

Euroopas ja Ameerika Ühendriikides kritiseeriti haiglasünnituste korraldust juba 1970. aastatel, tauniti meditsiiniastutuste autoritaarset suhtumist naisesse kui sõnaõiguseta patsienti (nt Jordan 1978; Kitzinger 1979). Akadeemilisele meditsiiniteadusele tuginev sünnitusabi toimis varem sealgi sünnitusi raskendavalt, ning 1970.–1980. aastate vahetuseks olid sealsed meditsiiniastutused muutumas märksa inimsõbralikumaks (Olds *et al.* 1980). Sünnitaja ebatsensuurset söimamist pole ma aga kohanud teistes kultuurides peale nõukogude oma, võib-olla pole seda lihtsalt üles kirjutatud? Ka pole ma kohanud näiteid abilise vaimsest vägivaldast sünnitaja juures rahvapärasest sünnitusabis. Ämmamoori ja külarahva respekt oli vastastikune. Suurt tähtsust omistati ka ämmamoori isiklikule elule, mis pidi olema laitmatu. Venemaalt on toodud näiteid — aga see oli tavaks mujalgi —, et lapsi ei võinud vastu võtta need, kes olid kokku puutunud surnu pesemisega, kuid sünnituse juurde ei usaldatud ka neid, kes tegelesid

ei unustavat sünnitusmajas kogetud mõnitusi iialgi. Noorepoolne kooliõpetaja väitis, et Tartu Naistekliinik on ainus koht, kus tema aadressil on pruugitud ebatsensuurset sõnu. 1983. aastal, kui ta soovis eelsünnituse ajal tualettruumi minna, oli WCs parajasti "koristamistund". WCsse sisenemisel sajatas talle koristaja: "Situ jah seinad täis!" (Günekoloog Ain Särg on oma ilukirjanduslikus teoses samuti paaril korral maininud koristajate tähtsat rolli meditsiiniastutustes, näiteks: "Ukse taga seisis koristajamutt. Ühes käes švaaber, teises veeämber nartsuga. Sünge kui viinakuu öö kartulivao vahel" (1998: 24). Niisamuti võib Särje teoses kohata patsientide nimetamist "tobedateks naisteks", "totakateks eitedeks", "lolliks tüdrukuks" ja "ahtraks lehmaks" (1998: 11, 19, 50, 51).) Minu kolleegid Eesti Rahva Muuseumist ja Kirjandusmuuseumist arutlesid, kas etnoloog tohib sellistest asjadest kirjutada või mitte. Leiti, et kuivõrd on tegu kultuuriantropoloogiaga, siis tulebki valitsenud sünnituskorraldust tutvustada. Tänapäeval on olukord muidugi teine, juba 1990. aastateks oli sünnitusmajas söimamisel kraade vähemaks jäänud. 1960. aastate nõukogude meditsiiniteaduses nimetati karjumist sünnitusmajas "psühhoinfektsiooniks" (Velvovski 1963: 215). Kultuuriantropoloogia või psühhoinfektsioon — nii või teisiti on see huvitav etnopsühholoogiline uurimisteema. Sellega seoses võiks selgitada sedagi, kas ja millisel määral on sünnitusmajas kogetu mõjutanud näiteks pereplaneerimist või naiste seksuaalsust.

aborteid (vt nt Listova 1989: 150–151).¹⁹ Ämmamoorideks olid tundlike kätega naised, kelle üheks peamiseks rolliks oligi sünnitaja meelerahu tagamine. Normaalse sünnituse korral polnudki otsene abi vajalik, naine võis sünnitusega ka üksi toime tulla. Vahel oli juures mees, naabrinaine või mõni naissugulane. Normaalset sünnitusel kutsuti ämmamoor sageli kohale alles pärast mahasaamist. Tema ülesandeks oli siis naise abistamine sünnitusjärgsel ajal, mida peetigi märksa ohtlikumaks (Listova 1989: 145). Suhtumine sünniakti ja ämmamoori oli vastuoluline. Ämmamoori amet oli küll igati austusväärne, tema oskustest (manipulatsioonid, palved ja lausumised) ja ka isikuomadustest sõltus vahel nii lapse kui ema elu. Ometi peeti sünnitust ka roojaseks ja mitte ainult füüsilises mõttes, kuid samas peeti ämmamoori siiski jumalakartlikeks inimesteks (Listova 1989: 146–148; Markova 1997: 114).²⁰

Oluliselt paremad sünnitamistingimused olid nõukogude ajal neil, kellel oli haiglapersonali hulgas tutvusi. Tartus kirjeldas

¹⁹Nõukogude ajal oli abort tavalisem meditsiiniline rutiin kui hamba väljatõmbamine. Seaduslikult võis seda teha vaid esimesel kolmel raseduskuul, tegelikult tehti aga hiljemgi. Näide pikka aega praktiseerinud günekoloogilt: “Neli kuud, vaat kus asi. Korralik günekoloog saab ka suurematega hakkama. Tooge plika siia, tehke abort ära, mul on riistad valmis” (Särg 1998: 40). Samad käed võtsid vastu sünnitusi.

²⁰Ämmamooridele osutati erilist tähelepanu ka surmajärgselt. Mõnes Venemaa piirkonnas peeti sünnituse vastuvõtmist koguni patuks ning paiguti arvati, et ämmamoor peab teises ilmas põllutööga käsi veristama. Et käsi kaitsta, pidi iga sünnitanu ta puusärki panema kindad. Saraatovi kubermangus mähkisid naised, kelle sünnitusel ämmamoor oli viibinud, ta käed paeltega, et surnud lapsed tunneksid ta teises ilmas ära ja võiksid teda teenida (Listova 1989: 152). Eestis pandi setude juures nii perenaistele, kes abistasid loomi poegimisel, kui ka ämmamooridele puusärki sõrme rohkesti sõrmuseid ning kätte valged villased sõrmikud (Piho 1997: 144). Ämmamoori käed olid erilised. Mida aga arvasid sellest meditsiinitöötajad: “Oleks te ometi vaadanud selle eide mustusest korbatanud kätele! Alles ta tühjendas lauta, puhastas lehma ja samade kätega, paremal juhul neid kergelt loputades, millest on vähe kasu, asus sünnitajat kantseldama. Samade määrdunud kätega andis ta sünnitusabi. Kuidas siis sellistel puhkudel mitte oodata sünnitusjärgset haigestumist?” (Granat 1955: 14).

mulle kooliõpetaja Eve Kaljula, et tema kolm last võttis aastatel 1983–1991 naistekliinikus vastu tuttav ämmaemand Lille Rikas. See tagas teistmoodi suhtumise, kogu eelsünnituse aja tegeles ämmaemand oma tuttavaga, teda masseerides ja rahustades. Viimase lapse ajaks 1991. aasta suvel oli Lille Rikas pensionärina suvepuhkuse ajal asendustöötajaks. Kuid sünnitusvalude ilmudes lõppes parajasti kliinikus tema vahetus. Sellest kuulnud sünnitajal olid ehmatusel valud lakanud ning ilmunud taas alles õhtul, kui tuttav ämmaemand tööle naasis. Võib küsida, kas pole siin tegu sünnitaja omapoolse fantaasiaga? Emotsioonide kiirendavat või aeglustavat toimet sünnituskäigule ei eita meditsiiniteadlasedki. Toon siinkohal näite loomariigist. Abhaasia pealinnas Suhhumis asuvas ahvikasvanduses täheldas teadlane Eligulašvili, et poegivate ahvide ehmataamine, näiteks tugeva müraga, peatas sünnitustegevuse (Velvovski 1963: 51; vt ka Fainberg, Kask, Kõiv 1972: 31). Tartu Naistekliinikust laekus 1980. aastate kohta veel üks teade sünnitegevuse peatumise kohta, kui vabaabi elus olevat sünnitajat mõnitati sõnadega: “Ah olete põõsas käinud!”²¹

Tutvusi kasutati ka tõhusamate medikamentide hankimiseks. Siinkohal näide 1980. aastatel Tartus sünnitanud arstiteaduskonna tudengist: “Süstid on meeletult valusad, aga tabletid on meeletult defkad, pole saada.²² Ja üldse see on täielik sigadus, neid ravimeid pole üldse saada. [---] Riinal ja Indrekul olid omal ravimid kaasas, ei tea kust muretsetud. Indrek tegi oma sünnitusabi praktsi oma lapse peal” (EA 212: 45).

1980.–1990. aastate vahetusel levitas üks mu ajalooõpetajast kursuseõde Eve Paavel oma tutvusringkonnas Sheila Kitzingeri ülemaailmselt populaarset tänapäevast ema- ja lapsesõbralikku sünnitust tutvustava raamatu 1985. aastal ilmunud soomekeelset varianti *Saamme vauvan*. Enamik nõukogude meditsiinitöötajaid polnud tollal sugugi kursis sünnitusabi arenguga mujal maailmas, ei osatud ju muid võõrkeeligi peale vene keele. Näiteks spetsiifilisi seljavalusid, mida tingib lapse kuklaga ema selja poole

²¹ Sünnitajate mõnitamist vallalisuse pärast esineb tänapäevalgi — 2000. aasta veebruaris oli keegi kiirabivelsker vallalist sünnitajat nime-tanud lehmaks (Illison 2000).

²² Defitsiidi osast nõukogude meditsiinis vt nt Särj 1998: 6, 32.

olev asend üsas, kui kukal avaldab närvidele survet, diagnoositi rasedusradikuliidiks. Sheila Kitzingeri käsiraamatus õpetati lapse asendi üsasisesest muutmist sellisel puhul. Ka Kaukaasia eestlastelt Estonia külast on vihje, et sealsed külanaised olid teadlikud sellest nüansist. Kuklaga ema selja poole olev laps pöörab ennast enamasti alles sünnituse käigus ning sünnitus on kauakestvam ja valurikkam (Mikkor 1998: 949–950).

Sheila Kitzingeri raamatul oli selle lugejatele sisuliselt dissidentlik mõju. Kui ma 1990. aastal Tartu Naistekliinikus palusin endal eelsünnitustoas selga masseerida, vastas laua taga paberites krabistav günekoloog²³ “Kas te ei näe, et mul on siin tähtsam töö”. Kui ma põlvitasin valude vähendamiseks voodi kõrvale pöörandale, nähvas günekoloog: “Miks te põlvitate seal, inetu on teid niimoodi vaadata, minge kohe voodisse!” Minu vastuväite peale, et nii õpetati ühes käsiraamatus, teatati: “Mis te nüüd räägite, ega mujal ei õpetata midagi muud. Lapsed sünnivad igal pool ühest ja samast kohast.” On aga üldteada, et seljavalusünnituse korral vähendab põlvili olek valusid (Liivamägi 1995: 71). Seda, mis 1990. aastal oli Tartu Naistekliinikus keelatud, soovitati mõned aastad hiljem ilmunud Eesti arstide koostatud käsiraamatuski (Sööt, Saarma 1994: 149). 1990. aastal käratas mulle aga günekoloog viimaks, kui hakkasid pressid: “Kas te ei näe, et meil on praegu mõlemad sünnituslauad kinni!”

Eestis levis tänapäevaseid vaateid tutvustav obsteerikaalane kirjandus alles 1990. aastate keskpaigast (Sööt, Saarma 1994; Liivamägi 1995; Me 1996). Korruga pöörati kogu seni vägivaldselt pealesurutud sünnitusabiteooria pea peale, kõik soovitused ja nõuded muutusid eelnevaga võrreldes vastupidiseks.

Kuidas oli siis korraldatud sünnituste vastuvõtmine 1990. aastate alguses? Sünnituse algusvalude, väituste ajal oli naine eelsünnitustoas, presside ajal, kui lapse ilmaletulek lähenes, pidi ta minema sünnitustuppa sünnituslauale. Kui aga laud oli kinni mõne teise sünnitajaga või ei tabatud õiget hetke, võis juhtuda “äpardus”. Meenub ühe “kogemata” eelsünnitustoas sünnitanud naise jutustus sellest, kuidas ta küsis sõimavalt günekoloogilt:

²³Nõukogudeaegset bürokraatiat meditsiinis on oma raamatus ilmekalt kirjeldanud Ain Särg (1998: 7–8, 10, 18).

“Kas ma pean lapse tagasi panema või?” Ja tõepoolest, ametlikus meditsiinis võis naine alustada pressimist, lapse väljutamist alles siis, kui akušöör selleks loa andis (Velvovski 1963: 137, 116). “Sünnitaja peab hakkama väitama siis, kui ämmaemand või arst on andnud selleks loa. Varane väitamine väsitab sünnitajat ja kahjustab loodet” (Gross 1964: 42; 1976: 59). Paraku otsustab füüsiliselt terve naise normaalselt funktsioneeriv emakas ise, millal ja kui intensiivselt kokku tõmbuda, emakalihase töö ei allu tahtele (vt Sööt, Saarma 1994: 131). Ometigi on just see autoritaarse meditsiini leiutistest püsinud kõige kauem, nii võis veel 1995. aastal lugeda, et “Kui sünnitaja saab loa pressida...” (Me 1995: 38).

Naised meenutavad tagantjärele vahel kahetsusega, vahel naljatades, kuidas akušöör või arst karjus nende peale: “Ma ju ütlesin, et praegu ei tohi pressida!” Või siis: “Kas te ei näe, et meil pole praegu teie jaoks aega!” Ain Särge on oma nõukogudeaegset meditsiinilustikku kohati üsnagi hästi tabavas raamatus kirjeldanud analoogset situatsiooni vähem dramaatiliselt: “Juhtus nii, et naised hakkasid korraga sünnitama. Nagu ei võiks olla, et enne üks, pärast teine, oleks personalil aega ja võimalusi paremini abistada. Aga ei. Looduse vastu ei saa. Siin plaanimajandust ei rakenda.²⁴ Ei saa naisi kamandada: oota natuke, ära praegu sünnita, sünnita siis, kui meil on sinu jaoks aega” (Särge 1998: 133). Tegelikuses on mulle toodud mitmeid näiteid, kui naistel kästi sünnitamise viivitada ja kuidas neid näägutati juhul, kui see keelule vaatamata siiski meditsiinipersonalile ebasobival ajal eelsünnitustoas või koridoris aset leidis. 1973. aasta õpikust võime lugeda, et “tuhude tekkimine ei allu tahtele” ja “väitused tekivad samuti tahtmatult, kuid sünnitaja võib neid teatud määral reguleerida, s.t. neid kas tugevdada või pidurdada”. Arvati, et sünnitaja peab väitama vastavalt ämmaemanda ja arsti korraldustele (Kask, Kaarma 1973: 19, 23, 90).

²⁴Teisel on Särge kirjeldanud, kuidas sünnitustel rakendati plaanimajandust. Enamasti tehti naistele igaks juhuks poolviltune lahkliha lõige, kuna see mahtus aruandluses normaalse sünnituse alla (Särge 1998: 137).

Kahe sünnitustoaga süsteem oli iseloomulik ka Ameerika Ühendriikidele. Seevastu Rootsis viibis naine eelstünnituse ajal haiglas elutoasarnases ruumis omaste keskel. (Jordan 1978: 48.) Nii nagu muugi "meditsiiniline rutiin", raskendas kahe sünnitustoaga süsteem otseselt sünnituse käiku. Selliste tegurite mõju on katsetatud isegi laboriloomadega (Jordan 1978: 48).

PLATSENTA

Platsentaga seotud kombat on asendunud haiglafolklooriga. Vastasti pidi selle kõrvalisse kohta maha matma, kuid platsenta saatusel haiglas on pajatatud igasuguseid lugusid. Teadlikumad naised arvasid, et platsentadest tehti "midagi" kohapeal, nt gammaglobuliini, või viidi need koguni välismaale:²⁵ "Platsenta ja veri kogutakse suurtesse ampullidesse ja läheb Paldiski maanteele Mikrobioloogia instituudile. Sellest tehakse mingeid aineid, mis lähevad kuskile kasutamisele" (EA 212: 33 Tallinn); "Jäänuste ämbrisse kogutakse platsenta verd gammaglobuliini tegemiseks" (EA 212: 112 Tallinn); "Seda rääkisid Piia ja Jull, et platsentad kogutakse kokku, pannakse tünni ja saadetakse Ameerikasse, kus sellest mingit eriti head rohtu tehakse. Aga tegelikult läks see hoopis prantslastele ja nad tegid sellest näokreemi, aga see oli kunagi väga ammu, nagu räägivad arstiteaduskonna üliõpilased" (EA 212: 46 Tartu). Tartu ülikooli tudengite seas räägiti koguni, et keegi õppejõud kasutas platsentasid enda noorendamiseks: "Mulle see klassivend rääkis, et ta sisaldab kõvasti mingeid hormone, mis noorena hoiavad. Ja mingi naisarst õppejõud kasutas seda töötlemata kujul. Ma ei tea, kas ta just eriti noor välja nägi. Ma ei tea, meestele võib see vist võõrastavalt mõjuda" (EA 212: 46).

Niisiis arvati, et need võidi müüa prantslastele või ameeriklastele või kasutas neid osalt haigla personal. Kuidas asi tegelikult oli, ma ei tea. Platsentaverd koguti tõepoolest vereülekanneks (Kaplan 1957: 496). Ühes nõukogude sanitaarhariduslikus jutukeses soovitati rasedail määrada oma nägu platsentast tehtud

²⁵Moskva sünnitusabi käsiraamatu andmeil meditsiini-asutustes platsentad põletati või maeti maha (Bodjažina 1975: 168).

kreemiga (Murzalijeva 1966: 63), millest jäeldub, et platsentasiid töödeldi siiski ka Venemaal.

Ja ega imestada pole midagi, rahvameditsiiniski on platsentasiid kasutatud mitmete haiguste raviks nii sees- kui välispidiselt. Näiteks hõõruti sellega nii ema kui lapse nägu (Pelkonen 1931: 222, 228; Karelõ 1983: 145; Filimonova 1997: 51) või last üle keha (Loorits 1932: 144; Gantskaja 1997: 11; Gratsianskaja 1997: 37–38). Eestist on teada, et vastsündinule anti platsentatükike suhu ning sellega määriti tal ka pead ja nägu (Manninen 1924: 98–99). Kuivatatult pulbrina manustati platsentat mitmete haiguste, nt epilepsia vastu (Pelkonen 1931:228). Jaava saarel raviti platsenta söömisega lastetust (Hovorka, Kronfeld 1909: 635). Sigimatuse ravimist platsentaga on kirjeldatud ka araablattel ja serblastel. Araablattel kaevas sigimatu naine platsenta üles ja pesi end platsenta leotisega (Granqvist 1947: 98), serblastel kasutati sel kombel värsket platsentat (Hovorka, Kronfeld 1909: 516; Kašuba, Martõnova 1997: 66, 77). Mordvas söödi seda sigimatuse raviks veel hiljuti nii küpsetatult kui kuivatatult (Mikkor 1998a: 57–58). Itaalias neelas naine mahasaamise käigus tükikese eelmisest sünnitusest alles hoitud platsentat või anti tal platsenta väljutamise ajal koera platsentast keedetud puljongit. Kuivatatult kasutati seda rahvameditsiinis muulgi otstarbel (Fais-Leutskaja 1997: 271–272). Menorka saarel joodeti naist, kellel polnud piisavalt rinnapiima, platsenta tükist keedetud puljongiga (Kožanovski 1997: 315). Platsenta ravitoimet on sageli seletatud maagiliselt ning piir maagilise ja ratsionaalse vahel polegi nii selge.²⁶ Platsenta, mis on loote toitumis-, hingamis-, sisenõristus- ja erituseelund, sisaldab muuhulgas rohkesti aktivaatoreid, vitamiine, hormone ning selle ravitoimes ei peakski kaheldama.

Ravivõimet omistati varasemal ajal ka sünnitusverele, seda anti sünnitajale endale paar tilka koos veega juua. Sünnitaja verega raviti veel näiteks tuberkuloosi (Gantskaja 1997: 12). Rumeenlas-

²⁶Platsentat kasutati ka maagilistel eesmärkidel, näiteks usuti, et selle matmisviis mõjutab nii ema kui lapse tervist ja naise viljakust (Grünthal 1924: 305, 389; Manninen 1924: 99). Bulgaarlased arvasid, et platsenta abil võib ühelt emalt rinnapiima ära võtta teise ema kasuks, seetõttu tuli platsenta varastamist vältida (Markova 1997: 108; vt ka Mikkor 1998: 965–967; 1998a: 57–59).

telt ja venelastelt on teada, et sigimatu naine pidi sööma nabanööri otsa (Hovorka, Kronfeld 1909: 517; Zelenin 1927: 293). Eestis manustati sigimatuse vastu vastsündinu nabaverd (ERA II 187, 516 (57) < Kaarma; ERA II 193, 360 (76) < Põltsamaa). Armeenias pidi naine lastetuse raviks nabanöörijupekese tuppe panema (Arutjunjan 1974: 242).

Seda, et asi ei piirdu maagiaga, on lihtne taibata siis, kui jälgida loomade käitumist. Minu merisiga sööb alati pärast poegimist ära ühe või mitu platsentat, mis oletatavasti mõjub väga soodsalt looma jõuvarude taastumisele (Mikkor 2000b). Haiglas sünnitanud naised ei teadnud sageli sugugi, mis lapse ilmaletulekuga kaasnes, tundmata sageli platsenta meditsiinilist ega rahvapäraseid nimetusigi. Maalt pärit naised viisid platsenta kohta küsides jutu lehma poegimisele. Täheledatai, et lehmad püüavad platsentat ära süüa, mida aga inimesed takistavad. On juurdunud uskumus, et lehm jääb platsenta söömisest haigeks (EA 225: 414, 433 Jõgeva). Selles ma küll kahtlen, oletatavasti rohkesti hormoone sisaldava platsenta söömine muudab lehma piima inimestele pikemaks ajaks sobimatuks, mis ei tähenda aga sugugi, et see ei võiks vasikale just üliskasulik olla.

Kuid platsenta söömine pole ka inimeste seas kaugeltki kadunud komme. Hiljuti kuulsin, et minu Šveitsis elav soomlannast sõbranna sõi 1989. aastal koos ämmaemandaga oma platsentat, praadides seda nagu maksa. Sünnitus oli kodune, mis polnud Šveitsis kuigi tavaline. Ämmaemand, kes seda soovitas, oli sünnikombestiku uurija ja oma ala parimaid asjatundjaid Šveitsis. Oma toimingust ei julgenud naine rääkida ühelegi tuttavale ega oma emalegi, kes talle muidu väga lähedane on. Seega võib niisuguseid asju esineda tänapäevalgi. Juhtumid ei ulatu uurijateni. Tavakujutelmades on platsenta söömine midagi loomuvastast ning seda varjatakse ka lähedaste eest. Hispaania rahvaste sünnikombestikku kirjeldanud Kožanovski juhatab platsenta kasutamist rahvameditsiinis tutvustava tekstilõigu sisse eelarvamusliku lausega "Oli ka vähem apetiitseid retsepte" (1997: 315). Just nagu oleks uurija teadnud, mis maitse sellel keeduleemel on. Mulle on väidetud, et praetud platsenta meenutab maksa.

Olen uurinud, mida arvavad naised tänapäeval Eestis platsenta söömisest kui sellisest. Seda peetakse täielikuks perverssuseks.

Valitsev kultuur määrab, mis on loomulik ja mis mitte. Näiteks on täiesti loomulik panna söögilauale seapea või -jalad. Ja meditsiin on meil seni üks loomulikumaid toiminguid abort.

Uuemas eestikeelses kirjanduses on platsenta söömist mainitud alternatiivsünnituse aktivist Ülle Liivamägi, kes tutvustab platsenta kasulikkust, otsesõnu siiski soovitamata seda süüa. Revolutsiooniline ja meie ühiskonnas märkimisväärseim soovitus on aga see, et sünnitanul on õigus võtta oma platsenta haiglast kaasa ja matta see maha (Liivamägi 1995: 83). Mida nendega sünnitusmajades ikkagi tehakse? Kas ja kuhu neid müüdi? Ja milline võiks olla platsenta maailmaturu hind?²⁷

Vanad traditsioonid ei kao haiglasünnituste levimisel kõikjal ühtviisi järsult. Mõnel pool Serbias on meditsiinasutuses sünnitanud naised palunud, et neile antaks kätte nii platsenta kui nabanöör, et sooritada nendega traditsioonilisi toiminguid (Kašuba, Martõnova 1997: 76). Mida nimelt, seda ei ruttagi inimesed enamasti teadlastele seletama. Mõnel pool Jugoslaavias panevad naised tänapäevalgi sünnitusmajas lapse kõrvale rätikusse mähitult noa, leiba ja soola (Kašuba, Martõnova 1997: 79), mis oli paljude rahvaste traditsioonis laialt tuntud kaitsemaagia. Abhaasias Estonia külas rääkis mulle Maria Pihlakas, et kui ta tütar 1951. aastal "särgis" sündis, s.o lootekoti tükkidega, kuivatas keegi vene naine selle ära ja andis talle haiglast lahkudes kaasa, et ta hoiaks seda lapse abiellumiseni ning siis annaks tütrele kaasa (Mikkor 1998: 956). Mordvas, kus "särgi" ja platsentaga seotud traditsioonid olid veel hiljuti elujõus, kurdeti, et haiglas võidakse õnnesärk ära varastada või et seda ei anta sünnitajale kätte (Mikkor 1998a: 56).

Sünnitusmajas oli naine meditsiinasutuse voli all ja tal polnud õigust oma platsentale. Ka kodus sünnitanute platsentad viidi haiglasse, ning kiirabis tuli ette ka arusaamatusi. Ämmaemandaid kiirabis ei töötanud ja kõik arstid polevat teadnud, mis asi on platsenta: "No tänapäeval tavaliselt nad kutsuvad kiirabi ja sel juhul see kiirabi peab selle haiglasse kaasa viima, et seda kontrollida, et terve oleks, et tükki sisse ei jääks, kui tükid sisse jäävad, siis

²⁷ 1999. aastal oli üks juuksur mu kolleegile soovitanud juuste ravimiseks Prantsuse platsentaekstrakti hinnaga 25 krooni ampull.

tulevad verejooksud. [---] Kiirabid ongi hädas. Ükskord oli olnud nii, et arstilt oli küsitud, kas platsenta on vastuvõtu toas. Kiirabi-
arst oli küsinud seepeale, mis asi see platsenta veel on?" (EA 212: 212–213 Tallinn). Tsiteeritu oli ise ämmaemand. Niisamuti ei tundnud naised enamasti huvi, mida platsentaga tehti, võhik-
likkust esines ka meditsiinitöötajate seas: "Nad tegelikult praegu
kogutakse kokku. Eraldi auto käib viimas ja eraldi kohta kogu-
takse. Ma ei tea, kas nad haisevad, sellepärast viiakse eraldi, või
tehakse nendega midagi, mitte ma ei tea" (EA 212: 213 Tallinn).

Eakamad inimesed nentisid, et tänapäeval ei osata platsen-
taga kuigivõrd viisakalt ümber käia: "No vanainimestel — et
viimased ja esimene pesuvesi et pandi tütarlastel aeda, et siis jääb
koduseks. Et viimased ei tohi ilma peale jätta. Eks vanad ini-
mesed kohe toimetasivad seda asja. Nüüd seda moodu enam ei
ole, nüüd käivad kõik prügimäele ja käimlasse" (EA 225: 433
Jõgeva). Keskealised naised ei teadnud sageli platsenta nime-
tustki, rääkimata sellest, mida sellega tehti. Külanaised või maal
kasvanud olid rohkem kursis lehmade poegimisega (EA 212: 20
Purku; 249 Vergi; EA 225: 414 Jõgeva). Sama täheldasin Kau-
kaasia eestlastel (Mikkor 1998: 966). Tänapäeval ongi inimestel
vahetumad sündi ja surma puudutavad kogemused seotud sageli
koduloomadega.

(Järgneb)



HEINO MIKIVER

TECHNE MÕISTEST PLOTINOSEL

Marju Lepajõe

Eelmise aasta *techne*-konverentsil juba käsitleti Platonit, Aristotelest ja mõnd teistki antiikmõtlejat (vrd Lepajõe 2000). Tekib küsimus: milleks lisada siia ritta veel Plotinos? Vastus võiks olla: terviklikkuse, proportsionaalsuse ja seostatuse huvides *techne*-mõiste ajaloolisel käsitlemisel.

(1) Platon ja Aristoteles ei hõlma paratamatult kogu antiikajal mõeldud, sh *techne*-käsitust.

(2) Ei oleks lihtsalt võimalik Plotinosel peatumata edasi minna Kaspar Kolgi ettekande juurde "seitsmest tarkuse sambast", niipalju kui ma selle ainet ja suunitlust aimata oskan. Nii õhtumaine kui hommikumaine kristlik teoloogia on ennast mingi enesestmõistetavusega üles ehitanud uusplatoonilisele filosoofiale. Seetõttu käsitatakse neis muu hulgas ühtmoodi küsimust, mis on inimese mõistuslikkuse allikas ja millised on mõistuslikkuse piirid. Samuti kandub kristlikku mõtlemisse Plotinose esteetika-mõistmine ja inimese loomingu, kreaativsuse käsitus. Niisiis just selle tõttu, et kristlik mõte Plotinose filosoofia nii täielikult omaks võttis, võib väita, et Plotinose õpetus on õhtumaise esteetika ajaloos mõjukamgi kui Platoni ja Aristotelese õpetus. (Ehkki ta ei vastanda end neile, vaid arendab ja sünteesib teatud jooni.) Ja see mõju jätkub ka XX sajandil (vähemasti kuni Malevitši, Kandinsky ja Merleau-Pontyni¹).

Ettekanne konverentsil "Tekhne B" 12. III 1999.

¹Vastavad representatiivsed tekstid on koondanud Paul Mathias väljaandes: Plotin 1991: 207–231.

I. PLOTINOSE ELUST, ÕPETUSEST JA OSALUSEST UUSAEGSES FILOSOOFIAS

Kuivõrd eesti keeles ei ole Plotinost tutvustatud kuigi palju, söandan meenutada Plotinose eluaastaid, mis langevad III järelkristlikku sajandisse (205–270). Egiptuses sündinud, seal ka koolihariduse saanud, platoonik Ammonios Sakkase juures õppinud, ringi rännanud ikka eesmärgil õppida filosoofiat, jõudis Plotinos 40-aastaselt Rooma, kus hakkas õpetama filosoofiat. Alles 49-aastasena hakkas ta oma õpetust ka kirja panema. Oma õpilastele ja kuulajatele oli ta küllap jumaliku mõõtmega õpetaja, sest tema eksistents oli üksainus pinges mõttetöö. Nagu kirjutab tema õpilane Porphyrios, oli Plotinos täielikult keskendunud intellektile ja kõigi õpilaste üllatuseks käis ta selle tee lõpuni (Porphyrios, *Vita Plotini*, 8. 6–8). Ta väljus mõtlemisest ainult uneajaks ja sellegi aja kahandas ta minimaalseks, süües harva ja kontempeerides pidevalt (8. 20–32). Et teda peeti pühaks ja jumalasarnaseks kasvatajaks, näitab seegi, et paljud kõrgest seisusest roomlased jätsid surma korral oma lapsed tema kasvatada (võisid jätta ka kogu varanduse) (9. 5–9). Olles 26 aastat Roomas õpetanud, lahkus ta elu lõpul sealt. Teda tabas mingi pidalitõve vorm ja ta suri samahästi kui üksinduses. Siiski jõudis viimasel hetkel ta juurde õpilane Eustochius, kelle järgi olid Plotinose viimased sõnad: *Püüa jumalik meis tagasi viia jumalikuni kõiges* (2. 23–29).

26 aastat eksistentsi mõtlemises ja kõnelemises tekitas kirjaleiku pärandi, mida näiteks tema õpilasel Ameliosel kuhjus märkmete ja konspektide vormis umbes 100 köidet (3. 46–47). Traktaadid, mis Plotinos ise 15 aasta jooksul kirja pani, andis ta korrastamiseks Porphyriosele (7. 51; 24. 2), kes süstematiseeris kirjutised temaatiliselt — kuus valdkonda, igas üheksa traktaati, eeskätt arvude sümmeetria pärast. Nii ongi meieni säilinud kuus *Enneaadi* (kr sõnast *ennea* 'üheksa'), kokku 54 traktaati.

Ma ei peatuks siinkohal pikemalt Plotinose õpetusel; mingi osa sellest tuleb jutuks allpool. Põhjalikuma ülevaate Plotinose elust ja õpetusest eesti keeles võib leida *Akadeemiast* nr 5, 1993 (Armstrong 1993). Samas numbris on avaldatud ka kahe Plotinose traktaadi tõlge eesti keelde: *Ilust* (I 6) ja *Vaimsest ilust* (V 8), mis

õnnelikul kombel kuuluvad käsitletava teema seisukohalt kõige olulisemate tekstide hulka.

Siiski võiks nimetada kolme aspekti, millega Plotinos osaleb uusaja filosoofias ja mis on ka *techne* käsitlemisel olulised:

(1) **Plotinos internaliseeris-seespidistas mõistusliku reaalsuse.** Mõteldes platonismi kahest maailmast, meelelisest ja mõistuslikust, kutsub Plotinos meid avastama mõistuslikku olemist meie hingest, *meie sees*. Reaalsuse põhistruktuure ja allikaid tuleb otsida meie sisimas loomuses, sest Plotinose järgi on maailm hingest, hing on intellektis ja intellekt on ühes, ainulises. Niisiis: maailm on peas ja mitte pea maailmas.

(2) Plotinos on ütelnud paljugi valdkonna kohta, mida antiikfilosoofias on vähe käsitletud — **inimese subjektiivsuse** valdkonna kohta. Ta tuletab meelde, et filosoofilistes otsingutes pole ainult objekt, mida uuritakse, vaid ka keegi *subjekt*, kes uurib. Plotinos rajas *ise-filosoofia*, filosoofia *ise*'st, selle astmetest ja liikuvusest, selle juurtest mõtlemisprotsessis, mille inimene välistest asjadest hõivatuna unustab.

(3) Plotinos tegeles intensiivselt **keele ja mõtlemise piiridega**. Erinevalt varasematest mõtlejatest oli talle väga selge, et inimese ratsionaalsus ja selle väljendamine on piiratud mõnede uuritavate realiteetide suhtes; et *tunnetusvõime* ja *sõnaline väljendusvõime* ei ole korrelatsioonis ja ei saagi olla.²

II. *TECHNE* PIIRITLUS JA LIIGID

Mõiste *techne* ei esine Plotinosel kuigi sageli — kuues *Enneadis* kokku 68 tekstikohas (Sleeman, Pollet 1980: 1013–1015). Kui võrdluseks tuua Platon, siis temal ulatub selle sõna esinemus 500 korrani või rohkemgi (Brandwood 1976: 876–877).

²O'Meara 1995: 117–118. Parimaks lühikokkuvõtteks Plotinosel kohast õhtumaise filosoofia ajaloos võiks ehk olla: Henry 1969.

Kuivõrd Plotinos pidas ennast eelkõige Platoni õpilaseks, tekib küsimus, kas ta kõneleb *techne* kohta sedasama mis Platon või mõistab ta *techne*'t teistmoodi³.

(A) Nii nagu Platonil, esineb ka Plotinosel *techne* mitmel korral lihtsalt kõnekeelse 'käsitöö' tähenduses, ilma igasuguse kontseptuaalse taustata: Näiteks III.8.4.45⁴: *Sellest [s.o et kontemplatsioon on raske] annavad tunnistust ka tõmbimad lapsed, kes võimetuna õppima ja kontempleerima pöörduvad käsitöö [techne] ja lihttöö juurde.*⁵ Vrd VI.3.1.27, kus linna kodanikke jaotatakse varanduse ja *techne* järgi — millist tööd keegi teha oskab.

(B) Kui vaadelda üksikuid *techne* vorme, siis ka siin ei erine Plotinose käsitlus Platoni omast. Platoni nimetatud *techne*'de ritta lisab ta küll maagide *techne* ja armastuse *techne*, aga need mõisted on endiselt nagu Platonilgi kõnekeele piiril. (Vrd ka Lepajõe 2000.)

(C) Platonist hakkab Plotinose *techne*-mõiste erinema liigituses. Platonil esines mäletatavasti kaks *techne*'de liigitust:

1) **tulemuse järgi**, kus tekkis 2 rühma: ühelt poolt **tekitavad tehnikad**, mille alla kuulus ka jäljendamine, s.o meie mõistes kunst; teiselt poolt **haldustehnikad** — sellest liigitusest Plotinosel jälgi ei ole;

2) läbivam ja ehk pärisomane liigitus oli Platonil **hierarhiline**: hierarhia tippu asetused ühes variandis muusilised kunstid ja gümnaastika, teises variandis dialektika.

Sellele mõneti sarnaneva liigituse, kus *techne*'sid püütakse liigitada vastavalt sellele, millele *techne* on suunatud, leiame Plotinosel tõesti V *Enneaadi* 9. traktaadist "Intellektist, vormidest ja olemisest" (11. ptk). Plotinos küsib seal, kas *techne*'ga tehtud asjad ja *techne*'d kuuluvad mõistuse valda. Ja vastab: "Mis

³Seni ei ole *techne*-mõistet Plotinosel erialakirjanduses eraldi käsitletud. Kitsamalt kunstist ja laiemalt esteetikast annavad ülevaate vastavalt: Keyser 1955; Lossev 1980.

⁴Plotinose tekstidele viitamisel märgivad numbrid vastavalt *Enneaadi*, traktaati, paragrahvi, rida. Arvestuse kokkuleppeliseks aluseks on põhjalikem Plotinose tekstikriitiline väljaanne: Plotinos 1951–1973.

⁵Siin ja edaspidi käesoleva kirjutise autori tõlked.

puutub kõikidesse jäljendavatesse kunstidesse — maalimisse ja skulptuuri, tantsu ja miimi —, mis on mingil kombel koostatud siinse maailma elementidest ja kasutavad meeltemaailma mudelit, jäljendades vorme ning liikumisi ja kohandades iseendale proportsioone, mida nad näevad, siis ei oleks õigustatud neid tagasi viia sinna [s.o mõistusega hõlmatavasse maailma], välja arvatud inimese *logos*'es. Kui aga mõni kunstianne alustab [individuaalsete] elusolendite proportsioonidest ja jõuab proportsioonide vaatluseni elusolenditel üldse, siis oleks see osa väest [*dynamis*], mis vaatleb ja jälgib ka seal kõikset sümmeetriat mõistuslikus. Ja kindlasti oleks kogu muusika — sest selle mõttesisuks on rütm ja harmoonia — samalaadne, täpselt nagu kunst, mis mõtleb mõistuslikest arvudest.” Edasi jätkab Plotinos, et kunstid, mis teevad kunstlike tajuobjekte, nagu ehituskunst ja puusepakunst, kuuluvad mõistusega hõlmatavasse maailma sedavõrd, kui nad kasutavad proportsioone ja mõistuslike printsiipe. Kui nad aga segavad need printsiibid meelelisse, ei kuulu nad enam sinna. Sinna kuulub siis veel üksnes see, mis on meistri *p e a s*. Plotinos jätkab põlluharimise, arstikunsti, kõnekunsti ja riigivalitsemisega ning leiab, et sel määral, kui nad vaatlevad printsiipe intellektis, kuuluvad nad kõik sinna.

Plotinose loendis on võimaliku hierarhia elemendid kõik olemas ja lõpuks see hierarhia isegi justkui tekib, kui öeldakse, et “geomeetria vaatleb mõistuslike asju, mistõttu ta tuleb paigutada mõistusega hõlmatavasse, ja tarkus, *m i s o n k õ i g e k õ r g e m a l* olevat vaadeldes”. Aga hierarhiat ikka ei teki, sest tarkus (*sophia*) pole Plotinosel enam *techne*.

See oli Plotinosele omane mõttearendus, mis on varjamatult leige ja ujuv, kui on vaja süstematiseerida midagi sellist, mis pole tema meelest oluline. Hierarhia *techne*'des ei ole lihtsalt oluline. See ei vii teadmise keskmeele lähemale. **Teatud mõttes on kõik *techne*'d absoluutsest teadmisest ühekaugusel**, niivõrd kui nad üldse *techne*'d on, täpsemalt öeldes, niivõrd kui nad *techne*'s osalevad.

(D) Kui Platoni *techne* käsituse puhul võis jõuda järeldusele, et kaks kõige olulisemat *techne* predikatiivi võiksid olla (1) **äraõpi-**

tavus ja (2) puudulikkus, siis Plotinosel on *techne* küll äraõpitanav, aga mitte puudulik.

Vastupidi: *techne* ise kui selline on täiuslik, nimelt selles mõttes, et ta ei vaja midagi. Platonil vajasisid *techne*'d üksteist, Plotinosel ei vaja, ehkki nad võivad üksteist kasutada. (Näiteks filosoofia võib kasutada dialektika *techne*'t, vaadeldes *physis*'t (I.3.6.2).) Plotinos ütleb (II.3.16.39): *techne'des ja nende logos'ies ei ole eksimust, ei midagi techne vastu ega hävingut sellele, mis on techne järgi tehtud. Või V.9.10.3: Mõistuslikus maailmas pole midagi, mis on loomuvastane, nii nagu techne'des pole midagi, mis on techne vastu, ja ka seemnetes pole lombakust [s.t et inimese seemnes ei ole eos, et ta hiljem lombakaks võib jääda].*

Aga inimene rakendab sageli *techne*'t puudulikult, mistõttu *techne* teosed võivad olla "nõrgad" (I.8.14.5). Halb *techne*'ga tehtud teostes pärineb vaegusest ja ilmajäämisest ja puudusest, see on aine ebaõnnestumine (V.9.10.18). Kui kunstnik satub segadusse, hakkab ta arutlema ja *techne* enam ei loo, vaid nõrgeneb, (sest vajadus mõtelda tekib, kui mõistus väheneb; *resp.* kui kirjandus on nõrk, tekib nõudlus kirjandusteooria järele, jne), aga kui raskusi ega hämarust hinges ei ole, siis valitseb ja tegutseb *techne* (IV.3.18.5).

Kuidas võiksime siis Plotinose *techne*'t määratleda?

***Techne* on struktureeriv printsiip, mõistuslik vorm (*logos* — VI.3.16.13), mis annab ainele korra, vormi, nii et tekivad asjad saavad eksisteerida ja toimida selliselt, nagu see on asja loomuses vastavalt asja ideele.**

Kokkuvõtlikult ütleb Plotinos *techne* kohta kümme asja:

1. *Techne*(d) on hilisem(ad) kui *physis* ja *kosmos* (II.9.12.18).
2. *Techne* peegeldab kõiksuse jumalikku korda, mille printsiipi võib samuti nimetada *techne*'ks: (III.2.13.18) *Et kõigel on alati-seks mingi kord, tuleb järeldada sellest, mida me kõiksuses näeme, kuidas ta [s.o kord] ulatub kõikjale, kõige vähemanigi, ja imepä-rane on see techne niihästi jumalikes [asjades] kui ka neis, mille puhul võiks oletada, et ettenägevus põlgab neid tühisteks. . . Samal kombel võib techne'ks nimetada seda, kuidas elule omane aktiivsus (*energeia*) vormib elu ja paneb selle liikuma, sest see*

on võrrelda vantsu *techne*'ga — elu on nagu tants, mille paneb liikuma *techne*, ja elu on sel viisil kunstiline (*technike*) (sealsamas).

3. *Techne*'t juhib teadmine (V.8.5.2).

4. *Techne* on miski muutumatu oma avaldumisvormides (III.8.2.11).

5. *Techne* jääb iseenesuses väljapoole ainet ja *techne* päralt on tõeliselt olev skulptuur või voodi (V.9.5.40), nii nagu ka ilu, mis on kehas, on kehatu (VI.3.16.18). *Techne* antakse asjale väljastpoolt (IV.3.10.16; IV.3.21.14).

6. *Techne* teeb liitseid asju ja mitte lihtsaid (V.9.3.9).

7. *Techne* siseneb ainesse *imago* kaudu (V.9.5.39).

8. Inimsugu osaleb *techne*'s, nii nagu ta osaleb ka tarkuses, mõistuses ja õigluses (III.2.9.25).

9. Kunstniku hinge tuleb *logos* toimimise jaoks *techne*'st (V.9.3.31).

10. *Techne* ei kaalutle (tegemist on küll Aristotelese tsitaadiga) (IV.8.8.15), ta loob spontaanselt, lihtsalt loob.

Kui siinkohal veel kord tõmmata paralleele Platoniga, siis on 20. sajandil kõik need punktid sisse loetud ka Platoni *techne*-käsitusse. Aga Platon ei ole vähemasti sõnastanud selletaolisi seisukohti, iseasi, et neid võib välja lugeda, mida Plotinos Platoni platoonilise õpilasena ka teinud on. (Samuti võib neid punkte leida Aristotelesel.)

III. *TECHNE* TAUST

Siiski erineb Plotinose *techne*-käsitus Platoni omast milleski olulises ja see on *techne* vastandmõiste.

Platonil oli *techne* vastandmõisteks muusiliste kunstide kontekstis *muusa* (kr $\mu\omicron\upsilon\sigma\alpha$), mis oleks täpne vaste meie 'kunstile'. *Techne* taanduks selles vastanduses 'tehnikaks'. Platoni kunst rajaneb *maania*l ja *entusiasmil* — jumalikul inspiratsioonil. Üksnes tehnilistest oskustest ei piisa, et kunstnikuks saada.

Seevastu on Plotinosel *techne* tegudele vastandatud looduse, *physis*'e teod. Nende kahe loomevormi tulemus võib olla sama

ilus: *kunst võib anda ilu kogu hoonele koos selle üksikosadega, physis võib anda selle üksikule kivile* (I.6.2.25).

Ometi on Plotinose jaoks *techne* loomingu ilu suurem ja ilusam kui *physis*'e loominguil, sest kunstnik ei jäljenda lihtsalt nähtavat, vaid tõuseb seadusteni, *logos*'teni, kust *physis* on pärit (V.8.1.34). Kunstnik paneb kivisse idee, paneb vormi ilu (V.8.1).

Miks *techne*'ga loodu ilu on suurem kui looduse ilu, nõuab põhendamist.

1. Hüpostaasid. Plotinos käsitleb olevat hierarhilisena, **hüpostaasidena**. Selle tuum, mille kohta me midagi ütelda ei saa, on **Üks või Ainuline** (kr $\xi\nu$). Plotinos ütleb selle kohta küll ka *hüve* ja *ilu*. Sellest tuumast eendub **mõistus** või **intellekt** (kr $\nu\omicron\upsilon\varsigma$), sellest omakorda **hing** (kr $\psi\upsilon\chi\eta$), mis suubub ainesse, tema enda loodusse. Eendumine, esiletulek on pidev, ajatu pulbitsemine, lainetus. Iga järgmine aste jäljendab eelmist, aga nõrgemas, madalamas vormis — tekib kosmiline pantomiim. Inimeses ja kogu olevas on samad astmed segatud kujul.

2. Ilu on **korrastatus**.⁶ Mida kaugemal olemise tuumast miski on, seda suuremas korratuses ta on ise ja seda suuremat korratust ta loob. Mida edasi, seda väiksemaks jääb jumalik kiirgus. Loodus oma stiihias loob järjest suuremat korratust ja suubub lõpuks mitteolemisse, mis on igasuguse korrastatuse puudumine. Looduse tekitatud ilu on **j u h u s l i k**.

3. Inimene on **tasandite segu**. Temast endast sõltub see, kas ta pöördub veel suuremasse korratusse või pöördub tagasi intellekti poole. Kunstnik on lagunemise endas peatanud ja loob, hoides mõtetes ideed, keskendunult intellektile, andes asjadele nende algse ilu, mida loodus ei saa anda. *Kõik asjad pärinevad Ühest ja püüdlevad Ühe poole; sest sellisel viisil püüdlevad nad ka hüve poole; miski ju ei sünniks ega kestaks, kui tema püüdlus poleks suunatud Ühe poole. [---] Iga kunst püüab oma loomet juhtida selle poole, niivõrd kui suudab ja nii lähedale kui suudab* (VI.2.11.26).

Niisiis puudub Plotinosel selline suhtumine jäljendavatesse kunstidesse, mida väljendab Platon *Politeias* (597b–598c), et nad tee-

⁶Ilu-mõistest Plotinosel vt põhjalikumalt: Beierwaltes 1993.

vad "jäljendite jäljendeid". Plotinosel valdab kunstnik *eidos*'i ja jäljendab neid.⁷ Kunstnik loob nähes, kaedes. See on erinev Aristotelesest, kellel kunstnik loob teades.

IV. KAEMUS

Ent kuidas jõuda *eidos*'te, ideede kaemuseni?

Inimese sees on alati intellektuaalsed võimed. Kogu tagasi-pöördumine rajaneb nendel, rajaneb õppimisel.

Propedeutika

Propedeutika kunstile on propedeutika igasugusele intellektuaalsele tunnetusele, see on *homioiosis* (kr ὁμοιωσις) 'samastumine'. Inimene peab alustama iseendast. Ta peab selgusele jõudma, mis on ilu tema sees. Ei saa näha ilu asjades, kui pole n-õ realiseeritud ilu iseendas. Inimene peab samastuma iluga iseendas: *Pöördu tagasi iseenesesse ja vaata! Ja kui sa ei näe ennast veel ilusana, siis skulptorina, kes teeb kaju, mis peab ilus olema, raiub midagi ära, tasandab midagi, teeb midagi siledaks, midagi puhtaks, kuni on kujule andnud ilusa välimuse, raiu sinagi ära see, mis on ülearu, ja tee sirgeks, mis kõver. Puhasta pime ja tee säravaks ja ära jäta "tööd oma kaju kallal", kuni välgatab sulle vooruse jumalik sära, kuni näed "mõõdukust pühal istmel troonimas" [---] oled tervenisti üksnes tõeline valgus (I.6.9.7).*

Põhjuseks, miks inimene ei suuda jõuda suure kunstini, on Plotinose arvates sageli see, et ei suudeta iseennast eelnevalt "estetiiliselt realiseerida". Samas ei saa Plotinose jaoks olla sellist nähtust nagu vastik inimene, aga suur kunstnik — või suur mõtleja, aga kole iseloom.

⁷Põhjalikumalt vt Rich 1960.

Pöördumine ja ülesminek

Seda, mis peab propedeutikale järgnema, Plotinos kuigi palju ei seletagi. Protsessi võib võtta kokku kahe terminiga: ἐπιστροφή ('(mõtletaja) tagasipöördumine (iseendasse)' ja ἀναγωγή 'ülesminek'. Tuleb pöörduda ära meelelisusest ja paljustest (ἄφελε πάντα 'jätta kõik' — V.3.17.38). Tuleb teadvustada oma olukord: *Hinge olemine hõlmab paljut, kõikegi, nii ülemist kui alumist kuni iga üksiku eluvormini; igaüks meist on mõteldav kosmos; alamate hingeosadega puutume sellesse maisesse maailma, ülemistega puutume mõistusesse kosmoses; oma mõteldava osaga püsime tervenisti ülemises maailmas, üksnes oma viimase tükiga oleme ketis madalama küljes (III.4.3.21). Meie hing ei ole tervenisti uppunud, vaid üks osa tema olemusest püsib alati mõteldavas (IV.8.8.2). Teadvustamisele peab järgnema ülesminek, hüpoostaaside läbimõtlemine. Lõppsiht on ühinemine Ühega. (Vrd ka Beierwaltes 1974: 12–14.)*

Kaemus

Ilmselt ei peagi seda tagasikäiku detailselt seletama, iga sammuga on niikuinii valgust rohkem. Kaemuse enda sõnastamine oleks küllap nii või teisiti ebaadekvaatne. Siiski on Plotinos ise sõnastanud vähemasti ühe kaemuse, mida tsiteeriksin (V.8.4.4): *Sest kõik on läbipaistev, ei midagi hämarat ega midagi ettejäädavat, vaid kõik on igaihele näha sügavaima sisimani. Sest valgus on läbipaistev valgusele. Ja kõik sisaldab kõike iseeneses ja näeb ära kõik teises, nii et kõikjal on kõik ja kõik on kõik ja igaüks on kõik ja kirkusel pole piiri. [---] Ja päike on seal kõik tähed ning iga täht on jälle päike ja kõik teised tähed. Igaühes on midagi erinevat ja neis ilmub ometi kõik. Ka liikumine on puhas [---] ja seisakurahu on häirimatu. [---] Ja ilu on ilu. Kirjeldus jätkub veel pikalt.*

Kunstniku "roll"

See, et tunnetuse algus on ärapöördumine, ei tähenda üldse mitte sotsiaalset ükskõiksust. Plotinos ise järgis õpetades ja kirjutades nn andmise eetikat. Täiuslikkusele on omane, et ta loob iseenesest midagi veel ega vähene sellest.

Esteetilisel nägemusel on alati kosmiline dimensioon. Kui võrd kunst väljendab *eidōs*'i palju paremini kui looduse teod, on kunstniku osaks **anda elule rohkem olemist**, tuua esile *eidōs*'te ilu, pannes seda ainesse, sellega intensiivistada intellekti, mõistuslikku olemist.⁸

Kunstnik ja filosoof

Et terviklikkuse mõttes põgusalt peatuda kunsti ja filosoofia suhtel, siis siin püsib Plotinosel Platoni skeem. Meie siht on saada jumalasarnameks ja parimad eeldused selleks on armastajal, muusikul, kes viljeleb muusilisi kunste, ja filosoofil. Aga lõpuni välja viib siiski **intellektuaalsete võimete süvendamine**, ei piisa *eidōs*'te kaemisest, et jõuda püsiseisundisse, kus mõte mõtleb iseennast. Kunst ei ole tunnetuse lõpp, **tunnetus tipneb seal, kus *techne* on juba lõppenud**, *techne*'st ülemal. Puhtas mõistuses *techne*'t enam ei ole. See valdkond jääb **filosoofiale**. (Vt nt traktaat I.3 "Dialektikast".)

Kokkuvõtteks tuleb hämmastusega tõdeda, et Plotinos pärandas Õhtumaale õpetuse kunstist, milles **puudub** selline mõiste nagu **inspiratsioon**. See, mis on inspiratsiooni asemel, võiks kanda nime **intuitsioon** (ladina sõnast *intueor* 'sisse vaatama'). Loomevõime ei ole antud väljastpoolt — see on inimese enda intellektis. Ja sõltub inimesest endast, tema pingutustest, kui intensiivselt ta *techne*'s osaleb ja mida ainesse panna suudab.

Kirjandus

- Anton, J. P. 1967–1968. Plotinus' conception of the functions of the artist. — *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 26, pp. 91–101
- Armstrong, A. Hilary 1993. Plotinose õpetus. — *Akadeemia*, nr 5, lk 959–970
- Beierwaltes, Werner 1974. Reflexion und Einung. Zur Mystik Plotins. — W. Beierwaltes, H. U. von Balthasar, A. Haas. *Grundfragen der Mystik*. Einsiedeln: Johannes-Verlag

⁸Põhjalikumalt vt Anton 1967–1968.

- Beierwaltes, Werner 1993. Ilu-armastus ja jumala-armastus. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1190–1209
- Brandwood, L. 1976. *A Word Index to Plato*. Leeds
- Henry, P. 1969. The place of Plotinus in the history of thought. — Plotinus. *The Enneads*. Transl. by S. MacKenna. 4th ed., rev. by B. S. Page. London: Faber & Faber, pp. XXXV–LXX
- Keyser, E. de 1955. *La Signification de l'Art dans les Ennéades de Plotin*. Louvain: Publications Universitaires ("Université de Louvain. Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie", 4e série, fasc. 7)
- Lepajõe, Marju 2000. *Techne mõiste Platonil*. — *Akadeemia*, nr 3, lk 552–561
- Lossev 1980 = Лосев, А. Ф. *История античной эстетики: Поздний эллинизм*. Москва: Искусство
- O'Meara, D. 1995. *Plotinus: An Introduction to the Enneads*. Oxford: Clarendon Press
- Plotin 1991. *Du Beau. Ennéades I,6 et V,8*. Préface, traduction et commentaires de P. Mathias. Paris: Presses Pocket
- Plotinos 1951–1973 = Plotini *Opera*, t. I–III. Ediderunt P. Henry et H.-R. Schwyzer. Paris: Desclée de Brouwer; Bruxelles: L'Édition Universelle, S. A. ("Museum Lessianum. Series philosophica", XXXIII–XXXV)
- Rich, A. N. M. 1960. Plotinus and the theory of artistic imitation. — *Mnemosyne*, vol. 13, pp. 233–239
- Sleeman, J. H., G. Pollet 1980. *Lexicon Plotinianum*. Leiden: Brill; Leuven: University Press ("Ancient and Medieval Philology". De Wulf-Mansion Centre, ser. 1, II)

MARJU LEPAJÕE (sünd. 1962) on klassikalise filoloogia magister, TÜ Usuteaduskonna teadur, ajaloolise usuteaduse ja ladina keele õppetooli hoidja.

Akadeemias varem avaldanud artiklid "Selget, lihtsat, puhast: Plotinosest ja tema tõlkimisest" (1993, nr 5, lk 949–958) ja "Techne mõiste Platonil" (2000, nr 3, lk 552–561); arvustuse "Dominiiklased mõtisklemas" (teosele *Tallinna Dominiiklased: Kloostrimõtisklusi*. Koost. T. Kala. Tallinn, 1993) (1994, nr 4, lk 848–855); ja järgmised tõlked: Canterbury Anselmi "Proslogion ehk Kõnelus" (1991, nr 9, lk 1876–1913); Carl Morgensterni "Platoni *Politeia*'ks nimetatud raamatu ees-

märgist ja teemast" (1993, nr 1, lk 97–106); Plotinose "Ilust: (*Enneaadid* I. 6)", "Vaimsest ilust: (*Enneaadid* V. 8)" (1993, nr 5, lk 923–948); A. Hilary Armstrongi "Plotinose õpetus" (1993, nr 5, lk 959–970); Werner Beierwaltese "Ilu-armastus ja jumala-armastus" (1993, nr 6, lk 1190–1209); Christoph Wrembeki "Petlemma täht: 13. novembril 1993 — 2000 aastat tagasi" (koos Mari Tarvasega, 1993, nr 11, lk 2389–2404); Heinrich von Kleisti "Marionetteatrist" (1993, nr 12, lk 2551–2557); Hans Urs von Balthasari "Kristliku müstika piiritelu" (1994, nr 9, lk 1890–1913); Endre von Ivánka "Nimede juurest nimetamatu juurde" (1994, nr 10, lk 2065–2084); Pseudo-Dionysios Areopagita "Müstilisest teoloogiast Timotheosele" (1994, nr 10, lk 2085–2094); René Descartes'i "Meditatsioonid esimesest filosoofiast: Katkendid" (1996, nr 8, lk 1642–1665); Platoni "*Politeia* (VII raamat 514a–521b)" (1997, nr 9, lk 1819–1828) ja Jan Szaifi "Platoni koopa-võrdpilt" (1997, nr 9, lk 1829–1842).

KATOLIKU KIRIK EESTIS

1918–1998

Lambert Klinke

Tõlkinud Mari-Ann Mändoja

Mälestades dr Heike Geldbachi (1969–1998)

SISSEJUHATUS

Pärast sajanditepikkust võõra võimu all elamist tekkis eesti rahval alles pärisorjuse kaotamisega 1816/1819 võimalus kujundada oma rahvuslikku identiteeti, kusjuures sellele arengule aitas eriti kaasa "rahvusliku ärkamise" liikumine 19. sajandi teisel poolel. Iseäranis hoogsalt jätkus see moderniseerimisfaas eesti ühiskonnas pärast Esimest maailmasõda, kui kasutati ära Vene revolutsiooni tekitatud kaos ja kuulutati 24. veebruaril 1918 välja sõltumatu ja demokraatlik Eesti Vabariik. Noor riik arenes kiiresti tugevaks agraariigiks ning tegeles edukalt majanduse jaluleaitamisega ja märkimisväärse ulatusega ka väliskaubandusega. Haridus ja kultuurielu olid kõrgel tasemel, vähemustele võimaldati laialdasi kultuurilisi, poliitilisi ja religioosseid õigusi. See tõi kasu ka katoliku kirikule Eestis, mis kuulus oma kahe väikese kogudusega Tallinnas ja Tartus Mohilevi peapiiskopkonna alla. Lisaks piiskopikoha pikaajalisele vakantsusele (22. september 1914–25. juuli 1917) kannatas katoliku kirik Eestis 20. sajandi algusest saadik veel ka seetõttu, et ei peapiiskop Vinzenz Kluczynskil (1847–1917) ega tema mantlipärijal peapiiskop parun Eduard von der

Tõlgitud saksakeelsest käsikirjast.

Täname professor Vello Salo abi eest toimetamisel.

Roppil (1851–1939) ei õnnestunud poliitilistel põhjustel Liivimaa piiskopkonda isegi abipiiskoppi ametisse leida.

KATOLIKU KIRIKU ÜMBERSTRUKTUREERIMINE EESTIS

Riia diötseesi loomisega 22. septembril 1918. a ja krahv Eduard O'Rourke'i (1876–1943) piiskopiks nimetamisega allutati Eesti kogudused Riia dekanaadile. Paavst Benedictus XV (1851–1922) saatis 1921. aasta sügisel hilisema peapiiskopi Antonino Zecchini (1864–1935) näol Eestisse Riia piiskopkonnale alluva apostliku visitaatori. Paavst Pius XI (1857–1939) nimetas 25. oktoobril 1922 ta lõpuks kolme Balti riigi apostlikuks delegaadiks. Peapiiskop Zecchini tegeles innukalt kirikut puudutava uue õiguskorraga Eestis ja nimetas preestriteks oma orduvennad Jeesuse ordust Joseph Karre (1872–1942) Tallinna ja Heinrich Werlingi (1879–1961) Tartusse. Kui neli seni abi korras tegutsenud läti preestrit maha arvata, siis jäid sellele lisaks ainult Eduard Stephany (1856–1927) pastori asetäitjana Narvas ja esimese eestlasena 26. septembril 1926 Tallinnas preestriks pühitsetud Leon Abraitis (1901–1930), kes suri noorelt, olles enne seda kõigepealt Tallinnas kaplan ja seejärel Narvas pastori asetäitja.

Eesti katoliku kiriku liikmeteks olid sel ajal peamiselt Poola ja Leedu kodanikud, kes tööliste, riigiametnike või sõduritena olid Eestisse tulnud ja moodustasid eelkõige Tallinnas, Tartus, Narvas, Pärnus ja Valgas suuremaid gruppe. Enne Esimest maailmasõda oli Eestis elanud ligi 6000 katoliiklast, ent 1920. aastaks oli neid alles jäänud vaevalt 2000. Ligi pooled neist elasid Tallinnas, kuid suurel osal neist polnud enam kirikuga mingit kontakti. Suur hingehoiuprobleem seisnes tookord ka äärmuslikus diasporaalukorras koos selle tagajärgedega. Nii seisab ühes aruandes katoliku kiriku olukorra kohta aastast 1918: "Vähetest siiajäänutest [katoliiklastest] on vaid kaduvväike osa saanud religioosse kasvatus. Kirikukäskusid enamik ei täida. Sakramendil ei käi viiendik neist üldse, enamasti lubamatu või kehtetu abielu tõttu, suurem osa käib lihavõttepühade ajal, mõned paar korda aastas. Lapsed sega-

abieludest, ja teistsuguseid eriti ei olegi, lähuvad suuremalt jaolt [kirikule] kaotsi.”¹

Kui Riia piiskopkond 25. oktoobril 1923 peapiiskopkonnaks ülendati ning eelkõige katoliku koguduste ja nende välismaalastest vaimulikest koosneva personali täieliku aktsepteerimise huvides seadis Püha Tool Eesti jaoks 1. novembril 1924 sisse “spetsiaalse apostliku administratuuri” ja nimetas peapiiskop Zecchini esimeseks apostlikuks administraatoriks. Nii tunnustati selle tulemusena kõigi kolme koguduse põhimäärust koos koguduste nõukogudega ja kinnitati need lõpuks 24. jaanuaril 1927. Selle kohaselt võis piiskop või paavsti esindaja nüüdsest siseministeeriumi loal võtta tööle välismaalastest preestreid, kui ei peaks leiduma piisaval hulgal Eesti kodanikest väljaõppinud katoliku preestreid; peale selle oli sätestatud, et preestrikandidaadid tohivad õppida ka välismaal, mis oli kiriku edukaks ülesehitamiseks hädavajalik. Hoolimata katoliku kirikule võrdse staatuse andmisest teiste kristlike kirikutega ja eelkõige tegasusast Heinrich Werlingist, kes alates 13. veebruarist 1928 andis välja katoliiklikku ajakirja *Säravad Tähed*, võib 1930. aastale eelnevast ajast rääkida kui “administratiivse iseloomuga hingehoiuperioodist”, sest tulenevalt hajali asustusest, tugipunktide [*Stationen*] suurest arvust ja katoliiklaste mitmekeelsusest polnud õnnestunud värvata Eesti missiooniks piisaval arvul preestreid.

HINGEABI EDUKAS TAASTAMINE

Pärast seda, kui paavst Pius XI pontifikaadi ajal oli alanud ulatuslik misjonitöö peaaegu kõigis maades, kus katoliku ja õigeusu kirik ruumiliselt kokku puutusid, loodeti eriti pärast *Pontificia Commissio pro Russia* rajamist 20. juunil 1926 ka Eestis riigisisesele liitumisele õigeusu kirikuga. Õigeusu kirik püüdis juba peatselt pärast riigi iseseisvumist autonoomiat saada ja moodustas ühe metropoliidi ja kahe alluva piiskopiga autokefalsel kiriku

¹Heinrich Werlingi kirjast oma provintsiaalile, käsikirjana trükitud ära väljaandes *Aus der Provinz*, 3. osa, nr 25, lk 99j. Jeesuse ordu kahe saksa provintsi ühised ülestähendused sisaldavad aastaist 1924–1938 palju huvitavaid detaile pastoraalse töö kohta Eestis.

120 000 eesti ja 80 000 vene soost koguduseliikmega. Eesti õigeusu pool kiitis ühinemiskavatsused heaks, kuid nõudis katoliku kirikult selge sõnaga rahvuslike huvide arvestamist ja täielikku sõltumatust "rahvusele võõrast suurvene kirikust". Olgugi et selle mõjul allutati Eesti katoliku kirik Eduard Profitlich (1890–1942) nimetamisega 11. mail 1931 uueks apostlikuks administraatoriks otseselt *Commissio pro Russia*'le, kelle eesotsas oli peapiiskop Michael d'Herbigny (1880–1957), polnud ühinemisliikumine Eestis saavutanud suurt ulatust, samuti mitte katoliku kirikule vastuvõetavat kontseptsiooni. Pigem tekkisid peagi teised rõhuasetused ja loodi oma kogudusi idakiriku riitusega Narvas (1934) ja hiljem Esnas (1938).

4. detsembril 1930 Joseph Kartte eest Püha Peetri ja Pauli koguduse preestrikohale tulnud Eduard Profitlich mõistis peagi, et töö Eestis võib edukas olla vaid siis, kui eestlastest elanikkond võidetakse katoliku kiriku poolele, mida seni oli nimetatud "poola rahvuskirikuks". Sestpeale püüdis ta kaasa tõmmata orduvendi omaenda provintsi *Missio Lithuania*'st ja otseselt paavst Pius XI kaudu veel teisigi ordupreestreid, keda tema värvas Krakovi komissariaadist või kaputsiinlaste Baieri provintsis. Samuti õnnestus tal kaasata Narva kogudusse kolm öde Jeesuse Püha Südame Misjonäride ordust.

Tartu preesterkonna ülevõtmisega kaputsiinlaste poolt 23. augustil 1931 korraldas apostlik administratuur ümber ka hingeabi piirkondliku jaotuse Eestis, kusjuures "lõplik" jagamine sai teoks alles 13. mail 1934, pärast seda kui Poola või Hollandi provintsis oli Eestisse tulnud veel kaputsiinlasi. Pärast seda alusid Tallinna, Rakvere ja Pärnu üksteisest sõltumatud ringkonnad jesuiitidele, kusjuures Tartu, Narva, Petseri ja Valga ringkonda kureerisid kaputsiinlased.

Pärast seda, kui tõhusat hingeabi oli Eestis preestrite vähesuse tõttu olnud pikka aega äärmiselt raske osutada, võis tänu ümberkorraldustele nüüd lõpuks töötada pidevalt, kusjuures oluliseks raskuspunktiks oli esialgu noorsoo usuline kasvatus. Kui Tallinnas oli juba 1931. aastal õnnestunud viia 44 last pärast eelnevat ettevalmistust pühasse kommuniooni, siis nüüd tuli korraldada pidev usuõpetus, mida peale laste mitmekeelsuse raskendas ka see, et nad käisid kaheteistkümnes eri koolis. Sellegipoolest õnnestus

peagi koguda usuõpetuse tarbeks enam kui 90 õpilast ja anda nädalas üle 30 usuõpetuse tunni viies keeles; sealhulgas anti pidevat usuõpetust neljas koolis: teiste koolide lapsed kogunesid preestrimajja või õdede juurde koju. Jesuiidid tegid Nõmmel varsti ka esimese katse pidada lastekodu, kus kasvatati katoliku usu vaimus preesterkonna kulul nelja tütarlast ja kuut poissi. Hiljem struktureeriti lastekodu küll täiesti ümber ja pidades silmas vajadust kodumaise vaimulikkonna järele, avati seal viieteistkümnepoolne poisslaste konvikt, mis saavutas nii hea kuulsuse, et ka mittekatoliiklastest vanemad palusid oma lapsi sellesse vastu võtta. Ka üldsus hakkas kiriku vastu üha suuremat huvi ilmutama, näiteks külastasid jumalateenistusi Tallinnas ja Tartus meelsasti ka mitteusklikud, ja katoliiklik kuukiri *Kiriku Elu*, mida kaputsiinlased ja jesuiidid üheskoos välja andsid, leidis suurt tunnustust. Seda ajajärku on Eduard Profittlich hiljem nimetanud “Looja viinamäe kõige raskemaks osaks”, hinnates oma tööd “Nõukogude Liidu eelpostil” ka “Kristuse riigile sama lootusrikkaks kui kus iganes mujal”.

DIPLOMAATILISTE SIDEMETE ARENG

Lisaks Eesti elanikkonna üha suurenevale huvile katoliku kiriku vastu arenesid ka diplomaatilised sidemed Eesti Vabariigi ja Vatikani vahel. Pärast seda kui Otto Strandman (1875–1941) oli 26. septembril 1933 Eesti saadikuna Vatikanis üle andnud oma volikirjad, nimetatakse Antonino Arata (1883–1948) 18. oktoobril 1933 kõigepealt *incaricato d'affari*'ks Eesti Vabariigis, siis 12. juulil 1935 nuntsiuseks Lätis ja Eestis; 11. augustil 1935 pühitseti ta Sardese titulaar-peapiiskopiks.

Seoses läbirääkimistega diplomaatiliste suhete alustamiseks Vatikani ja Eesti vahel autasustab paavst Pius XI Eduard Profittlichit raske töö eest katoliku kiriku ülesehitamisel ja nimetab ta 28. septembril 1933 eraaudientsi käigus apostlikuks pronotariks. 27. novembril 1936 nimetatakse Eduard Profittlich Hadrianopolis di Haemimonto titulaar-peapiiskopiks ja 27. detsembril 1936 pühitsetakse ta Tallinnas oma senise preesterkonna Püha Peetri ja Pauli kirikus Riia abipiiskop Jazeps Rancansi (1886–1969) ja

Soome apostliku vikaari piiskop Guillaume Cobbeni (1897–1985) assisteerimisel nuntsius Antonio Arata poolt piiskopiks.

KIRIKUSISENE KRIIS

Kuigi katoliku kiriku viljakas töö jätkus Eestis ka pärast uue põhiseaduse vastuvõtmist 1937. aastal, mis garanteeris küll usuvabaduse, kuid balansseeris muus osas parlamentaarse demokraatia ja diktatuuri vahepeal, tekkis 1937. aasta hilissügisel kriis kaputsiinlaste keskjuhatuse ja apostliku administratuuri suhetes, mille käigus kaputsiinlaste ülddefinitorium Roomas pidi otsustama, kas jätkata missiooni Eestis või see lõpetada. Lähtudes erinevatest seisukohtadest ülikoolihingehoiu asutamise suhtes Tartus, oli küsimuseks eelkõige see, kas anda kirikuõiguslikult tähtis luba ordu harude kui “kloostriarnaste” asutuste rajamiseks Narva ja Tartusse. Muud erimeelsused puudutasid kaputsiinlaste tööd idakiriku riituse alal Narvas ja kõigi koguduste vaimulike kohtade täitmist ainuüksi jesuiitidega, mis sundis kaputsiinlasi 11. novembril 1937 langetama otsust lõpetada ordu misjonitöö Eestis. Seistes silmitsi selle tema jaoks “ootamatu” otsusega, ennustas peapiiskop Eduard Proffittlich korraga “kogu misjonitöö kokkuvõtet”, eelkõige seetõttu, et Eesti valitsus ei tahtnud riiki juurde lubada välismaist päritolu preestreid. Pärast järgnevat mahukat kirjavahetust, mille käigus peapiiskop Eduard Proffittlich 21. novembril 1937 palus, et “esialgu kõik endist viisi jääks”, korraldati lõpuks 7. detsembril 1937 apostliku administratuuri ja kaputsiinlaste ordu suhted Eestis ümber, kuid kõiki mureküsimusi ei suudetud lahendada.² Jesuiitide ja kaputsiinlaste koostöole Eestis ei avaldanud see tüli märkimisväärset mõju; otse vastupidi, kaputsiinlaste viimases, 28. detsembril 1940 Tartust saadetud kirjas räägitakse koguni sellest, et “oli meeldiv koostöö” ja et “ekstsellents andis meile hingehoiu suhtes suurimad vabadused”. Võttes kokku kaputsiinlaste peaaegu kümne aasta pikkuse panuse kiriku ülesehitamisse Eestis, võib lõpetuseks öelda: “Jumala

²See kirjeldus toetub ulatuslikule dokumentaalsele materjalile Baieri kaputsiinlaste provintsi arhiivis Münchenis. Dokumenteeritud kirjavahetuse võib peale selle leida ka Rudolf Grulich'i teoses *Die Kapuziner in Estland*, Königstein 1991, lk 37jj, (= *Acta Baltica XXIX/XXX*).

ideed jäävad; seda, mis meil tegemata jääb, võivad teha teised. Meie püüdsime alustada silla ehitamist. Selle töö lõpetamine on Jumala kätes, ja tihti juhtub, et sillaehitajad ise ei saagi üle oma silla astuda.”³

NÕUKOGUDE OKUPATSIOON JA SELLE TAGAJÄRJED

Pärast seda, kui poliitiline kliima juba alates 1934. aastast teisenema hakkas ja Ida-Euroopa välispoliitilises konstellatsioonis oli aimata võimuvahekordade ümberpaiknemist, pingestus Eesti staatus tervikuna 1939. aasta alguses, kui riik hakkas muutuma omavahel rivaalitsevate suurriikide mängukanniks. 23. augustil ja 28. septembril 1939 Molotovi ja Ribbentropi poolt alla kirjutatud Hitleri ja Stalini salakokkulepete tagajärjel hakati ka kiriku vabadust järk-järgult piirama, kusjuures Eesti vägivaldse okupeerimisega 17. juunil 1940 kehtestati ja suruti administratiivsete sunnimeetoditega läbi lõpuks ka Nõukogude ususeadused. Sealjuures leidis samal ajal aset kiriku ja preestrite tagakiusamine, katoliikliku pressi mahasurumine: Tartus asuv trükikoda sundvõõrandati ja algas massiivne religioonivaenulik propaganda. Samuti talusid ja toetasid ametkonnad kõiki vägivaldtegevusi kiriku vastu, jumalateenistuste segamist ja vaimulike tagakiusamist. Järgnes nuntsius Antonino Arata ametlikult vormistatud väljasaatmine 26. augustil 1940,⁴ usuõpetuse keelustamine koolides ja kiriklike pühade ärakaotamine.

³Tsiteeritud kiri oli kirjutatud muutunud poliitilises olukorras, kui Baieri kaputsiinlaste provintsi liikmed olid 1940. ja 1941. aasta vahel sunnitud Eestist lahkuma.

⁴Kuigi *Osservatore Romano* teatab 1940. aasta 14. septembri väljandes, et nuntsius Antonino Arata “kutsuti Riiast ja Revalist tagasi”, ei ole see teade vastuolus “täideviidud väljasaatmisega”: selles tuleb näha pigem Rooma diplomaatilist reaktsiooni surveavalduse mõjul 1940. aasta 2. juulil teoks saanud Karl Selteri kui Vatikani saadiku tagasikutsumisele. Antonino Arata lahkus Baltikumist, kohvris Läti ja Eesti lipp, lubades neid Vatikanis alal hoida seni, kui mõlemad riigid saavad tagasi oma iseseisvuse.

25. ja 31. oktoobril 1940⁵ kirjutas Eduard Profittlich lõpuks Rooma ja kirjeldas oma kiriku olukorda pärast seda, kui kõik Eestis elavad sakslased olid pidanud "Suur-Saksa riigi" aladele tagasi pöörduma, kusjuures ta ise arvestas sellega, et NSVL valitus ei luba tulevikus oma ametit pidada mitte rohkem kui kolmel preestril. Pärast seda püüdis Saksa saatkond Tallinnas Eduard Profittlichit, kes alates 20. aprillist 1935 oli Eesti kodanik, veenda Saksamaale tagasi pöörduma. Põhjuseks toodi eelkõige see, et Nõukogude tsentraalvõim ei talu kindlasti saksa soost piiskopi viibimist sõjaliselt nii tähtsal territooriumil ning et ta küüditatakse kindlasti sisemaale või Siberisse. Eduard Profittlich kirjutas selle kohta: "Sisemise rahu ja avalise südamega ohverdaksin ma meelsasti end sellel maal Jumalariigi eest ning olen valmis võtma endale kogu töö ja kõik kannatused, mis muutunud oludes Jumalariigi nimel minu peale pannakse." Sealjuures ei tahtnud ta "tegutseada oma äranägemise järgi, vaid Püha Isa korraldusel, sest siis on meie teadvuses ka kuuleka allumise õnnistus." Selle peale telegrafeeris kardinali riigisekretär Luigi Maglione Tallinna, "et Püha Isa [paavst Pius XII] jätab administraatorile Eestis täie otsustusvabaduse selles suhtes, mida ta *in Domino* kõige õigemaks peab."

14. jaanuaril 1941⁶ teatas Eduard Profittlich uutest üksikasjadest Eesti katoliku kiriku olukorras, mida üha enam iseloomustas tagakiusamine. Lugenud edasise hingehoiutegevuse "senises ulatuses täiesti võimatuks", teatas ta kardinal Luigi Maglionele viimaks, et on pingestunud olukorra tõttu otsustanud Saksamaale tagasi pöörduda. "Ma tean küll, et minul kui ülemhingekarjasel on kohustus võtta enda peale kogu töö ja hool oma alluvate eest, kui see vähegi võimalik on. Kuid nii preestrid [---] kui ka lihtusklikud (katoliiklased ja luterlased), kes olukorda hinnata suudavad, arvavad kõik, et minul kui sakslasel oleks edasine siia jäämine ja töötamine täiesti võimatu." Profittlich ei teinud seda

⁵Vrd järgnevate tsitaatidega dokumente 217 ja 219 väljaandest *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes*, kd 3, Città del Vaticano 1967, lk 317j ja 319jj.

⁶Vrd järgnevate tsitaatidega dokumenti 245 väljaandest *Le saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes*, kd 3, Città del Vaticano 1967, lk 361jj.

otsust kerge südamega, mida võib näha ka järgmistest kirjaridadest: “Ma olen küll teadlik sellest, et ka kannatusel ja märterlusel on Jumala ürituse jaoks sügav mõte ning et selle kaudu võib hingede heaks rohkemgi ära teha kui apostliku tööga.” Ning lootes ikka veel saada selgeid korraldusi Roomast, lisab ta: “Kui mul poleks valikut, oleksin ma selle üle väga rõõmus ja ohverdaksin meelsasti oma elu. Sama meelsasti järgiksin ma endast kõrgemal seisvate isikute soove või käskusid selles suunas. Kui neid soove aga ei esitata, võtan ma kuulda omaenda mõistuse häält ja mind ümbritsevate inimeste soovitusi ja pöördun tagasi Saksamaale.” Kindluse mõttes Saksamaa nuntsiuse peapiiskop Cesare Orsenigo kaudu vastas kardinal Luigi Maglione *col mezzo più opportuno e sicuro* [võrdlemisi leebelt ja usalduslikult] 1. veebruaril 1941: “Püha Isa jättis teile vabaduse teha seda, mida te *in Domino* kõige õigemaks peate. Ta usub kindlalt, et teete otsuse, võttes arvesse eelkõige teie hoolde usaldatud hingede heaolu.”⁷ See vastus andis Profittlichile lõpuks kindlustunde. 10. veebruaril 1941 kirjutab ta Rooma: “Lugened telegrammist välja Püha Isa soovi, et ma siia jääksin, otsustasin lõplikult, et ei pöördu Saksamaale tagasi. Ma teen seda suure valmisolekuga ning võin ka öelda, et suure rõõmuga. Kui ma ka mingil viisil ei suuda ennustada, milliseks mu elukäik kujuneb ja millised ohvrid mind ootavad, lähen ometi seda teed sügava usuga Jumalasse ja kindlas veendumuses, et kui Jumal on minuga, siis pole ma kunagi ükski.”⁸

EDUARD PROFITTLICH — *EPISCOPUS MARTYROS*

Õdedele-vendadele ja sugulastele saadetud liigutavas kirjas, mis pärast pikka ekslemist alles aastate pärast Saksamaale jõudis, kirjutab Eduard Profittlich juba 8. veebruaril 1941. aastal: “On ju ometi õige, et karjane jääb oma lambukeste juurde ja jagab nendega rõõmu ja muret. Ning ma pean ütlema, et selle otsuse

⁷Vrd dokumenti väljaandest *Le saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes*, kd 3, Città del Vaticano 1967, lk 367.

⁸Vrd dokumenti 251 väljaandest *Le saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes*, kd 3, Città del Vaticano 1967, lk 369jj.

langetamiseks oli vaja küll mõni nädal ettevalmistust, kuid see ei sündinud hirmus ja kartuses, vaid hoopis suure rõõmuga [---]. Oleksin tahtnud kõigile öelda, kui hea on Jumal meie vastu, kui me andume talle täiesti, kui õnnelikuks me võime saada, kui oleme valmis ohverdama kogu oma elu ja vabaduse Kristusele. Ma tean, et Jumal on minuga. Ja siis läheb kõik hästi. Ning mu elu ja kui vaja, siis ka mu surm on elu ja surm Kristuses. Ja see on nii äraütlemata ilus.”⁹

Sellal kui paavst Pius XII 12. märtsil 1941 saatis julgustuskirja peapiiskoppidele Riias, Kaunases, Vilniuses ja Tallinnas, tugevnes kohapeal üleüldine tagakiusamine, mille käigus leidsid ööl vastu 14. juunit 1941 aset esimesed juhtivate poliitikute ja vaimulike küüditamised Siberisse. Katoliku kiriku vastu suunatud terrori kartuses käis Heinrich Werling oma piiskopile peale, et too peatselt riigist põgeneks, kuid Eduard Profittlich tahtis osaleda veel patronaadipeol oma koguduse- ja piiskopikirikus ja alles siis ohutusse kohta siirduda. Seejärel leidis tema juures 27. juunil 1941 umbes kell 2.00 hommikul aset mitme tunni pikkune korteri läbiotsimine, mida viisid läbi kaheksa NKVD ametnikku ja mille käigus konfiskeeriti hulk piiskopi isiklikke asju, tema isiklik ja tööalane kirjavahetus ja koguduse kartoteek. Lõpuks esitati Eduard Profittlichile süüdistus spionaazhis Saksamaa heaks ja läbikäimises Saksa saatkonnaga ümberasumise ajal ning kästi tal kaasa tulla. Profittlich oli selleks ammu valmis ja järgnes ametnikele sügavas hingerahus, palus vaid veel, et tal lubataks viimast korda kirikusse minna, kus ta siis kõigepealt altari ette põlvitas ja siis nuttes end saatvate nunnade poole pöördus, et neid õnnistada.¹⁰ Pärast Profittlichi küüditamist nimetati korralduse alusel, mille andis kardinal Luigi Maglione Riia peapiiskopile Antoninus Springovicsile (1876–1958) 7. märtsil 1941, apostlikuks administraatoriks *ad interim* Heinrich Werling.

⁹Peapiiskop Eduard Profittlichi hüvastijätukiri on mitmel korral trükitis avaldatud, muuhulgas nii saksa kui ka eesti keeles ajakirjas *Kiriku Elu*, nr 7 (19), Tallinn 1990.

¹⁰Vangistamise üksikasju kirjeldab Heinrich Werling oma dateerimata kirjas Stephan Profittlichile, samuti M[arta] M[urdu] kaastöös pagulasajakirjale *Maarjamaa* (1/1961).

Pärast mitut, enamasti öösiti aset leidnud ülekuulamist esitati Profittlichile 14. oktoobril 1941 Kirovis süüdistus, milles heideti talle ette tema jutluste “nõukogudevastast agitatsiooni”, sealjuures veel “rahvamasside religioossete tunnete ärakasutamist” ja “viha külvamist Nõukogude võimu ja kommunistliku partei vastu”. Nendele etteheidetele vastas Eduard Profittlich 21. novembril 1941 järgmise avaldusega: “Oma jutlustes kutsusin ma üles jumalasalgalajaid mitte kuulama, vaid kirikule mõtlema ja kannatajate ja rõhutute eest palvetama. Ma ei leia, et see oleks propaganda, ma leian, et see on tõde.” Selle peale kinnitas kohus süüdistuse kõiki punkte ja mõistis Eduard Profittlichile “katoliku kiriku personali väljarändamisele keelatud kaasabi osutamise eest” viis aastat vabadusekaotust NKVD vang- ja töölaagris ning “revolutsioonivastase tegevuse ja agitatsiooni eest kirikus” surmanuhtluse mahalaskmise läbi.¹¹

Dokumentatsiooni “ametlik” osa lõpeb kinnitusega, et Eduard Profittlich on otsuse kätte saanud. Alles 4. septembril 1998 sai võimalikuks tutvuda ka kuni selle ajani “salajase” lisaga. Sellest ilmneb, et Eduard Profittlichi apellatsiooni lükkas Nõukogude Liidu Ülemkohus 16. jaanuaril 1942 tagasi. Muid dokumente, mis tõendaksid selle otsuse kättesaamist Profittlichi enda poolt või kajastaksid asja edasist käiku Kirovis, ei leidu, küll aga on olemas täpsemalt adresseerimata, kuid “rangelt salajane” kiri, millega kinnitatakse Ülemkohtu 24. aprilli 1942. aasta otsust Nõukogude Liidu tasemel. Eduard Profittlichi elu oli selleks ajaks juba lõppenud; püüdmata enam tagakiusamise kannatuste ja piinade eest pääsu otsida, suri ta 22. veebruaril 1942, olles oma jõuvarud täielikult ammendanud, kuid minnes täie teadlikkuse ja sisemise valmisolekuga oma saatusele vastu.

Oma viimases kirjas õdedele-venedadele ja sugulastele palus Eduard Profittlich veel kord, et nad tema eest palvetaksid, “et Jumala arm mind ka edaspidi saatma jääks, nii et ma võiksin kõiges, mis mul ees seisab, oma pühale elukutsele ja kohusele truuks jääda ja Kristuse ning tema riigi eest kogu oma elujõu, ning kui see on

¹¹Põhjalik dokumentatsioon selle kohtuprotsessi kohta: Rudolf Grulich, *Neue Dokumente über Erzbischof Profittlich*. Königstein 1991, lk 209jj, (= *Acta Baltica XXVIII*).

tema püha tahe, ka oma elu ohverdada.” Ning ta lisas veel: “See oleks kauneim lõpp mu elule.”¹² Siin väljendub ta vankumatu hoiak, mille ta säilitas muutumatult ka oma elu kõige kriitilisemal hetkedel. Tema jaoks ei olnud kannatamine mitte ainult füüsiline suutmatuse või moraalne vapustus, vaid ristikäigu läbi teinud Kristusega ühekssaamise kutsumuse ülim järgimine. Selles mõttes kuulub Eduard Profittlich märtrite ridadesse: ta teadis, et tema surm ei tähista kaotust, vaid ehedat võitu. Selles konkreetses inimelus avaldub üks kristluse salapäraseid tõelisusi.¹³

SAKSA OKUPATSIOON

Saksa okupatsiooni ajal Eestis 17. augustist 1941 kuni 20. jaanuarini 1944, mil asutati *Generalkommissariat Estland*, saavutas katoliku kirik esialgu küll mõningase vabaduse, kuid peaaegu kõigi preestrite ja nunnade ümberasumise tõttu oli efektiivne hingeabi samahästi kui võimatu. Pärast seda, kui Heinrich Werlingil alles 30. augustil 1941 õnnestus ühe katoliikliku diviisikaplani kaudu Vatikaniga ühendusse astuda, saatis peapiiskop Springovics 6.–11. mail 1942 oma abipiiskopi Rancansi visiidile Eestisse, mille käigus ta pühitses 10. mail 1942 preestriks hiljem Viini Ülikooli juures kirikuõigusteadlasena tuntuks saanud Alexander Dordetti (1916–1984) ja nimetas ta Tartus kogudusevaimulikuks ametisse. “Usuorganisatsioonide õiguslike suhete määrusega” 19. juunist 1942 seati katoliku kirik Eestis juba varsti pärast seda *Reichskommissariat Ostland*’i jurisdiktsiooni alla, tema tegevust äärmiselt piirates. Sellegipoolest tuli jätta mulje, et Saksa okupatsioon on valmis koos katoliku kirikuga Nõukogude võimu vastu võitlema, kusjuures okupatsioonivõimud lootsid ära teenida eelkõige Vatikani seisukohavõttu enda kasuks. Seal aga osati hoolimata kiriku näilikust vabadusest okupatsiooni esimestel kuudel läbi näha natsionaalsotsialistlikku teesklust, püüet sakslasi näidata

¹²Vrd selle kohta märkus 9.

¹³Martüüriumi põhjalik kirjeldus: Lambert Klinke, “Erzbischof Dr. Eduard Profittlich SJ”, väljaandes *Martyrologium Germanicum*, mille valmistab ette Helmut Moll Saksa piiskopikonverentsiks pühal aastal 2000.

kristliku tsivilisatsiooni kaitsjatena. Peapiiskop Springovics kirjeldab kardinal-riigisekretär Maglionele seoses sellega 8. augustil 1942 “katoliku kiriku tagasihoidlikku olukorda Eestis” ja teatab, et “sõjaseelse aja 14 preestri asemel on nüüd hingeabi alal tegevad vaid neli [sic!] preestrit”, s.t peale Heinrich Werlingi Tallinnas ja Pärnus ja Alexander Dordetti Tartus nimelt veel vaid Thaddäus Kraus (1890–1977) Narvas, Luzian Ruszala (1908–1945) Valgas ja Petseris ning Stanislaus Rut (1910–1972) Rakveres ja Kiviõlis.¹⁴

UUS NÕUKOGUDE OKUPATSIOON

Vallutanud Narva 20. jaanuaril 1944, alustasid Punaarmee ja tema järel NKVD ametnikud järjekordselt Eesti annekteerimist. Selle kohta, mida uuel okupatsioonilt oodata, oli katoliku kirikul pärast pikki kannatuseaastaid ja austatud peapiiskopi surma täpne ettekujutus. Seda, kui kaua terror sedapuhku kestab, ei osatud aga hinnata, kuna Nõukogude võim oma salakavala venestamispoliitikaga, uute rahvusgruppide plaanipärase sissetoomisega ning majanduslikult mõttetu industrialiseerimisega ohustas Eesti püsijäämist kaugemas perspektiivis.

Olgugi et Nõukogude valitsus millegipärast alati on väitnud, et kaitses sõja ajal usuvabadust, algas Eestis siiski taas usklike tagakiusamine jälitamiste, läbiotsimiste ja arreteerimistega, mille käigus 15. augustil 1945 küüditati ka apostlik administraator *ad interim* Heinrich Werling. Pärast seda kui Eestist pidid lahkuma Alexander Dordett 1943. aastal ja Charles Bourgeois (1887–1963), peale Heinrich Werlingi ainus jesuiitide ordu preester, 1945. aastal ning Tallinnas noores eas suri Luzian Ruszala (31. jaanuaril 1945) ja Stanislaus Rut poliitiliste olude tõttu

¹⁴Vrd dokument, mis asub: *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes*, kd 3, Città del Vaticano 1967, lk 616jj. Abipiiskop Jazeps Rancans esitab seal ekslikult preestrite arvuks “neli” ja nimetab Luzian Ruszalat *absens propter bellum* [sõja tõttu eemal olev]. Tegelikult õnnestus viimasel aga Nõukogude okupatsiooni aeg üle elada apteekriabina ja olla edaspidi tegev tõlgina Saksa *Ortskommandantur*’i juures.

Poolasse tagasi kutsuti, juhtis kogu hingehoiutööd Eestis mõned kuud Thaddäus Kraus (sellest ajast Tartus). Siis võttis üle jurisdiktsioonilise vastutuse Eesti eest peapiiskop Springovics — staatuse kindlustamise eesmärgil omaenda otsusel — ja saatis Tallinna oma piiskopkonna preestreid, viimasena 1952. aastal kogudusevaimuliku Mikelis Krumpansi (1916–1987). Range järelevalve all elas Esnas (nüüd Kodasemas) kuni oma surmani (22. veebruaril 1961) 1956. aastal vangilaagrist vabastatud Heinrich Werling koos oma orduvenna Kasimir Kantskiga (1889–1970). Ehkki jesuiitide missiooni oli Eestis ametlikult juba alates 1941. aastast iseloomustatud sõnaga *dispersae* 'lailipillatud, -aetud', lõppes see täielikult alles vend Kasimir Kantski surmaga.

Kuigi oli võimalik lasta Eestis tegutseda vähemalt kahel katoliku kogudusel, tegi kommunistlik valitsus kõik selleks, et muuta olukorda Eestis kogu ülejäänud Nõukogude Liidus valitseva sarnaseks. Nii seisneski kiriku põhiline probleem selles, et Nõukogude keskvalitsus eiras ja rikkus pidevalt konstitutsioonis sätestatud kiriku ja riigi lahususe põhimõtet, mis tähendas kirikule kogu autonoomia kaotust. Selle tulemusena keelati koolides usuõpetus, katoliku organisatsioonidele ei antud asutamis- ega koosolekuluba ega lubatud välja anda ka katoliiklikku kirjandust. Keelatud oli ka laste ettevalmistus esimeseks armulauaks, samuti laste ja noorte igasugune muu aktiivne osavõtt jumalateenistusest kas kooris või missateenritena. Lisaks sellele konfiskeeriti suur osa kiriku varast; Tallinnas oli Mikelis Krumpans sunnitud elama kirikutornis. Neis tingimustes kujunes katoliku kirik Eestis taas poolakate ja leedulaste "rahvuskirikuks"; katoliku usku eestlasi oli vahest viis kuni kümme, nii et oli jõutud taas 1918. aasta tasemele.

ADMINISTRATIIVSE SURVE LEEVENEMINE

Kui Thaddäus Kraus kõrgesse ikka jõudes 1964. aastal Krakovisse tagasi pöördus, tahtis Tartu linnavalitsus juhust kasutada ja kiriku koos preestrimajaga "linnaehitusega seotud põhjustel" lammutada lasta. Riia peapiiskopkonna apostlikul administraatoril Julijans Zacestsil (sünd. 1913) õnnestus seda takistada: kasutades ära kirikupoliitilise olukorra mõningast paranemist pärast Nikita Hruštšovi kukutamist, nimetas ta 14. septembril 1964 ametisse

uue preestri, kelleks oli Andreas Pavlovskis (sünd. 1916), praegusel hetkel Püha Alberti koguduse preester Riias. Pärast seda kui riigipoolne surve oma kõige hullemates ilmingutes oli lakanud, tõusis Eestis taas kirikuskäijate arv. Sellele lisaks tõstis pead ka II Vatikani Kirikukogu poolt esile kutsutud prokatooliiklik liikumine luteri kiriku pooldajate hulgas. Ei saa alahinnata Leedu katoliku kiriku eeskujut, mis veenis paljusid eestlasi selles, et katoliiklus, mis on riigist vähem sõltuv, suudab Nõukogude okupatsiooni palju paremini üle elada kui eesti protestantism ja õigeusk. Lõppude lõpuks ei viinud administratiivne surve mitte Nõukogude valitsuse soovitud eduni, vaid pigem tugeva ühtsuseni, mis Tallinna ja Tartu kogudustele teatud iseseisvuse andis.

Vaatamata lojaalsele hoiakule riigi ees paljudes valdkondades tuli kirikutele kasuks seegi, et osa eestlastest nägi neis kohtades, kus sai end tunda igasugusest venestamisest vabana ja ammutada jõudu oma rahvuslikule eneseteadvusele. Niimoodi kujunes kuuekümnendate aastate lõpus Eesti kodanikuõiguste liikuminegi, mille liikmete enamik, nt praegune Caritase president Lagle Parek (sünd. 1941), Mart Niklus (sünd. 1934), Enn Tarto (sünd. 1939) või vangistuses surnud Jüri Kukk (1940–1981), oli pärit kiriklikest ringkondadest või saanud üksteisega tuttavaks kiriku kaudu. Astudes välja kiriku vabaduse eest, seisid nad eelkõige demokraatia eest, mida nende arvates oli võimalik saavutada vaid koos usuvabadusega.

Ka siis, kui Leonid Brežnevi võimuletuleku ja sellega kaasnevate hegemoonia- ja restauratsioonitendentsidega hakkasid riik ja partei võitluses kiriku vastu uusi meetodeid otsima, jäid kirikusisese elu repressiivsed piirangud ikka jõusse. Sealjuures andis Nõukogude Liidu kriminaalkoodeksis 1961. aastal sisse viidud §227 laia määnguruumi "religioosete kultustoimingute sooritamise" erapoolikuks tõlgendamiseks. Nii tuli "kiriklike ametitoiminguid" edaspidigi registreerida, väljaspool kirikut olid need täiesti keelatud, lapseristimiseks pidid mõlemad vanemad andma nõusoleku, alla 18-aastaste noorte armulauakeeld jäi jõusse. Sulailma süvenedes muutus aga vastavatest keeldudest mööda-hiilimine lihtsamaks. Lisaks kirikuskäijate arvu puhangulisele tõusule, kelle hulgas oli ka palju noori, laskis end Tallinnas ajavahemikus 1975–1990 ristida 200 täiskasvanud eestlast; Tartus,

kus seitsmekümnedatel aastatel oli vaid neli katoliiklast sõjajärgsest ajast, toimus vähemalt 30 täiskasvanute ristimist.¹⁵ Sellele lisandub märkimisväärne hulk intellektuaalidest konvertiite, tänu kellele eesti koguduste tegevus elavnema hakkas.

Eesti katoliku kiriku raskete sõjajärgsete aastatega on lahutamatu seotud abi ja toetus Läti kirikult; Andreas Pavlovskis oli kuni 1977. aastani preester Tartus, Mikelis Krumpans oli kuni oma ootamatu surmani 13. juulil 1987 jõudnud olla peaaegu 35 aastat preestriks Tallinnas, kust ta alates 1977. aastast Eesti ainukese preestrina oli suure töökoormusega juhtinud ka Tartu kogudust. Tartus tegutsesid kuni 1987. aastani ka Püha Franciscuse III ordu õed, kes olid seal ning Pärnus 3. septembril 1936 asutanud kaks filiaali. Nõukogude okupatsiooni tulekuga olid kõik õed 1940. ja 1941. aasta vahel Eestist lahkunud, vaid õde Salvatora Belkóvá (sünd. 1908) ei tohtinud oma ordu keskusesse tagasi minna, mille peale õed Assunta Pesová (1908–1965) ja Celesta Stohanzlová (1908–1992) otsustasid koos temaga salaja Tartusse jääda, kus nad ennastohverdavalt lisaks oma tööle koguduses tegutsesid ka meditsiiniõdedena ja kokkadena. Katoliku kogudus Tartus kirjutab selle kohta hiljem Králfky'sse: "Me tunneme südames, et Te kuulute meie väimsete vanemate hulka ning et ilma Teie ennastsalgava töö ja ilma Teie kannatusteta ei oleks meie kogudus neid piinarikkaid aegu üle elanud!"

TAAS VABA JA SÕLTUMATU

Pärast pikki okupatsiooniaastaid tekkis Mihhail Gorbatšovi algatatud "perestroika" järel alates 1988. aastast Eestis uus iseseisvusliikumine. Selles staadiumis formeerus suures osas eestlastest koosnev kommunistliku partei reformistlik tiib koos tähtsamate opositsioonijõududega Rahvarindeks, mis esimestel praktiliselt vabadel valimistel NSVL ajaloos 25. märtsil 1989 saavutas enamuse poolehoidu. 30. märtsil 1990 kuulutati taas välja 1918. aastal

¹⁵Nimetatud arvude puhul saab tegemist olla vaid hinnangutega, sest pärast kirikuraamatute konfiskeerimist peapiiskop Eduard Profittlichi arreteerimisel ei tehtud ohutuse mõttes enam ülestähendusi.

asutatud Eesti Vabariik ning 20. augustil 1991 selle lõplik lahku-
lõõmine Nõukogude Liidust.

Ainus preester Eestis sel ajal oli Rein Õunapuu (sünd. 1957), kes oli teoloogiastuudiumi lõppedes 6. oktoobril 1985 Riias preestriks pühitsetud ja pidi juba 1987. aastal võtma üle ainu-
vastutuse Eesti katoliiklaste eest. Osalt oma intensiivsete kontak-
tide tõttu Helsingi piiskopi Paul Verschureniga (sünd. 1925), kelle
kaudu ta ka Vatikaniga ühendust pidas, õnnestus Rein Õunapuul
energilise tegetsemisega stabiliseerida Eesti väikese kirikukogu-
konna olukord raskel etapil tänu arvukatele ristimistele (u 200) ja
konversioonidele (u 150)¹⁶ ja kindlustada selle positsiooni hoo-
limata inimeste muutunud elukorraldusest. Alates 1990. aastast
andis ta igal kuul taas välja ajakirja *Kiriku Elu*, mis oma teologi-
lise ja kirjandusliku suunitluse tõttu saavutas populaarsuse ka väl-
jaspool katoliku kiriku ringkonda. Peale selle tõlkis ta liturgilisi
tekste jumalateenistuste tarvis. 1991. aastal võttis Rein Õunapuu
esimese Eesti vaimulikuna osa Euroopa piiskopisinodest, kus tema
esitatud ülevaade katoliku kiriku olukorrast Eestis saavutas suure
tunnustuse ning andis Vatikanis esimest korda konkreetse ette-
kujutuse Baltikumi, Venemaa ja endiste Nõukogude vabariikide
jurisdiktsioonilisest ümberkorraldusest.

Kiriklik-riiklikud suhted Eesti Vabariigi ja Vatikani vahel omandasid taas ametliku iseloomu siis, kui 1991. aastal tuli erinuntsiusena Tallinna peapiiskop Francesco Colasuonno (sünd. 1925) ja pidas seal diskussioone ikka veel puuduva õiguskindluse üle katoliku kirikus ja selle edaspidise ühiskondliku rolli üle. Püha Tool ei olnud Eesti rahvusvahelist õigust rikkuvat anneksiooni kunagi tunnustanud ning oli sealset apostlikku administratuuri viiskümmend aastat nimetanud järjekindlalt *sedisvacantia rerum politicarum causa* [täitmata kohaks poliitilistel põhjustel]. Nüüd seadis paavst Johannes Paulus II peapiiskop Justo Mullor García näol (sünd. 1932) 15. aprillil 1992 Eestis taas sisse apostliku administratuuri, pärast seda kui ta juba 30. novembril 1991 oli nimetatud Leedu, Läti ja Eesti nuntsiuseks. Tema ametijärglasena kannab alates 9. augustist 1997 peapiiskop Erwin Josef Ender (sünd. 1937) samas funktsioonis vastutust Ees-

¹⁶Vrd märkus 15.

ti katoliku kiriku eest, tema nimetamine Balti riikide nuntsiuseks toimus 9. juulil 1997. Suure tähtsusega kiriku-riigi suhetele ja loomulikult Eesti katoliku kirikule oli paavst Johannes Paulus II külaskäik Tallinna 10. septembril 1993, mis andis peale katoliiklaste ka teiste konfessioonide usklিকেle uut jõudu mitmesuguste raskustega võitlemiseks.

Eesti taasiseseisvumisega võis 1991. aastal lõpuks alata ka raske töö katoliku kiriku taastamisel. Võeti vastu seadused, mis reguleerivad kiriku ja riigi suhteid ja kiriku varade tagastamist, eelkõige oldi ametis koguduste tegevuse ümberkorraldamise ja nende hoonete sisustamisega. Lisaks olemasolevatele kogudustele Tallinnas ja Tartus loodi suhteliselt kiiresti uued kogudused Pärnusse, Valka, Narva, Ahtmele ja Sillamäele; Tartus õnnestus 9. septembril 1993 katoliku lasteaia kõrval avada ka katoliku kool, kus töötatakse omaloodud õppemeetodite ja õppevahenditega, saavutades suurt lugupidamist ja tunnustust.

Tallinnasse on peale dominikaanlaste asunud ka Ema Theresa Ligimesearmastuse Misjonäride ja Püha Birgitta ordu õed; Narvas ja Ahtmes tegutsevad poola felitsiaanlased ja frantsiskaanlaste ordu preestrid. Tartusse tulid 1997. aastal uuesti kaks noort tšehhi õde Püha Franciscuse III ordust, seal töötab lisaks kolmele preestrile Newarki (USA) kogudusest ka prelaat professor Vello Salo (sünd. 1925), kes on olnud Eestist eemal 1944. aastast peale, õppinud Roomas ja Münsteris teoloogiat ja pühitsetud 1957. aastal preestriks. Pärast edasisi õpinguid ja doktorikraadi saamist sai ta Vana Testamendi teoloogia ja eksegeesi professoriks Toronto Teoloogiakoolis, mille järel ta 1994. aastal pärast 50-aastast vaheaega Eestisse tagasi pöördus, et end suure energiaga pühendada kiriku ülesehitamisele oma kodumaal.

VÄLJAVAATED

Eesti katoliku kiriku ajalugu 1918–1998 on lahutamatult seotud Eesti Vabariigi ajalooga samal ajal. Uskumatult suure osa sellest ajast, viiskümmend aastat, polnud Eesti rahvas vaba. Katoliku kirikule avaldati — eriti enne 1960. aastat — erakordselt suurt survet, ehkki tema positsioon oli enne 1940. aastat nii mõneski

suhtes vägagi tugev olnud. Nüüd on Eesti juba mõned aastad taas vaba olnud ning raske ülesehitustöö hakkab esimesi vilju kandma.

Praegusel ajal on Eestis taas umbes 3000 katoliiklast seitsmes koguduses, kusjuures tasapisi ja samm-sammult hakkavad kujunema uued struktuurid. Nii omandab katoliku kiriku elu taas praktilise tähenduse. Eesti katoliku kirik on saanud rahalist ja materiaalset toetust paljudest maadest ja paljudelt organisatsioonidelt, mis on teinud sihipärase ülesehitustöö üldse võimalikuks. Kuid kõik probleemid pole ikka veel lahendatud; see puudutab nii "vaimset vaakumit" pärast Nõukogude Liidu kokkuvarisemist kui ka juriidilisi küsimusi, muu hulgas ka seoses kiriku varasema kinnisvaraga. Väga oluline on apostliku administraatori veel ebarahuldav positsioon. Viimane on samaaegselt kõigi Balti riikide nuntsius ja ta ei resideeri mitte kohapeal, vaid kaugel Vilniuses. Niisiis jääb üle loota, et katoliku kirikul õnnestub selles väikeses riigis hoolimata oma rangest diasporaasituatsioonist, mille poolest ta sarnaneb Eesti Vabariigiga tema sümbolises, pragmaatilises ja visas võitluses, säilitada ajalooline järjepidevus ja saavutada temale õigusega kuuluv koht ühiskonnas.

Kirjandus

- Adriányi, Gabriel 1992. *Geschichte der Kirche Osteuropas im 20. Jahrhundert*. Paderborn
- Bourgeois, Charles 1956. *A Priest in Russia and the Baltic*. London
- Caprioli, Adriani, Luciano Vaccaro (toim.) 1987. *Storia religiosa dei popoli Baltici*. Milano
- Dubnaitis, Evalds 1966. *Der Kampf gegen Religion und Geistlichkeit in den sowjetisierten baltischen Ländern Estland, Lettland und Litauen*. Königstein
- Dunn, Dennis J. 1978. The Catholic Church and the Soviet Government in the Baltic states, 1940–1941. — V. Vardys, R. J. Misiunas (eds.). *The Baltic States in Peace and War, 1917–1945*. London
- Grulich, Rudolf 1989. *Die römisch-katholische Kirche in der Sowjetunion*. München
- Kolarz, Walter 1963. *Die Religionen in der Sowjetunion*. Freiburg

- P a v a l k i s , Victor 1971. The Catholic Church in the Baltic States and the Holy See, 1939–1945. — *The Baltic Revue*, vol. 53. Santa Barbara
- S a l o , Vello 1984. *Christian Churches in Estonia 1970–1980*. Toronto
- S i m o n , Gerhard 1970. *Die Kirchen in Rußland*. München
- S t e h l e , Hansjakob 1975. *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*. München

LAMBERT KLINKE (sünd. 1967) on õppinud meditsiini, ajalugu, poliitoloogiat, ajakirjandust ja germanistikat Gießeni ja Edinburghi ülikoolis. Magistri- ja doktoritöö katoliku kiriku ajaloost Eestis ja teistes Baltimaades. Gießeni ülikooli assistent.



HEINO MIKIVER

ARVUSTUS

EESTLASTE AJALOODRAAMA ESIMENE VAATUS

Jüri Ant. *Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest.* Tallinn, 1999. 217 lk.

Ajaloo professor Jüri Andi vastne raamat 1939.–1941. a dramaatilistest sündmustest kinnitab, et selle meie uusimas ajaloos nii olulise probleemistiku uurimine on astunud uude, arvult juba kolmandasse etappi. Üldteada põhjustel olid esimese etapi sisustajateks Eesti okupeerimisest kuni 1980. aastate lõpuni kõigepealt väliseestlased. Mitmel pool, eriti Rootsisis, ilmus hulgaliselt peamiselt mälestustele tuginevaid ülevaateid tookordsetest sündmustest. Selles osas väärib esiletõstmist paljude autorite osavõtul koostatud mitmekõiteline koguteos *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*, mis ilmus Stockholmis aastail 1954–1962.

Teiseks etapiks kõnealuse probleemistiku uurimisel saab pidada Eesti taasiseseisvumisperioodi, kui rahvas tundis enneolematult suurt huvi Eesti uusima ajaloo vastu. Eesti Vabariigi hukkamisega seotud asjaolusid käsitleti paljudes väljaannetes, ilmus asjakohaseid dokumendikogumikke. Tõsi küll, paljude oluliste allikatega, eriti Venemaa arhiivides leiduvate ürikutega, polnud tookord veel võimalik tutvuda.

Uue, kolmanda uurimisetapi tunnusjooneks saabki pidada asjaolu, et ajaloolastel on avanenud hoopis uued võimalused tööks välisriikide arhiivides. J. Ant on igasuguseid raskusi trotsides ammutanud Vene Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivist, Venemaa Riiklikust Sõjaarhiivist, Kaasaja Dokumentatsiooni Hoidmise Keskusest ja St. Peterburgis asuvas Riiklikust Sõjamerelaevastiku Keskarhiivist olulist teavet Moskva eesmärkidest Eesti suhtes ning iseloomustanud nende saavutamiseks kasutatud taktikat. Autor on ka Eesti arhiividest leidnud mõndagi huvitavat, mis seni on uurijatel kahe silma vahele jäänud.

Professor Andi uurimusega tutvudes torkab eriti teose alguosas silma, et see on kirja pandud tavalistest ajalookäsitlustest mõnevõrra erinevalt. Autori käsituslaadi võiks tinglikult nimetada kollaažtehnikaks. Eri allikatest pärit erilaadsete faktide, hinnangute ja arvamuste põhjal on kokku pandud üsnagi asjakohane pilt 1939. a Eesti Vabariigist, rahva ja valitsuse tõekspidamistest ning mentaliteedist.

Teose **esimeses osas**, mis käsitleb perioodi 1939. a jaanuarist septembrini, on vaatluse all tookord kogu ühiskonda erutanud küsimused: kas suur sõda tuleb? Milliseks kujuneb Eesti saatus? Kes on sõbrad, kes vaenlased?

Autor juhib tähelepanu asjaolule, et pingelistel sõjaeelsetel kuudel pöördusid juhtivad riigitegelased korduvalt rahustavate avaldustega rahva poole. Sageli väideti, et kuigi rahvusvaheline olukord on pingeline, pole Eestil midagi karta. Kas Eesti tookordne juhtkond ka tõepoolest nii arvas?

Mis puutus sõja puhkemise võimalusse, siis Eesti valitsusringkondades peeti seda täiesti reaalseks. Mitu eesti diplomaati hoiatas valitsust, et suur sõda tuleb. J. Ant meenutab, et president Konstantin Päts kirjutas 17. aprillil 1939 alla otsusele, millega majandusministeeriumi kohustati valmistuma sõjaajaks. Seejärel asuti looma suuremaid tarbekaupade tagavarasid ja hankima toormevarasid. Ka kodanikel soovitati varusid soetada. Valitsuse esindajad pidasid läbirääkimisi Rootsi ja Norraga, et sõja puhkedes ei katkeks kaubavahetus Inglismaaga. Seetõttu osutuski sõja algul võimalikuks toimetada teatud kaupu laevadel Rootsi, seal raudteel Norra sadamatesse ja edasi laevadel Inglismaale.

Seevastu küsimusele, kas võimalik sõda haarab kaasa ka Eesti, anti eri ringkondades erinevaid vastuseid. Küllap leidis ka valitsusringkondades põhjendamatu illuusioid hellitavaid isikuid, kuid mitme juhtiva tegelase puhul ei kajastanud nende rahustavad avaldused tegelike tõekspidamisi. Miks siis tõelisi vaateid varjati? Muidugi püüti ka rahvast rahustada ja siin-seal tekkivat ärevust summutada. Kuid hoopis olulisemaks peeti konkreetsetel välispoliitilistel kaalutlustel kogu maailmale deklareerida, et Eesti ei tunne end kuidagi ohustatuna.

Asi oli selles, et 1939. a kevadel ja suvel toimunud Briti, Prantsusmaa ja N. Liidu läbirääkimiste käigus tõusis Balti riikide julgeoleku probleem rahvusvahelise suure poliitika tulipunkti. Kõne all oli mitme riigi julgeoleku garanteerimine, kusjuures Moskva nõudis kategooriliselt julgeolekugarantiisid ka Soomele, Eestile ja Lätile. London ja Pariis loobusid tasapisi oma esialgsest eitavast seisukohast, kuid täielikule kokkuleppele ei jõutudki. Nimelt nõudis Moskva garantiid ka nn kaudse agressiooni puhuks ja automaatse abistamise õigust, s.o võimalust, et N. Liit võiks täiesti oma äranägemise järgi saata vägesid Balti riikidesse. Kõik see oli Eesti valitsusele täiesti vastuvõetamatu ning Eesti diplomaatia võitles resoluutselt ohtlike garantiide vastu. Siit ka laialt propageeritud väide, et Eesti ei vaja garantiisid, sest teda ei ohusta keegi.

Muide taotles Eesti valitsus 1939. a kevadel Berliinilt mingit avaldust, et Saksa valitsusel pole Balti riikide suhtes agressiivseid eesmärke. Selles mõttes oli teretulnud sündmuseks ka Eesti—Saksa mittekallalale tungilepingu sõlmimine 7. juunil.

Vaadeldavas uurimuses juhib autor tähelepanu Kaarel Eenpalu esinemisele Võrus 7. juulil, kus peaminister konstateeris, et vanema generatsiooni esindajad kaalutlevad: kummaga nendest võimudest, kes sajandite käigus on Eestit vallutanud, oleks kasulikum ühes minna? Peaministri arvamus oli resoluutne — olgu need kõik neetud oma mõtetes ja tegudes, kes nii kaalutlevad!

Deklaratsioon on muidugi ilus, kuid just neid võimalusi arutati nii rahva seas kui valitsuses.

Mis puutub rahva arvamusse, siis selle kohta esitab J. Ant vägagi huvipakkuvaid andmeid. Nimelt korraldasid Riiklik Propaganda Talitus ja Isamaaliit aprillis 1939 ühisuuringu eesmärgiga selgitada rahva meeleolusid ja avalikku arvamust ning hinnanguid tookordsetele rahvusvahelistele sündmustele ja Eestit ähvardavatele ohtudele. Ehkki pole selge, kui laia ringkonna vaateid iga vastaja esitas ja kui täpselt ta rahva arvamust kajastas, on igal juhul tegemist huvipakkuva sotsioloogilise küsitlusega.

Ootuspäraselt hoidsid rahva meeli ärevil Müncheni konverents septembris 1938, Tšehhoslovakkia okupeerimine 15. märtsil 1939, Klaipeda loovutamine Saksamaale 22. märtsil ja Itaalia sissetung Albaaniasse 7. aprillil.

Küsimusele, mis ootab Eestit, anti mõneti erinevaid vastuseid. Enamik Isamaaliidu maakondlikest funktsionääridest teatas, et rahvas on rahulik, puudub ärevus ja sõjakartus. Nähtavasti olid riigitegelaste rahustavad avaldused oma mõju avaldanud. Küll olevat Viljandimaal valitsenud pinevus ja ebakindlus. Seevastu Petserimaal ähvardas puhkeda lausa paanika. Selle põhjuseks oli küll üks erakordne sündmus, nimelt N. Liidu ratsaväe rünnakudemonstratsioon otse riigipiiril lihavõttepühade ajal (7.–11. IV 1939), s.o otse enne kõnealuse küsitluse korraldamist.

Üldse oli Eesti Vabariigil piirialadega, eriti Petserimaaga, probleeme ka rahvuslikul pinnal. Isamaaliidu kohalike tegelaste hinnangu kohaselt "peaaegu pool Petserimaa rahvast pooldab Venemaa korda, kui mitte täielikult, siis osaliselt" (lk 34). Küllap võiks täpsustada, et petserimaalastele polnud ehk kõige tähtsam Venemaa kord, vaid lihtsalt tõsiasi, et seal elasid наши.

Erinevaid vastuseid anti tookord väga olulisele küsimusele: keda pidada kõige ohtlikumaks vaenlaseks, teiste sõnadega: kas Eestile on kardetavam Nõukogude Liit või Saksamaa? Tervelt üheksas maakonnas üheteistkümnest peeti kõige ohtlikumaks Saksamaad. Valgamaal arvati, et suurim oht oleks Saksa—Vene relvakonflikt Eesti territooriumil. Tallinnas ja Tartus jaotusid elanikud Saksa—Vene ohu suhtes pooleks.

On tähelepanuväärne, et Saksamaa oli suurriikidest kõige ebapopulaarsem elanikkonna väga erinevates kihtides — mitte üksnes töölisringkondades ja pahempoolse orientatsiooniga haritlaste hulgas, vaid ka kindlalt antikommunistlike vaadetega taluperemeeste seas. Põhjuseks olid muidugi niihästi üldtuntud ajaloolised tegurid kui ka põlgus ja kartus Hitleri poliitika suhtes. Autor toob rea näiteid rahva negatiivsest suhtumisest sakslastesse üldse, samuti eestlaste ja saksa vähemusrahvuse suhete teravnemisest, ja rõhutab: aprillis 1939 oli sakslastesse suhtumine üsna teravalt negatiivne (lk 37).

Elk kirjeldatud küsitluse käigus selgitati veel üht olulist aspekti: mis oleks rahva arvates Eestile soodsam, kas Venemaa või Saksamaa ülemvõim?

J. Ant teeb laekunud andmete põhjal järelduse: "Sellele vastates lõi tugevasti välja elanikkonna kihistatus. Üldreeglina varakad nimised ja osa haritlaskonnast pooldanuksid Saksamaa ülemvõimu, tööliste ja osa haritlaste "poolehoid" kaldus Venemaa vallutusele. Isamaaliidu Tallinna Komitee informatsioonis rõhutati, et tööliskonnas, osalt haritlaskonnas aga ka "kodanlise elemendi" hulgas arvatakse, et Saksamaa kallaletungi puhul peame abi otsima Venemaalt ja kui niisuguse "abisutamise" tagajärjel venelaste võimu alla satume, siis meie elujärg on ikka parem kui sakslaste hulgas ja "lollide hulgas on kergem elada" (lk 35). Mõnel pool arvestati, et venelastest saame ise jagu, aga sakslastest ei saa.

Ka allakirjutanule on mällu sööbinud 1939. aasta südasuvel koolipoisina kuulnud talumeeste mõttevahetus kuulduste ümber, et Eesti kaivatsetakse jaotada Venemaa ja Saksamaa vahel. Nii rääkisid 1890. aastatel sündinud mehed, kellel oli isiklikke kogemusi mõisaaegadest ja kes Vabadussõjas osalemise eest olid saanud asundustalu. Tegemist oli antikommunistlikult meelestatud tüüpiliste taluperemeestega, kuid valikus kahe halva vahel eelistati siiski Vene võimu.

Autor märgib, et Inglismaa oli eestlase silmis 1939. a kevadel eriti ebapopulaarne: "Virumaal hinnati Suurbritanniat kui kaubajuuti, kes oma asumaade säilitamise nimel kaupleb Saksamaale valgeid rahvaid. Valgamaal arvati, et Neville Chamberlain tahab oma naha päästmiseks maha müüa ka Eestit ja kogu Baltikumi. Inglaste poliitika arvati

Viljandi- ja Läänemaal olevat lubamatult passiivne, seisnedes kõnedes ja nõu pidamistes, sellal kui Itaalia ja Saksamaa teevad vallutusi. Tartumaal levis arvamus, et arvatava eelseisva Inglismaa-Prantsusmaa-Venemaa liidu sõlmimisega teljeriikide vastu, loovutab Inglismaa vastutasuks abi eest Venemaale Balti riigid. Tartu linnas peeti Eestile ohtlikuks Inglismaa ja Venemaa lähenemist. Nimelt kui Venemaast peaks saama Inglismaa toetaja teljeriikide vastu, siis hakkab Venemaa ohu korral taotlema Eestist läbimineku võimalust." (Lk 35–36.)

Selline läbinisti negatiivne hinnang Briti poliitikale on mõneti üllatav. Olid ju iseseisvuse esimestest päevadest peale inglased Eestis kõrgesti hinnatud ja rahva teadvusse kinnistus idealiseeritud pilt Suurbritanniast kui demokraatia- ja julgeolekukantsist. Ka valitsus püüdis 1930. aastate keskpaigani hoida Inglise-orientatsiooni. Tänapäevalgi võib kohata sõjaeelseid olusid hästi mäletavaid vanema põlvkonna esindajaid, kes tookord olid veendunud, et Pätsi valitsus pidas lõpuni kurssi Suurbritanniaga.

Niisiis 1939. a rahva seas enam ei usutud, et ohu korral võiks Inglismaa Eesti heaks midagi teha. (Erandeid muidugi leidis. Tuntumatest tegelastest soovitasid kõigepealt Jaan ja Ilmar Tõnisson ning nende mõttekaaslased pöörata peatähelepanu koostööle Põhja-Euroopa riikide ja Suurbritanniaga.) Seega tõusis paratamatult küsimus: kas ühe vaenuliku suurriigi poolt ähvardava ohu tingimustes tuleks taotleda abi teiselt, väiksema ohu allikaks peetavalt riigilt?

Mõistagi oli rahva suurele enamusele koostöö nii Saksamaaga kui Nõukogude Liiduga vastumeelne, kuid samas mõisteti, et täielik erapooletus pole võimalik ja sundvalik lihtsalt tuleb teha. Valik sõltus mõistagi sellest, kas peamise ohu allikaks peeti Moskvat või Berliini.

Valitsusringkonnad ja eriti sõjavägede juhtkond olid 1939. aastaks oma valiku juba teinud ja tihendanud sidemeid Berliiniga. Kuigi põhi-vaenlase vaenlast ei peetud kaugeltki sõbraks, lähtuti reaals poliitilistest kaalutlustest ja loodeti, et üha võimsamaks muutuv Saksamaa suudab N. Liidu ambitsioone Balti riikide suhtes ohjeldada. Selle tookord nii delikaatse küsimuse puhul pöördusid Eesti valitsuse esindajad korduvalt Berliini poole, et viimane Eesti-Saksa süvenevatest kontaktidest avalikusele märku ei annaks. Kuni 1939. a kevadeni arvestati seda soovi, kuid seepeale asus Berliin üllatava järjekindlusega demonstreerima oma huvi Eesti vastu. Küllap on õigus nendel, kes väidavad, et tegemist oli diplomaatilise mänguga, mille eesmärgiks oli Moskva mõjutamine.

Uurimuse teises osas antakse konkreetne pilt ajalookirjanduses varemgi käsitletud probleemistikust, nimelt Moskva jätkuva surve all toimunud vastastikuse abistamise pakti sõlmimisest ja Punaarmee maa-

mere- ja õhujõudude saabumisest baasidesse. Autor tõdeb, et Moskva võimud tõlgendasid baasidelepingut algusest peale suvaliselt ja esitasid Eestile üha uusi nõudmisi.

Pealkirja all "Kremlis plaanid ja katsetused" esitab autor valdavalt uuele allikmaterjalile tuginedes huvitava ülevaate Moskva taktikast baasidelepingu kehtivuse esimestel kuudel. Ühelt poolt püüti jätta muljet, et Nõukogude valitsus täidab lojaalselt vastastikuse abistamise pakti, kuid samas otsiti teid Balti riikide poliitika otsustavaks mõjutamiseks.

Moskva esialgne taktika määrati kindlaks 1939. a oktoobris. Nimelt toimus Vjatšeslav Molotovi juhtimisel Kremlis kõrgetasemeline nõupidamine juhtivate sõjaväelaste ja julgeoleku- ning luureorganite esindajate osavõtul, kus arutati N. Liidu strateegiliste huvide kaitsmise võimalusi Balti riikides. Ühe osaleja, luureässa Pavel Sudoplatovi sõnade kohaselt alustas Moskva uut poliitikat, mille eesmärgiks oli nende riikide valitsuste sisemise kursi mõjutamine.

Moskva eesmärgiks oli sisepingete tekitamine, opositsiooni õhutamine, agentide ja koostöövalmis poliitikute leidmine ning sellisel teel valitsuse koosseisu ja selle poliitika muutmine. On tähelepanv, et tookordsetes tingimustes peeti Moskvast vajalikuks arvestada ka Berliini huve Balti riikides ning seetõttu peeti vajalikuks luua uued valitsused, mis oleksid vastuvõetavad niihästi N. Liidule kui ka Saksamaale. Nimelt olid Saksa valitsuse esindajad Moskvast selgesõnaliselt deklareerinud, et Berliinil pole Balti riikides poliitilisi, küll aga majanduslikke huve.

On teada, et Moskva intriigide elluviimisel tegutseti eriti aktiivselt ning ka tulemuslikult Lätis. Välisminister Vilhelms Munters andis nõusoleku asuda uues valitsuses peaministri kohale. On alust väita, et sellesse poliitilisse mängu püüti tõmmata ka Karl Selterit. Kui Selter ministriametist vabanes, pakuti talle peale puhkamisvõimaluste N. Liidu kuurortides ka ametikohta Välisasjade Rahvakomissariaadi süsteemis. Pinda sondeeriti teistegi avalikkuses tuntud isikute, näiteks Jaan Tõnissoni juures. Küllap tasapisi selgub täpsemini, mida kõike Moskva agendid tookord taotlesid ja mida nad tegelikult saavutasid.

Uurimuse **kolmandas osas** iseloomustatakse baaside perioodi teist etappi 1940. a jaanuarist kuni juunini. Autori esitatud faktid kinnitavad, et Nõukogude valitsus pidas tookord silmas kahte põhieesmärki: esiteks lähima eesmärgina Eestis asuvate baasivägede õiguste laiendamist ja teiseks tingimuste loomist Balti riikide okupeerimiseks.

Kõigepealt asuti nii Moskva kui kohalike baasivägede juhtkonna poolt esitama Eesti valitsusele üha suurenevaid nõudmisi. Valitsus oli sunnitud nõustuma sellega, et laiaulatuslike ehitustööde teostamiseks toodi Eestisse umbes 10 000 ehituspataljonlast, hulgaliselt sõjaväelast-

te perekonnaliikmeid ning lisaks palgati tuhandeid eesti ehitustöölisi. Vaikides tuli taluda ka baasivägede endi suurendamist üle lepingus ettenähtud määra.

Kujunenud olukorras püüdis Eesti valitsus sõlmida spetsiaalset konventsiooni, mis täpsustaks baasidega seotud õiguslikke, poliitilisi ja majanduslikke küsimusi. Et Moskva sellega ei nõustunud, alustati läbirääkimisi terve tosina üksiklepingu sõlmimiseks, kuid needki lõppesid tulemusteta. Lõpuks 15. mail 1940 kirjutasid August Rei ja V. Molotov alla spetsiaalsele sõjalisele lepingule ja selle lisaprotokollidele, mis nägid ette maa-alade eraldamise maa-, mere- ja õhuvägedele mõeldud baaside ja aerodroomide tarbeks.

J. Ant märgib, et 15. mai kokkuleppega sisuliselt tühistati 1939. a sügisel sõlmitud punavägede paigutuse ja neile eraldatud territooriumi lepped. Elanikele tõi see kaasa raskeid katsumusi. Paldiski linn tuli täielikult evakueerida 1. juuniks. Ka Pakri poolsaarelt, Pakri saartelt ja Osmussaarelt tuli inimesed välja viia, Saaremaal tuli likvideerida 342 majapidamist ja pered ümber asustada.

Paralleelselt üha tugevneva survega Eesti valitsusele kaalusid Moskva võimud kaugemaleulatuvaid eesmärke. Nõukogude võimurite lõppsiht — Balti riikide tasalülitamine — on muidugi väljaspool kahtlust, kuid selleks kasutatav taktika tegi läbi märgatava evolutsiooni.

Autor juhib põhjendatult tähelepanu asjaolule, et Saksa vägede ootamatult kiire edu Lääne-Euroopas 1940. a kevadel ja varasuvel mõjutas oluliselt Moskva plaane. On teada, et Saksa sõjamasina efektiivsus viis Stalini endast välja ja põhjustas palju muret kogu N. Liidu juhtkonnale. Enam ei kulutatud aega, vaid tehti ettevalmistusi Balti riikide täielikuks okupeerimiseks. Kogu see protsess toimus Moskva varasemate kavadega võrreldes hoopis kiiremas tempos ja mõneti teistsuguses vormis. Loobuti kulissidetagustest intriigidest ning kasutusele võeti brutaalne jõud.

Kõnesolevas uurimuses antakse kõigest sellest, mis 1940. a juunis toimus, seniste käsitlustega võrreldes märksa konkreetsem ülevaade. Nauditava detailsusega on esitatud uue, varjust tõusnud Johannes Varesse valitsuse moodustamisega seotud asjaolud.

Eestis leidis jõude ja isikuid, kes Moskva alatule mängule kaasa aitasid. Kommunistide puhul on asi selge, nende eesmärgid olid üldiselt teada. Kuid Ždanov ja Co kasutasid kommuniste vaid varujõuna, teise ešelonina, kuna peamine panus tehti isikutele, keda hiljem tunti juunikommunistide nimetuse all. Enamasti oli tegemist pahempoolsete veendumustega isikutega, kes olid opositsioonis K. Pätsi autoritaarse režiimiga, pelgasid fašismiohtu, põlgasid Hitleri režiimi ja kartsid Sak-

sa agressiooni. Mõistagi olid tähtsal kohal ka isiklikud ambitsioonid ja auahned püüded Eesti ajaloos mingisugust rolli mängida. Kuid mõnelgi juhul oli tegemist püüdega päästa, mis veel päästa annab. Sageli oli tegemist poliitilise lühinägelikkusega ning võimetusega Moskva osavat mängu läbi näha. Lansseerisid ju Moskva emissarid nn Mongoolia variandi võimalust, s.o ideed, et Nõukogude Liidu koosseisu astumine ei ole üldse päevakorral ning Eestist kujuneb N. Liiduga lepingulistest seostes olev rahvademokraatlik riik. Mõnelgi mehel tuli hiljem toorkordset kergeusklikkust kiruda, et kes kurat oskas seda ette näha, mis tegelikult tuli.

Tuleb tunnistada, et Moskva taktika "Balti probleemi" lahendamisel oli oskuslik ning ka Eesti valitsus ja president ei käitunud kriisiolukorras adekvaatselt. Autor konstateerib, et president K. Päts etendas kõige kurvemat rolli. Ta kirjutas võõrriigi poliitikute tahtel alla dokumentidele, mis soodustasid Moskva mängu Eesti Vabariigi likvideerimisel ja andsid sellele protsessile isegi näiliselt legaalse vormi.

Uurimuse **neljandas osas** iseloomustatakse okupatsioonivõimude poliitikat senise iseseisva Eesti Vabariigi tasalülitamisel Nõukogude impeeriumi poliitilise, majandusliku ja sotsiaalse süsteemiga. Uurimuses tõdetakse, et hoolimata propagandakärast nõukogude võimu kui töörahva võimu üle polnud aastail 1940–1941 nõukogude võimu Eestis isegi mitte formaalselt olemas. Autor rõhutab, et diktatuurirežiimile oli ohtum ja mugavam kehtestada nõukogudeta nõukogude organid ja loobuda igasugustest valimistest.

Uurimuses iseloomustatakse lähemalt nõukoguliku ideoloogia ja elulaadi juurutamist ning kogu seda tantsu, mis toimus värske võimumeeste kaadripoliitika ümber. Et okupatsioonirežiimile ustavaid inimesi oli vähe, siis palusid paljude asutuste juhid Moskva võimul saata Eestisse vajalikku kaadrit. Pole juhuslik, et kõige rohkem "vennalikku abi" saadeti julgeolekustruktuuridele. Tõsi küll, hiljem tunnistasid ka Eesti juhtkommunistid, et N. Liidust saabunud isikud ei osanud enamasti eesti keelt ega tundnud kohalikke olusid ja seetõttu esines nende töös palju puudujääke.

Autor iseloomustab lähemalt ka kooli ja Tartu ülikooli tabanud repressioonidelainet. Hoolimata kõigest säilitasid eesti koolinoored absoluutses enamuses rahvusliku vaimu ja antikommunistliku meelsuse. Sama tuleb tõdeda ka üliõpilaskonna kohta. Surve, kaadrimuudatused ja intensiivne "punaste ainete" õpetamine ei andnud oodatud tagajärge. Uurimuses rõhutatakse: "Intensiivsed ülikooli rahva kommunistliku ümberkasvatamise tulemused jäid kasinaks. 1941. a. märtsis tõdes EK(b)KK kontrollkomisjon, et ülikooli õppejõududest olid kompartei

liikmed vaid rektor ja marksismi-leninismi õppejõud, kusjuures praktiliselt polnud parteilastel ülikoolis mingit mõju.” (Lk 147–148.)

Uurimuse viimane alaosa kannab pealkirja “**Kohandumine, terror, vastupanu**”. Niisiis on tegemist nii tookord kui hilisematel okupatsiooniaastatel olulise teemaga.

See, et igasuguse okupatsioonirežiimi ja üldse vägivaldavalitsuse tingimustes leidub nii kohanejaid kui aktiivseid vastaseid, on üldtuntud tõsiasi. Sageli peetakse, eriti väikerahvaste puhul, mõlema pooluse olemasolu kõigepealt juba rahvuse püsimise huvides vajalikuks. Samal seisukohal on ka uurimuse autor, kes rõhutab: “Ajalugu on korduvalt kinnitanud, et võõrvõimudega ühel või teisel viisil kohanenud suudavad vältida rahvuslikku enesetappu. Nii oli see kahtlemata ka 1940–1941, mil sõjaline okupatsioon oleks tugeva vastupanu korral teinud n.ö. puhta töö.” (Lk 155.)

Mõistagi oli tookordne kohanemisprotsess suures osas näiline. J. Ant konstateerib: “Käis suur sõda ja oli vähe tõenäoline, et Eesti sellest puutumata jääb. Üldine usk oli alates presidendist kuni tavalise kodanikuni, et punane võim ei jää Eestisse kauaks.” (Lk 155.) Valdav enamik neid aegu mäletavatest inimestest võib kinnitada, et nii see tõepoolest oli. Rahvas pidas vägivaldarežiimi ajutiseks ja püüdis selle nii või teisiti üle elada. Olukord sundis inimesi oma mõtteid varjama ja keelt hammaste taga hoidma. Mõistagi leidus, peamiselt noorte seas, ka arvukalt neid, kellele elutark äraootamispoliitika polnud vastuvõetav ja kes algusest peale demonstreerisid oma rahvuslikku meelsust. Kõnesolevas uurimuses esitatakse kujukaid näiteid nii protesti- ja vastupanuaktsioonidest kui ka okupatsioonivõimude terrorist ja repressiivpoliitikast.

Eesti rahva enamuse tõeline suhtumine võõrvõimu ilmnas täie selgusega 1941. a juunis. 14. juuni massiküüditamisest tingitud üldine nõrdimus- ja vihapuhang lahvas leegiks seoses sõja puhkemisega N. Liidu ja Saksamaa vahel. Kõikjal stiihiliselt tekkinud metsavendlus omandas massilise iseloomu.

Uurimuse järeldsõnas meenutatakse neid asjaolusid, mille mõjul lääneriigid maailmasõja ajal Stalini survele järele andsid ja Balti riikide saatuse suhtes käed puhtaks pesid. Autor tõdeb, et eestlaste esindajatel polnud erilisi võimalusi kaasa rääkida Eesti tuleviku kujundamisel ja riigi ning rahva saatuse otsustati teistel tasanditel, kus tehti suurt poliitikat.

Iga rahva ja riigi ajaloos leidub sündmusi, protsesse või isegi terveid perioode, mille hindamisel isegi põhimõtteliselt ühesugustel ideoloogilistel positsioonidel asuvad uurijad üksmeelele ei jõua. Teadagi on Eesti ajaloos üheks selliseks perioodiks K. Pätsi autoritaarse režiimi ajajärk ja

eriti veel saatuslik 1939.–1940. aasta. Viimase kohta ei püüa ka J. Ant deklareerida lõplikke tõdesid. Mõne olulise küsimuse puhul (kuivõrd Eesti oleks end suutnud 1939. aastal kaitsta, kas vaikne allaandmine oli õigem kui relvastatud vastuhakk jm) ta konstateerib: “Need on vaid mõned küsimused paljudest, millel tegelikult puuduvad teaduslikult korrektsed vastused.” (Lk 30.)

Mõistagi jääb ka peale Jüri Andi sisuka ja huvitava raamatu ilmumist küllaga uurimistööd edaspidiseks. Torkab silma, et autor ei ole käsitlenud Eesti valitsuse välispoliitilisi tõekspidamisi ega diplomaatilist tegevust tormisel sõjaeelisel perioodil.

Heino Arumäe

EDITORIAL NOTE

As the 475th anniversary of the first Estonian book falls into this year, we celebrate the period from 1 April 2000 to 1 April 2001 as the Estonian Book Year. To mark the occasion, we start our present issue with the reprint of an essay by Friedebert Tuglas (1886–1971) from the collection *The Role of the Book in the Development of Estonia*. It was originally published by the Estonian Writers' Union during the Book Year of 1935. The main theme of the article is the birth and development of the new cultural generation connected with the "Young Estonia" grouping. However, before tackling this topic, Tuglas describes the literary and political scene of the earlier years. "Young Estonia" with its attempts of cultural innovation appeared before the public in 1905 on the wave of the independence movement. The central issue was Europeanism that comprised the social and aesthetic endeavours based on neo-romanticism. The aim of the grouping was to link Estonia with Europe; they opposed 19th-century ethnic romanticism as well as the hitherto known realism. To counterbalance the influence of German and Russian cultures, they emphasised the significance of the Scandinavian, French and Italian models.

The next piece of writing is also devoted to the Estonian Book Year. Janika Kronberg, chairman of the Tartu section of the Estonian Writers' Union, acquaints us with the activities of the Estonian Writers' Cooperative (EWC), the biggest publisher of expatriate Estonian literature. The EWC operated for 44 years, publishing 412 books. A great deal of these were by renowned authors and have stood the test of time. Yet, the author concentrates on less festive themes. He studies how many manuscripts were returned to the authors and why, and what the further fate of these manuscript was. Moreover: what were the liberties and restrictions when editing the accepted manuscripts? In other words, this is a question about censorship or *numerus clausus*. Now and

then, the authors in opposition with the EWC have reproached the publishers for that.

It should be stated that, along with valuable historical and sociological facts and political criticism of Leninist-Stalinist totalitarianism, one can relatively seldom meet theoretical analysis of Soviet culture. The article by Peet Lepik, head of the Department of Theory of Culture at Tallinn Pedagogical University is partly inspired by that. The author views Soviet culture from the aspects of social theory and semiotics. He analyses the subordinating role of ideology in Soviet culture and formulates ten characteristics of ideology, most of which are antitheses or can be transformed into antitheses. The semiotic aspect of the analysis of anticulture relies on the original model for the semiotic analysis of culture as worded by Y. Lotman and B. Uspensky and on Y. Lotman's theory of autocommunication. Antithesis as a secondary code appears to have a universal role in the system of culture-anticulture.

Aili Aareleid, associate professor at Tallinn Pedagogical University, describes the formation of double thinking in Estonia and Latvia during the first two decades of the Soviet regime (1940–1960). By the time when Stalinist terror gave way to more liberal socialism, a threefold transformation of double thinking had taken place in Estonia. For the first generation (b. 1914–1930) there was complete opposition between the “native” and the “alien”. The change in cultural configurations after the coup brought along a severe crisis of identity. For the second generation (b. 1931–1940) the “native” and the “alien” were clearly distinguishable, but operationally it was profitable to shift the borders between them. This was a typical second stage of cultural assimilation where the marginalising subject tries to pay equal attention to both dominant and accompanying cultures. For the third generation (b. 1941–1950) the “native” and the “alien” had actually changed their places, and if advantageous conditions had continued, double thinking could have disappeared in favour of complete Sovietisation. The “iron hand” strategy meant to strengthen the socialist camp (particularly the Czechoslovakian events of 1968) caused a revival of double standards. Despite the differences in the generational genesis of double thinking, clear borders between Estonian and Soviet mentalities reappeared. Although dou-

ble thinking continued, the addition of *bricolage* as a conscious game of meaning-swapping strengthened the national identity again.

Thereafter we continue Viktor Niitsoo's series of articles on the activities of the Estonian National Independence Party (ENIP) from 1988 to 1991. This time the author views the years 1989–1990. In 1989 a qualitative leap took place in the tactics of the ENIP. The party found that the most appropriate tactics for restoring independence would be the expression of the free will of the legitimate citizens of the Republic of Estonia. This will was to be expressed by a representative assembly, the Estonian Congress, that would be elected by citizens only. Simultaneously the ENIP decided not to participate in the elections of the Estonian SSR Supreme Soviet as the organ of the occupation regime. The elections of the Estonian Congress from 24 February to 6 March 1990 passed smoothly with the participation of 557,163 citizens of the Republic of Estonia and 34,345 applicants for citizenship. The ENIP put up 164 candidates; 73 of them were elected. During the period under discussion the ENIP firmly opposed cooperation between the Estonian Congress and the local Supreme Soviet, which from 8 May 1990 called the country the Republic of Estonia and replaced the flag, coat of arms and anthem of the ESSR by those of the pre-war Republic of Estonia. The ENIP emphasised that the Supreme Soviet as a local organ or the occupation regime had no right to use the symbols of the *de jure* existing Republic of Estonia. The ENIP set itself the aim of restoring the constitutional organs of the Republic of Estonia.

The Estonian Ministry of Justice has completed and introduced to the Parliament a new voluminous bill of Debt Law. It includes as many as 1579 paragraphs. Despite its title, this law does not concern only those people who have debts. By surprise, anyone who has signed a contract of sales, insurance, employment, rent, donation, or some other contract of private law will find themselves influenced by this law. Uno Mereste, member of the Estonian Academy of Sciences, defends the view that debt law can embrace only these persons one of whom owes something to the other. It is unnecessary and senseless to include in debt law these relations of private law where one is not indebted to the other party.

In the belles-lettres section we publish three poems by Erik Lindegren (1910–1968), a central figure in the Swedish surrealist-influenced poetry of the 1940s.

In the second half of the 19th century a great number of investigations about birth rites were published in America and Europe. They describe and compare obstetric methods and customs related to the newborn and the mother among several nations of the world. The authors have discussed the impact and significance of physiological, psychological, magical and other factors at childbirth. Longer writings about Estonians were published as late as in 1924 by J. Grünthal and I. Manninen whose papers were, first and foremost, ethnographic descriptions. Marika Mikkor, researcher at the Estonian National Museum, observes the respective customs among the Estonians born from the 1890s to the 1960s.

Marju Lepajõe, researcher at the Faculty of Theology and head of the Department of Historical Theology and Latin, discusses the concept of *techne* in the works of Plotinus (205–270). The author finds three aspects that Plotinus has brought to modern philosophy and which are important for the treatment of *techne* as well: (1) Plotinus internalised the intellectual reality. (2) Plotinus said a lot about an area that had not been extensively analysed by ancient philosophy before — human subjectivity. (3) Plotinus dealt intensively with the borders between language and thinking. According to Plotinus, *techne* is a structuring principle, intellectual form *logos* that provides the substance with order and form so that things can exist and function this way as it is in the nature of the thing according to its idea.

Lambert Klinke, a doctoral student of Giessen University, provides an overview about the Roman Catholic Church in Estonia from 1918 to 1998. Until 1918 the Catholic Church with its two small parishes in Tallinn and Tartu belonged under the Mohilev archbishopric. Then, with the establishment of the Riga diocese, the Estonian parishes were subjected to the Riga deanery. At that time the membership of the Estonian Catholic Church consisted mostly of Poles and Lithuanians. Before World War I there had been almost 6000 Catholics in Estonia, but by 1920 barely 2000 remained. In the 1920s and 1930s Estonian residents' interest in the Catholic Church grew, and diplomatic relations were estab-

lished between Estonia and Vatican. On 26 September 1933 Otto Strandman (1875–1941) presented his credentials as the Estonian ambassador to Vatican. After that, on 18 October 1935, Antonino Arata (1883–1948) was appointed *incaricato d'affari* in the Republic of Estonia. On 12 July 1935 he became *nuncio* in Latvia and Estonia. A significant figure in the pre-occupation constructive period was Eduard Proffittlich, who was consecrated as a bishop in the Church of St. Peter and St. Paul, where he had earlier served as a priest. Proffittlich died in 1942 in Kirov prison camp in Russia. Although the German occupation of 1941–1944 tried to present the Germans as protectors of the Christian civilisation, one could discern the make-believe of Nazi propaganda behind that. Under the repressions of the Soviet occupation, until the mid-1960s, the Catholic Church in Estonia once again became the “ethnic church” of Poles and Lithuanians. There were perhaps five or ten Estonians who professed the Catholic religion; thus their number had dropped back to the level of 1918. In the hard post-war years the Estonian Catholic Church received help and support from the Latvian church. Until 1977 Andreas Pavlovskis served as a priest in Tartu. Mikelis Krumpans was the priest of Tallinn for almost 35 years. From 1977, being the only priest in Estonia, his hard load of work also included serving the Tartu parish. The sisters of the III Order of St. Francis were also active in Tartu until 1987. From 1987 to 1991 the only priest in Estonia was Rein Õunapuu who, with numerous baptisms and conversions, managed to stabilise the situation in the small Catholic community of Estonia. By now the official and ecclesiastical relations between the Republic of Estonia and Vatican have been restored. At present there are seven Catholic parishes in Estonia with about 3000 members.

In the section of book reviews Heino Arumäe dissects a book by Jüri Ant, professor of contemporary history at Tartu University, about the dramatic events in Estonia in 1939–1940.

The issue ends with the sixth and last part of the metaphysical contemplation *Was ist des Esten Philosophie* by the Estonian writer and philosopher Madis Kõiv.

Estonian literature at the gateway of the Estonian Writers' Cooperative

Janika Kronberg

The Estonian Writers' Cooperative (EWC) that was operative in Lund in South-Sweden from 1950–1994 was the biggest émigré Estonian publishing house. It published 412 books under its Pegasus logo. The very versatile writer and editor Bernard Kangro worked as the acting manager throughout its operation. The managing board included the entrepreneur and patron of the arts Enn Vallak, and writers August Gailit, Arvo Mägi and Valev Uibopuu.

The EWC archives that are preserved in Tartu, at the Archive of Estonian Cultural History, provide a detailed overview of the activities of the publishing house. The main guarantee for the longevity of the publishing house was skilful keeping of balance between the author and the reader. As the EWC used a subscription system for distributing its books all over the Western world, it was necessary for economic reasons to consider the tastes of the mostly conservative readership. To learn about the readers' tastes, Valev Uibopuu carried out in the initial years of the publishing house (1954–55) an investigation about book-readers in emigration. This was published in the collection From

the Reader to the Writer. The pressure of the subscription system and the need to meet the expectations of mainly the older generation made the EWC turn down several manuscripts that seemed too innovative for their time. Particularly in the 1960s this led to conflicts with the younger generation of writers who had grown up in emigration.

As compared to other émigré publishers, the EWC fared better, firstly because of good royalties but also because of a well-organised sales network and good reputation. Therefore, there was no shortage of manuscripts offered for publication. The extensive correspondence between the members of the EWC board and the publishing house and the authors in order to select those to be published testifies to that. While making choices, the aesthetic criterion was decisive, although political accents were also considered. An attempt was made to avoid erotic themes and vocabulary. The lists of 6-volume half-series that had been selected and arranged in the order of publication were approved of by the board of the publishing house. The archive materials reveal that 51 authors who offered their manuscripts for publication have remained unknown until the present. Approximately 70 manuscripts of prose fiction, 20 of memoirs, 20 of children's books and 14 collections of poetry were

turned down. The same happened to a smaller amount of travel books, plays, essays and translations into Estonian.

In sum, the EWC managed to function during a relatively long time and to attract readers from all corners of the globe namely because of its skilful choice of manuscripts. Balance was kept between the interests of the reader and the author, between traditional and innovative literature.

Formation of double thinking during the first two Soviet decades

Aili Aareleid

Communist totalitarianism, as it is known, produces an acute opposition between the public and the private spheres. Any kind of nationalist feelings are concealed only into the spheres of communication with reliable neighbours and one's own family; in the public sphere, however, socialist dogmatism prevails. The gap between the public and the private spheres, in its turn, is the soil for the emergence of double thinking where people are forced to live in two worlds of entirely opposite norms and values. It is expedient to view double thinking as a sensitive mechanism of socio-psychological self-defence that enables people who have found themselves in the whirlpool of histo-

ry to accommodate to the rapidly changed circumstances/environment. The task of the mechanism based on ambivalence is to contribute to the preservation of the self-identity of the members of society.

The article observes how double thinking as a certain mental adapter takes shape and develops through three consecutive generations, changing and acquiring new forms in changing political circumstances. Profound biographical interviews have enabled us to construct three generations who have formed in different political environment. (1) The generation from the period of independence, born in 1914–1930, who had grown up in independent Estonia. For them the decade of occupations coincided with their youth when one makes future plans and builds up one's career. The change of mental paradigms was a severe trial for them and created problems of preserving one's real self. (2) Stalinist youth, born in 1931–1940, who were still children when the war began. For them adherence to the rules of double thinking often seemed a question of life and death, or at least of a white lie. (3) The youth of the "thaw" period, born in 1941–1950. Their period of searching for self-identity coincided with the political and cultural liberalisation that followed the events of 1956. For them double thinking took the form of struggle

between the old Stalinist norms and the innovative ideas of Khrushchev's time.

Thus, by the time when Stalinist terror yielded to more liberal socialism, we had gone through a threefold transformation of double thinking. This transformation underwent a dialectical development. For the first generation the opposition between the "native" and the "alien" was complete. The change in cultural configurations after the coup brought along a severe crisis of identity. For the second generation the "native" and the "alien" were clearly distinguishable, although it was operationally profitable to shift the borders between them. This was a typical second stage of cultural

assimilation where the marginalising subject tries to pay equal attention to both dominant and accompanying cultures. For the third generation the "native" and the "alien" had actually changed their places, and if advantageous conditions had continued, double thinking could have disappeared in favour of complete Sovietisation. The "iron hand" strategy meant to strengthen the socialist camp (particularly the Czechoslovakian events of 1968) caused a revival of double standards. Despite the differences in the generational genesis of double thinking, clear borders between Estonian and Soviet mentalities reappeared, and bricolage as a conscious game of meaning-swapping took shape.

**WAS IST DES ESTEN
PHILOSOPHIE**
Metafilosoofiline mõtisklus

Madis Kõiv

VI

(Väljavõtted vihikutest T121–T125.)

Filosoofia sündimisel on midagi tegemist s ö a n d a m i s e g a ,
isegi s ö a n d a m i s e g a k u u l u t a d a .

Mitte kukkuda ei tule, vaid s ö a n d a d a . K u u l u t a d a
midagi v a j a l i k u k s . Kasvõi seesama kukkumine.

Kas ma teingi tookord seda?

Söandasin küsida Valterilt, kas "see on nii". Kas selleks, et
kuulutada see küsimus nii vajalikuks, et seda tõeliselt-teiselt
üle-küsida? Et sellest rääkida? Et sellega kõdunud dialogist
välja astuda kõdumata dialoogi?

Kuid s ö a n d u s peab *grösser sein*: *Isama* peab s ö a n d a m a
seda oma autokraatikasse viia.

Söandama näha seda kui vajalikku — selginemiseks vaja-
likku, et teoks teha see, mis teona on-juba-loodud.

Sellesse kui selgusesse vaadata, et seal tegu näha.

Kas *isama* peaks seda tegema?

Miks ta peaks?

Et olla miski, millel on enese-teadvus, et olla enesetead-
vuslik olend — teiste eneseteadvuslike olendite hulgas.

Et olla k e e g i . Et olla kellenagi respektieritud. Olla
kellenagi võetav. Et olla keegi, kelle poole kui selle kellegi
poole pöörduakse. Et talt o l e k s midagi küsida; isegi
siis, kui kellelegi seda küsida ei tule pähegi, kui seda teada ei
tahetagi. Olla siiski see keegi, kellelt s a a b küsida, sest tal
on m i d a g i ütelda, mida ainult tema saab ütelda omaenda
selguses.

(Liiga palju pateetikat korruga.)

Et võida p ü s i d a , et eneseteadvuses olla see, kes t e a b
ennast, s.t mõistab end identiftseerida ja seepärast ei pea end
eksklikult pidama ei-millekski, või ehk vaid kellegi teise osaks.

Selgust saada, et teada, kellena end säilitada, s.t et üldse
säilitada, et säilitamisele (seega ka hävimisele) tekiks koos-
seis.

Ma ei tea, kas see kehtib filosoofia kohta üldiselt, kuid
kindlasti kehtib see filosoofia kohta, mida *isama*’le vaja läheb.

Aga kas kõik filosoofiad ei ole siis isamaale (ükskõik milli-
sele, ükskõik kuidas mõistetule) vajalikud?

Mis tahes filosoofial näib lasuvat vähemalt kohustus kuulutada.

Filosoofia, mis sellisena on võetav, on välja-kuulutatud.

Kuid kas ei käi see iga "sõna" kohta, mis üteldakse?

Siiski on siin midagi niisugust, mis puudutab filosoofiat eriliselt. See on väljakuulutus enesesäilitamiseks, eneseloolemiseks säilivana millenagi.

Tuleb põhjalikumalt rääkida enese-säilitamisest.

Lähem tagasi solipsismi (unenäoküsimuse) juurde.

Küsimisse kukkumises ei ole midagi kuulutuslikku. Küsimise üle küsimises tõeliselt-teiselt, selle küsimise viimine kõdunud dialoogist kõdumatusse on midagi kuulutuslikku.

Kas siis sealtpeale on võimalik, et filosoofia?

Kuid kui nii, tuleb mängu midagi mittekuulutuslikku ja näib nõudvat endale esmasemat positsiooni kui kuulutus.

Kuulutatakse seda, millesse ollakse (enne kuulutamist) kukkunud; see mittekuulutuslik näib olevat esmane. Sealt filosoofia?

Kuid mis tähendab kukkumine? Paljussegi võib kukkuda. Võib kukkuda küsimisse: kust ma süüa saan? Kust ma juua saan? Need on esmased küsimised, kuid kas nad on see primaarne, mis on ainuomane filosoofiale?

Ei ole vist, vähemalt niisugusel puhastamata kujul mitte.

Nad on ka küsimused, millele saab midagi "asjalikult" vastata, need küsimised saab päevakorrast maha võtta. Süüa saab muretseda ja söögiküsimus kaob, vähemalt kukkumine sellesse.

Kas küsimises on aspekt (kukkumises siis), mil on filosoofiline laad *s i i s*, kui küsimisele, kuhu kukuti, *e i s a a* "asjalikult" vastata?

Mis on "asjalik" vastus?

Vastus võib olla "asjalik" ainult siis, kui küsimus ise on "asjalik", tal on asjaga suhestamise koosseis.

Filosoofilise aspektiga küsimust ei saa kõrvaldada ühegi asja-seisu korral. Talle ei leidu ühtegi asjaga seotud abi.

Kas ka nii võib ütelda: ükski tegu ei aita?

Ei või vist, sest just teost oli juttu: filosoofiline küsimus on küsimus selgusest, *t e o* selgusest.

Kas tegu ei olegi see, "mis aitab"?

Kuid enne kui vastan, viitan teisele tõigale — küsimus, millesse "filosoofiliselt kukutakse", peab olema üldine.

Iseenda sügavas üksinduses küsitud, iseenda sügavas üksinduses sellesse kukutud, peab ta siiski v ä l j a k u u l u t a t u l t olema nii üldine, et üksi asjaseis ei loo neid, kellesse see küsimus ei saa puutuda.

Väljakuulutatuna (ja sellepärast ongi kuulutus olemuslikult oluline, et ainult kuulutus loob üldisuse-nõude) puudutab kõiki, vähemalt "siin isamaa pinna pääl", sest küsimus on keeles.

Kui väljakuulutatud küsimus väljakuulutatuna puudutab kõiki, siis saavad need kõik olla kuulutus-keelsed.

Küsimus on üldine, kuid nii üldine, kui k ü s i m u s üldse saab olla üldine, kuivõrd keel seda võimaldab. Kuulutuse nõue on keelenõue.

Nüüd uuesti teost: filosoofilise aspektiga küsimuse puhul ei leidu abi ühestki a s j a s t. Aga teost?

Me räägime kahes kontekstis teost: 1) tegu selginemises, 2) tegu, "mis aitab", s.t tühistab küsimuse (lükab edasi jne).

Kas tegu selginemises võib küsimust suspendeerida?

Alustame kaugemalt, jälle kukkumisest.

Ma kukun oma esialgses küsimisse-kukkumises. Ma ei kuuluta seda küsimust, ma ei söanda midagi, küsimus küsib minus ise. Kuid ta küsib siiski sõnades, ma astun seega dialoogi, ehkki kõdunusse. Ma küsin ikkagi, n a g u kuulutanuks, ma panen küsimuse võimalikku kuulutusvormi. Ma kukun sinna, ma olen üdini keeleline.

Kas ma sellega siiski kuulutan? Kuulutan kuulutust, mida "avalikult" ei kuuldu?

Kuid siin on vahe: kuigi ma kukun kuulutus-vormi, puudub s ö a n d u s, sõandus seda välja kuulutada, võtta endalt see kaitsevari: seda kuulutust ei kuule nagunii keegi.

Missugune on vahekord selgusele jõudmisega kukkumisest?

Kas ma t a h t s i n selgusele jõuda? Ma võibolla ei tahtnudki, kuid see ei loe midagi. Ilma tahtmatagi ma tahtsin, sest kukkumisel on kuulutuse-vorm (kuigi puudub sõandus) ja seega on ta suunatud selgekssaamisele.

Kukkudes füüsilisse kuristikku, ma karjun. Ma kukun karjudes kuristikku, ma ei taha midagi, ma lihtsalt karjun, ma kukun sellesse, ometi on karjumisel olemuslikult — isenesest juba (autokraatselt siis küllap) — eesmärk; karjumine on appihüüe, väljakutse teole.

Kukkumise autokraatikas ma iseendast allun *autokratoni* autokraatsetele käikudele. Mu kukkumisel on selgessaamise koosseis.

Küsimus niisiis tahtmatagi on kutse teole?

Ma ei tea siiski, mis tegu see on. Ma ei tea, kas see tegu ilmtingimata annulleerib küsimuse.

Küsimuse ja selguse (selguses võimaldatud teo) vahel peab olema veel midagi. Vastus võibolla?

Kas vastus kuulub filosoofiasse endasse, kas vastus peab üldse olema? Kas *isama* mängib oma filosoofiavajaduses küsimusele või sellele vahepealsele — vastusele?

Vastus ja selgusele jõudmine on vist kaks ise asja. Vastus on samaväärselt sõnaline, nagu on küsimuski, koos küsimusega moodustab ta dialoogi, on dialoogikoosseisuline ingredient. Tal on dialoogisisene keeleline staatus.

Milline on selgusele-jõudmise vorm, ei ole üldsegi selge.

Vastuse puhul võib alati ütelda — ei rahulda! Vastus võib olla rahuldav või ebarahuldav.

Selgusele-jõudmine ei ole ebarahuldav, kuid võib olla ebapiisav.

Missugune vastus võiks olla rahuldav — ma ei mõtle, millise sisuga, vaid millised oleksid rahuldava vastuse üldised iseloomujooned?

Vastused kujul:

(a) "ei ole võimalik ütelda, et *p*",

(b) "on võimalik ütelda, et *p*",

polnuks — minu küsimise puhul — kumbki iseendast rahuldavad.

Rahuldav olnuks vastus, millel olnuks autoriteet — autokraatne autoriteet.

Nähtavasti ma ei otsinudki vastust, sest millisel võinuks olla autoriteet? Ma ei otsinudki vastust, vaid kujunemist.

Ma lootsin (või on parem ütelda, ma mängisin) kujunemisele. Ma ei teadnud, mis kujuneb, kujunev võinuks olla ju ka vastus — ehkki võibolla mitte esialgsele küsimusele.

Vastuseid ei tule klassifitseerida mitte ainult sisu, vaid ka selle järgi, kust nad tulevad. Oraakli vastus on midagi muud kui see, mis tuleb kingsepa suust. Ma ei saa rääkida vastustest kui teatavatest vastajast abstraheeritud lausetest. Selgus pidi kujunema koos minuga, küsijaga, autoriteetselt. Kust autoriteet pidi tulema, seda ma ei teadnud.

Kas see pidanuks olema mingi ekstaatiline nägemus?

Kindlasti mitte. See pidi olema kõige tavalisem selgus, kuid ta pidi kujunema.

Kujunevad ju asjad — ka matemaatilise probleemi juures “lähevad asjad oma kohale” ja kontekst muutub “korruga läbi paistvaks”. Mingit sellist “kohale asetumist” ma tookord oma küsimistes ootasin.

Mis aga olnuks sel juhul selgusetagune, temast tulenev tegu?

Ma ei saa sellele võibolla vastata ja võibolla ei peagi, sest selgust ma ju kätte ei saanud, ma ei kujunenud ennasteadvaks.

Kuid ka see ei ole päriselt õige. Ma vist ikka jõudsin (mingisugusele) selgusele ja ka tegu vist ei puudunud tõesti. Oma teos ma teadsin edasi küsida. Ma sain nii olla, et ikka jälle küsisin ja mitte ainult ei kukkunud neisse. Mingi *autokraton*'i ma iseendas lõin.

Selle teoni ma jõudsin (vist) — ja hoidsin end selles küsimises kinni, kuni ükskord midagi juhtub.

Sest juhtus ju. Ma ei küsi enam seda küsimust nii, ma olen saavutanud kaalu ja autoriteedi — oma vastustele —, nii et mu vastus on olnud mulle rahuldav.

Ma olen nüüd niisugune, kes pigem ütleb (b) kui (a): Mitte tookord, kuid tolle korraga see algas.

Mis peamine. Ma kujunesin selleks, kellena mul on võimalik olla (*autokraton*).

Ka *isama*'le on filosoofia vajalik, et tal oleks võimalik olla.

Mis tähendab: ma kujunesin selleks, kellena mul oli (on) võimalik olla (*autokraton*)?

Kas see tähendab lihtsalt seda, et ma küsisin ja küsisin (sest kukkusin), kuni kujunesin selleks, kes seda enam ei küsinud — kes sai olla ilma s e d a küsimust küsimata?

Või oli mängus ikkagi midagi muud? Ikkagi mingi “probleemiasetus”, millele saab formaalselt võttes anda vastuseks (a) või (b)?

Mida ma aga hakanuksin peale nende vastustega, o l n u k s neil autoriteet?

Kas võib seda küsimust võrrelda mõne teise mittemetafüüsilisega? Ma ärkan öösel üles ja ei tea, kus ma olen. Ma küsin, k u s ma olen, ja püüan jõuda vastusele, s.t selgusele — mis koht see on, kus ma praegu asun. Küsitud selleks, et asuda uurima, kus ma olen.

Mis eesmärgil ma seda küsin? Ma ei küsi ju lihtsalt, sellepärast et mind “huvitab”, kus ma olen — mul on vaja teada, s.t selgust.

Ma küsin selleks, et selguse alusel käituda. Senikaua kui ma ei tea, kus ma olen, olen ma *autokraton*’ist väljas. Ma tahan saada *autokraton*’isse tagasi. Ma tahan käiku lasta *autokraton*’i käitumisskeeme.

Kui ma tean, kus ma olen, on mul võimalik olla. On võimalik elus olla.

Unenäoküsimusel on näiliselt sama koosseis — ma küsin: k u s ma olen? Kuid kohal ei ole fenomenoloogilist topoloogilist tähendust. Ma e i ole seda küsimust küsides oma igapäeva-elu *autokraton*’ist väljas? Vastus ei anna mulle midagi muu käitumise jaoks.

Kuid küsimus ei ole siiski niisugusena esmane, esmane on küsimus: k a s s e e o n u n i ?

Teatavas kindlas situatsioonis tekib hüpotees: võibolla see on uni?

Miks tekib, mis on selles situatsioonis eripärast, et tekib? Kas sellel hüpoteesil on vähimatki otstarvet? Ja milline, kui on?

a) Kui ma olen unes ja s i i s püstitan selle hüpoteesi, on ta kasutu, sest ühelgi hüpoteesil ei ole unenäos tähendust, kuna n a g u n i i ootab ees ärkamine.

b) Kui ma ei ole unes ja püstitan selle hüpoteesi, kas võib tal olla mingit (tööhüpoteetilist) eesmärki — oletagem nii ja tehkem sellepärast prooviks seda?

Võibolla mõnes eriolukorras: Ma olen ärkvel, aga arvan, et olen unes, seepärast ei võta midagi ette, mis oleks sihitud mööda reaalsuspuutujat — selles olukorras püstitan tööhüpoteesi — ma olen ärkvel (ma ei ole unes) ja selle hüpteesi alusel ma hakkan (prooviks) tegutsema reaalsuspinna puutu- ja suunas. Sest arvates, et olen unes, võin jääda tegutsema reaalsuspinna n o r m a a l i suunas (pääsemaks unest välja), ärkamise suunas. Nii võib midagi “maha magada”.

Ometi on seegi vist mõttetu, sest nii ma ju kunagi ei küsi, ma ei püstita tööhüpoteese ärkvelolu kohta.

Või siiski?

Või on küsimiste mõte hoopis teine: küsitakse, miks ma üldse nii küsin — küsima pean? Mis on see eriline, mis paneb mind seda küsima? Mis m a o l e n , et see küsimus on vältimatu?

Mis ma olen sellega, et ma ärkan ja uinun? Mis on see üldse: ärkamine ja uinumine ja mina ise — ärkaja ja uinuja?

Ma olen see, kes oma ärkamise ja uinumiseega on pandud küsima oma esialgseid küsimusi, et selguks, miks üldse ma pean küsima, mis see on — olla see küsija.

Esialgsest küsimisest sünnib teine, olemisküsimus.

Tuleb lähemalt vaadata esialgset — missugune on tema eripära, struktuur ja implikatsioonid.

Mul on kaks mina — unenäo ja ärkvelolu, nii näib mulle. Ma pean nende kohta pärima, sest miski väidab siiski, et neid on ainult üks.

Ma küsin. Kuidas?

Alati olen ma teatavas dispoitsioonis.

Kui ma olen ärkvel, olen teadlik ärkvelolemisest — “teadlik” siin tähenduses, olen dispoitsioonis “ärkvel” ja küsimusse võib tulla ainult kahtlus selle teadmise suhtes.

Seepärast on ärkvel olles võimalik küsimus: kas ma äkki ei maga? Une eripära näib olevat see, et unes olles lähtun tavaliselt samuti ärkveloleku dispoitsioonist, s.t ma ei võta und kui und ja küsimus on täpselt sama: kas see ei ole siiski uni?

Niisiis küsimuse eelseisund näib olevat ärkveloludispositioon igal juhul. Ma võtan end tegeliku endana ja võin selles kahelda. Ma ei võta end une-endana, kes hakkab a l l e s kahtlema, kas see ikkagi on uni. Miks ma ei võta end une-endana, on muidugi selge — ma tunnen, et uni ei ole päris, ta ei püsi, ärkamine on paratamatu.

Kas võib niimoodi võetud küsimusele leida “otstarvet”?

Näiteks: ma olen unes, aga ärkveloludispositioonis, “olukord” muutub kriitiliseks ja ma küsin: kas ma äkki siiski ei maga?

Teinud selle “tööhüpoteesi”, püüan unest välja pääseda või ei reageeri kriitilises situatsioonis enam nii dramaatiliselt ja “pääsen”.

Mis otstarbest saab siin rääkida?

Ainult unes on “otstarbekas” nii küsida, kuid kuidas ma tean, et “situatsioon” on otstarbe jaoks otstarbekas?

Pealegi, kas küsimus (ja vastav tööhüpotees) unes — võibolla see on uni? — ongi enam ehtne unenäoküsimus?

Kas ta tuleb unenäost endast? Ma küll magan “sel ajal”, kuid nii küsinud, olen ma selle küsimusega sealt kuidagiviisi väljas. Ma ei küsi unenäoküsimust — nii tundub.

Kuid on veider, et see nii tundub. Sest kui unenäos küsitud küsimus unesolemise kohta e i ole unenäoküsimus, miks on siis ärkvel olles küsitud küsimus ärkvelolu kohta ikkagi ärkveloluküsimus?

Millest see ebasümmeetria?

Jõudnud selleni, suruvad end (oma loogikaga?) peale neli võimalikku minasituatsiooni vormi (MV).

A) Ärkel küsin: võibolla ma olen ärkel? (\bar{A}, \bar{a})

B) Ärkel küsin: võibolla ma olen unes? (\bar{A}, u)

C) Unes küsin: võibolla ma olen unes? (U, u)

D) Unes küsin: võibolla ma olen ärkel? (U, \bar{a})

Kas küsimused nendes vormides on ülepea “reaalsed”? S.t, kas olen kunagi nii küsinud?

B ja C on reaalsed — tihti küsitud — küsimused. A ja D puhul kahtlen.

Nagu näeme, on “kaheldamatult reaalsed” küsimused kujul ($- , u$), “mittereaalsed” kujul ($- , \bar{a}$).

(Siin skeemis (X, y) X märgib küsija "objektiivset" seisundit (ses mõttes, et "lõppkokkuvõttes" võib otsustada küsija seisundi kohta X), y märgib küsija poolt küsitavat seisundit.)

Miks ei saa olla $(-, \ddot{a})$ see, mida ma küsin?

Sest mu dispositsioon on igal juhul U -s ja \ddot{A} -s ärkvelolul-dispositsioon. Ma lähtun tegelikkuse-minast (ehkki võin olla unes) selle seisukoha puhul. S.t, kui mul midagi on kahelda, siis ainult oma dispositsioonis.

Küsimused on kahtlusküsimused dispositsiooni suhtes.

Niisiis $(-, \ddot{a})$ küsimused peavad kahtlema U -s ja küsima "võibolla \ddot{a} ?"; $(-, u)$ küsimused peaksid kahtlema \ddot{A} -s ja küsima "võibolla u ?".

Kuivõrd aga igas küsimuses olen \ddot{a} -dispositsioonis, on $(-, \ddot{a})$ küsimused mittetegelikud.

Millistena tunduvad kõik need küsimused?

Ütlesime, et (U, u) tundub ärkveloluküsimusena. Ka teised tunduvad sellesamana, ainult (U, \ddot{a}) ei tundu (esialgu) kuidagi.

Mida see tähendab?

Ärkveloluküsimus on küsimus, mis verifitseeritakse ärkvelolu kontekstis. Unenäoküsimus on küsimus, mis verifitseeritakse (s.t tema vastus) unenäokontekstis.

Kas need määrangud saavad olla õiged?

(\ddot{A}, \ddot{a}) on selgelt ärkvelolekuküsimus. Miks tundub (U, u) samuti? Sest ka see küsimus — vastus temale — verifitseeritakse ärkvelolukontekstis lihtsalt sellepärast, et midagi ei saa verifitseerida unenäokontekstis, kuna seal puudub tõesuse mõiste üldse.

Vastuväited sellele: isegi kui igasugune verifikatsioon on unenäokontekstis võimatu, ei ütle see veel, et verifikatsioon sünnib ärkvelolukontekstis; see võib jääda verifitseerimata.

Teiseks. Küsides (U, u) , olen ma selle verifitseerimistingimusega asetunud juba ärkvelollu. Olen sellega ärkvelolu tunnistanud tõeliseks olekuks, milles küsimusele on võimalik vastuseid anda.

Sellega ma olen aga juba lahendanud (ette) solipsismiküsimuse, ja on siis üldse arusaamatu, kuidas ta saab sündida sellest allikast — nagu mõista andsime?

Siin on mitu kahe silma vahele jäänud asjaolu.

Kõigepealt, (MV) nelikjaotus (X, y) alusel ei ole mingil juhul piisav!

Kuid vaatame korraaks "ebareaalset" (\check{A}, \check{a}) -d lähemalt. Kui (U, u) on võimalik, miks ei tohiks olla tema?

(U, u) — ma olen unes, aga ei võta seda olevat (seda, mis unes juhtub, $j(u)$) kui unenäolekut, vaid kui ärkvelolekut — $j(\check{a})$, korraga hakkab kahtlema, äkki ma siiski olen unes? (seal, kus ma "tegelikult" olen).

Analoogselt oleks (\check{A}, \check{a}) -l mõte: ma olen ärkvel, aga ei võta seda kui ärkvelolekut, vaid kui x -i (mis see on?), korraga hakkab kahtlema: äkki ma s i i s k i olen ärkvel?

Näib, et on võimalik võtta seda hoopis nii: x on u n e n ä o d i s p o s i t s i o o n . Ma olen ärkvel ("objektiivselt"), kuid võtan seda kui unenäolekut, äkki mõtlen, võibolla ma siiski ei maga, vaid olen ärkvel. Kui nii, on see täiesti "reaalne", selles mõttes, et olen ju ise nii küsinud.

Sel juhul muutub kõik sümmeetriliseks, loomulikult suletuks.

(U, u) ja (\check{A}, u) on seisundid ärkveloludispositsiooniga.

(\check{A}, \check{a}) ja (U, \check{a}) on seisundid unenäodispositsiooniga.

Kuivõrd on sümmeetria siiski püsiv?

Olen unes ja unenäodispositsioonis, s.t arvangi, et olen unes, ja äkki mõtlen — võibolla olen ärkvel? Ka see on täiesti "reaalne".

Ärkveloludispositsiooni kohta täpsemalt järgmist:

Magades olen ma ärkveloludispositsioonis — see tahab ütelda, et ma võtan oma olemist, nagu ta oleks t õ e l i n e . S.t seda olemist, mille suhtes pole ühtegi teist, tõelisemat, s.t seda seisundit, milles ma e l a n , millest kuhugi ei ole ärgata, ainult surra kunagi. Kui ma seda t õ e l i s t nimetan ärkveloluks, olen võtnud juba teatava (ontoloogilise) kohustuse \check{A} suhtes. Sellega on sümmeetria \check{A} ja U vahel ikkagi rikutud.

Kuid ma ütlen seda ettevaatlikumalt ümber: ma olen ärkveloludispositsioonis, s.t võtan oma olemist kui sellist, kust kuhugi ei ole ärgata (surm jääb kõige o m a olemasoluga täiesti transtsendentseks), ainult surra. Ärkvelolu on teatav olu, millesse ärgatakse U -st. Ma jätan praegu täiesti lahtiseks, kas on sellest veel kuhugi ärgata või mitte. Kui ma ütlen, et olen ärkveloluks ärkveloludispositsioonis, siis ütlen

ainult seda, et ma võtan oma olu sellisena, nagu poleks sellest kuhugi ärgata, ma ei ütle (praegu), et "kõrgemalt positsioonilt(?) võttes" pole võimalik kuhugi ärgata.

U on positsioon, kust on võimalik ärgata \dot{A} -sse.

\dot{A} on positsioon, kust (kõrgemalt vaatekohalt(?)) on võimalik ärgata kuhugi \dot{A}' -isse. Kuid on olemas teatav loomulik "vahepealne" vaatepunkt, mille kohaselt \dot{A} -st pole võimalik kuhugi ärgata (surmast ma ei räägi).

"Kõrgema vaatepunkti(?)" suhtes on \dot{A} ja U enam-vähem sümmeetrilised, kuigi U kohta on teada, et ärgata saab \dot{A} -sse. \dot{A} kohta ei ole teada, kuhu (kuid ei eitata, et selline superolemasolu — millele ehk järgneb super-super ärkvelolu jne — võiks olla olemas).

Kui nii, siis parem tähistus oleks \dot{A} asemel $U(0)$. ($U(0), u$)-s ja (U, u)-s ollakse ärkveloludispositsioonis; ($U(0), u(0)$)-s — endine (\dot{A}, \dot{a}) — ja ($U, u(0)$)-s ollakse unenäodispositsioonis tähendusega: usutakse, et ärkamine seisab ees. See positsioon ei ole stabiilne, kuna mina ei ole pärismina jne. Siin positsioonis tekib kahtlusi dispositsiooni suhtes: kas ma äkki pole siiski seisundis, kust ärkamist (enne surma) pole?

Ka seisund, mida võib märkida ($U, u(2)$)-ga, on mõeldav: olen (objektiivselt) unes, uus ärkamine "seisab ees", ma hakan kahtlema, kas ma pole veel "sügavamas unenäoiseisundis", s.t, et sinna seisundisse, kus arvan end oma dispositsiooni järgi olevat, tuleb alles ärgata, ja alles sellest, kuhu ärkan, seisab ees lõplik ärkamine (vahepealse vaatepunkti järgi).

Selline seisund on (end peale surunud skeemi järgi) võimalik, kuid kas "reaalne", selles ma ei ole veendunud.

Kui vaatame ülimalt teoreetilisi seisundeid ($U(K), u(l)$), siis see paar niisugusena ei määra temale vastavat dispositsiooni. Või määrab dispositsiooni lihtsalt teine liige?

($-u(k)$)-s olen ma $u(k-1)$ dispositsioonis?

Esialgse neliku puhul on dispositsioonid vaid ärkamise akti suhtes. 1) mul seisab ees ärkamine; 2) mul ei seisa ees ärkamist.

Asi on märkimisviisis ja selles, et dispositsioonid on binaarsed, on ainult kaks dispositsiooni: (-) ja (+).

Kuid kogu arutluse konteksti see vaevalt sobib, sest dispositsioonidega on seotud kaks asja:

a) arvamus seisundi kohta, kus ma olen,

b) kahtlus selle seisundi, s.t omaenda dispositsiooni suhtes.

K u i ma vaatan dispositsioone järgalt binaarsetena, olen omaks võtnud järgalt binaarse (seejuures ebasümmeetrilise) ontoloogilise hoiaku.

(+) tähendab: ma arvan, et olen seisundis, kust ärgata ei ole kuhugi (ja hakkam selles kahtlema).

(-) tähendab: ma arvan, et olen seisundis, kust paratamatult peab ärkama (enne surma), s.t millel on ärkamiskoosseis (ja hakkam selles kahtlema).

Sellega ma ütlen, et olukorra subjekt, see, kellel on olukorras dispositsioonid, on ä r k v e l o l u r e a l i s t .

Tema arvates on olemas ärkvelolu, see, millest tõelisemat kohalviibimist olemasolevas olla ei saa — see, millest välja-pole (ülespoole) minek pole võimalik, ja sellest seisundist lahkutakse surmas (surmaga tipnev koonus) ja ka surm on tõepäraselt seletatav selles kontekstis, mida võib lugeda ärkvelolukontekstiks, ainult jätkates seda; s.t klausliga: see on seletatav kontekstis, mis o l e k s mulle antud ärkvel, k u i elaksin veel edasi.

Ärkvelolurealist võib küll arvata “ma praegu magan” (isegi siis kui ta ei maga), kuid selles dispositsioonis on tal ainult üks võimalus kahtlemiseks: võibolla ma siiski ei maga ja olen ärkvel ja kuhugi ärgata pole.

Selle ärkvelolurealisti (dispositsioonisubjekti) puhul on arutatav ($U, u(2)$):

($U, u(2)$)-s subjekt arvab, et on unes, s.t selles unes, milles ees seisab ärkamine ärkvelollu — “viimsesse tegelikkusesse” —, kuid hakkab selles siiski kahtlema: võib olla ma näen und s e l l e s u n e s ja mul seisab ees küll ärkamine, kuid mitte “viimsesse tegelikkusesse”, vaid alles sellesse seisundisse (unenäkku), milles ma usun end praegu olevat. Kas võib ärkvelolurealist sattuda sellisesse olukorda?

Eespool antud definitsiooni kohaselt, miks mitte. Ta ei pruugi ju kahelda ($U, u(2)$) korral ärkvelolu “viimses reaalsuses”.

Võib leida ärkvelolurealiste, kellel on peale selle veel lisaseisukohti unede ja ärkamiste kohta; näiteks võivad nad arvata, et ($U, u(2)$) on tühi, sest pole võimalikud unenägudest unenägudesse ärkamised.

Enamik ärkvelolurealiste ongi sellised, kuid põhimõtteliselt (s.t, skeem võimaldab ka muid variante) ei pea nad ilmingimata olema niisugused, nagu nad enamal juhul on.

Kuid mõeldavad on ka teised subjektid — need, kes ei ole (selles mõttes) ärkvelolurealistid. Subjekt ei pea pidama ärkamist lõplikuks astumiseks kõrgemasse võimalikku reaalsus seisundisse. Subjekt võib arvata mitmeti oma arvamishetke seisundi kohta ja i g a s neis võib tema seisukoha järgi ärgata. Sellisel juhul range binaarsus kaob (kuigi on mõeldav ka binaarne ärkvelolu mitterealist, kes peab und ja ärkvelolu samaväärselt tegelikuks — kuid selline ei ole eriti huvitav subjekt). Vaevalt et on võimalik ammendavalt kirjeldada ärkvelolu mitterealisti, liiga palju variante jääb vabaks.

Kuid võib kirjeldada ühte meie kontekstis huvitavat mitte-ärkvelolu realisti, kelle dispoitsioonide süsteem ei ole rangelt binaarne. Range binaarsus tekib sellest, et ärkamine ise on binaarne ja ühesuunaline suhe kahe ainuvõimaliku seisundi vahel:

uni — ärkvelolu (selle järel lõplik tõelisus).

Range ärkvelolurealisti jaoks on ainult see vahekord mõeldav, mitterange jaoks on võimalik binaarsete suhete jada:

$$— u(N) — u(N - 1) — \dots — u(1) — u(0) = \bar{a}.$$

Jada lõpeb ilmingimata \bar{a} -s.

Mitterealisti jaoks ärkvelolu suhtes jada ei lõpe \bar{a} -ga ja võib jätkuda kui kaugemale tahes.

Me võime rääkida oma subjektist, et ta on too või teine, kuid i s e olla hoopis midagi muud. S.t me võime võtta mis tahes positsiooni ja anda ette $U, \bar{A}, U(N)$ jne kuidas tahes (millise meie poolt ettevõetud ontoloogiaga tahes). N e n d e g a me anname süsteemi, milles vaatleme oma subjekti, kelle määravad ära ta dispoitsioonid ja kahtlused nende suhtes.

Võime valida subjekti, kelle arvamused (üldised, mitte spetsiaalsed, sest eelduse kohaselt subjekt, isegi kui ta üldised seisukohad on samad mis meil, e i tea, millisesse $U(N)$ -i me teda paneme) langevad meie omadega kokku.

Kuna me ei vali ärkvelolurealistlikku raami, milles subjekti vaadata (see oleks liiga kitsas), siis näiteks ärkvelolurealisti vaated süsteemi taga olevate vaadetega kokku ei lange.

Kuidas peaks sellises süsteemis kirjeldama ärkvelolu miterealisti dispositsioone, mis esitavad subjekti kahtlusi? Subjektil on (a) dispositsioonid "ma olen seisundis $u(i)$ ", ja (b) kahtlused "see, mis ma arvan, ei ole õige, pigem olen seisundis $u(k)$ ".

Võiks märkida kogu lugu kolmikuga,
(X, dy, z).

Subjekt on (meie otsuse järgi) seisundis X , tal on dispositsioon dy (ta arvab, et on seisundis y) ja kahtlus selle dispositsiooni suhtes: et ta ei ole seisundis y , vaid seisundis z .

Kolmikskeemis ei ole seni juttugi ärkamistest. Kuid nad on siia sisse mõeldud: Kõik üleminekud seisundite vahel on ärkamised

$$X - \ddot{a} - Y.$$

Üldjuhul tuleb rääkida ärkamistest kahes mõttes. Objektivselt ärkamised — need, mida "näeme" meie (sellega, et paneme nad lihtsalt subjektile peale), ja need, millest mõtleavad subjektid. Subjekt ei pruugi tunnistada ärkamisi, mida meie (süsteem) peab võimalikuks. Ärkvelolurealist peab võimalikuks ainult ühte ärkamist $U - \ddot{a} - \ddot{A}$.

(Miski ei nõua, et meie süsteem oleks absoluutne, me lihtsalt võtame ta vaatluseks sellisena, meie endi vaatlust võib vaadelda mingis teises tagapõhjasüsteemis jne... kuni lõpmatuseni.)

Kui nii, ei saa (dy, z)-d (dispositsioonid kahtlusega) iseloomustada ärkamiste kaudu ainuüksi — (+), (—) —, nagu sai siis, kui süsteem ise oli ärkvelolurealistlik. Ärkamised kui üleminekud on siia juurde mõeldavad: Kui subjekt kahtleb, et ta ei ole seisundis y , vaid seisundis z , siis ta teab, et need kaks seisundit on igal juhul omavahel seotud ärkamisega (mis ees seisab, või vastupidi, mida ees ei seisa).

Eespool räägitu viitab, et solipsismieelse uneprobleemi saab formuleerida süsteemiks

$$(X, dy, z; \ddot{A}, \ddot{a}).$$

Üldisel juhul on subjekti seisundid kirjeldatud kolmikuga X, dy, z . Erinevad X -id, dy ja z -id on seotud ärkamistega \ddot{A} ja \ddot{a} .

($U(N), du(i), u(k); \ddot{A}, \ddot{a}$) tähendab siis seda: meie oleme pannud subjekti seisundisse $U(N)$. See on seisund, milleni

saab ärgata seisundist $U(N - 1)$, $U(N)$ seisundist endast on võimalik ärgata seisundisse $U(N + 1)$.

(Võib muidugi imestada, miks oleme unustanud u i n u m i s e d . Seisundist $U(N)$ võib uinuda seisundisse $U(N - 1)$ jne, s.t uinumine on ärkamise pöördoperaator —, kuid võib vaadata ka süsteemi, kus on ärkamisi, mis jätvavad mõned seisundid vahele, ka uinumisi, mis seda teevad; sel juhul lihtne operaatori ja pöördoperaatori vahekorid enam ei maksa.)

Subjekt on selles seisundis dispositiooniga $du(i)$, s.t arwab, et on seisundis $u(i)$, kuid kahtleb selles: võibolla ma siiski ei ole seisundis $u(i)$, vaid olen seisundis $u(k)$, ja teab, et $u(i)$ ja $u(k)$ on omavahel seotud ärkamistega (uinumistega); juhul kui i on suurem kui k , arwab ta, et võib ärgata dispositiooniseisundisse (järk-järgult, meie süsteemis), kui k on suurem kui i , arwab ta, et ärgata dispositiooniseisundisse pole võimalik (on võimalik uinuda), ta on dispositiooniseisundiga võrreldes $(k - i)$ -kordselt ärkvel.

Muidugi ei ole skeem asjakohane ses mõttes, et keegi ei ole kunagi (s.t vaevalt, et oleks) mõnes seisundis, kus N ja i ja k üksteisest rängalt erineksid (ollakse pealegi üldiselt ärkvelolurealistid). Ometigi on skeem oluline (milleks, näeme).

Kuid kui vaadata uinumisi (\bar{A} ja \bar{a} pöördoperaatoreid), siis ilmnevad uued ebaasjakohasused. Uinumised, mis formaalselt peaksid olema pöördoperaatorid, ei ole seda siiski kõigi uneseisundite erilisuse tõttu:

Ärgates $U(0)$ -isse, ärkam ikka samasse $U(0)$ -isse, uinudes $U(0)$ -is, ei liigu ma samasse $U(1)$ -te, sest pole olemas endist $U(1)$ -te, ainult $U(0)$ on ikka endine.

Unenäo loomus on mitte kunagi olla endine, s.t üldse mitte olla. Selle asjaolu tõttu me olemegi ärkvelolurealistid.

Kuid see kehtib nähtavasti ainult U -de kohta ega pruugi kehtida u -de kohta.

u -sid ei saa võtta nii nagu U -sid (kuidas viimaseid võtta, on muidugi meie — süsteemi — suva, kuid selleks, et süsteem vähegi asjakohane oleks, peame arvestama o m a (süsteemi püstitaja) "intuitsiooniga", selle kohta, et $U(0)$ on ainus püsiv (endine) —, sest süsteem on mõeldud kirjeldama solipsismielset unenäokogemust).

Mis mõttes peaks võtma u -sid teisiti kui U -sid?

Ses mõttes, et u -d on "subjekti omad". M e i e teame, et $U(0)$ on ainus püsiv. Subjekt, kellest räägime, ei pruugi seda teada. Subjekt on dispositsioonis du — ta arvab seega, et on seisundis u ; mis ta selle seisundi loomuse kohta arvab, peab olema u -s antud.

Või ei pea?

Mida õieti s a a b subjekt arvata u kohta?

Kui du , arvab subjekt, et ta magab, s.t on seisundis, kust ta peab ärkama, sest uni on tema jaoks seisund, kust ärगतakse, uni ei ole — nii ta arvab — tema jaoks püsiv.

Muidugi võime valida subjekti, kes iga $du(i)$ korral arvab lihtsalt, et ta on seisundis $u(i)$, ja muud ei midagi.

Kuid niisugune valik ei vali midagi, s.t on arusaamatu, mida on nii valitud. Arvamus, et olen seisundis $u(i)$, ja "muud ei midagi", ei saa tähendada muud, kui et ma võtan $u(i)$ -d tegelikkusena (olen dispositsioonis $du(0)$), ja väide "olla $du(i)$ -s" ei tähenda õieti midagi.

Uinumistest tuleb pikemalt rääkida:

Ütlesin, et ükski seisund $U(I)$, $I \neq 0$ ei ole püsiv, s.t endine, ühessegi ei saa minna tagasi. Ei saa uinuda endisse unne.

Kuid kas seegi on ühemõtteliselt selge?

Kui ma nii ütlen, kas ma siis ei ole juba tunnistanud end ärkvelolurealistiks? Koguni seda, et ainult ärkvelolurealism ongi võimalik?

Midagi on siin mõistetes ja mõistmistes süstemaatiliseltegi aetud.

Kuid isegi ärkvelolurealistina — kas ei ole siin teisi mõeldavusi: ma ei saa küll uinuda endisse unenäkku, kuid ma saan uinuda e n d i s e l t unne? Unes-olemine kui selline on vana ja tuttav endine. Nagu e n n e g i, ma magan ja näen und. Ma ei näe küll endist und, aga ma ei tea seda.

Mis oluline: ärkvelolus ma tean ärkamishetke, vähemalt ärkamist — ma tean, nüüd-ma-ärkasin, või vähemalt, et nüüd-ma-olen-juba-ärғанud. Ma ei tea aga uinumishetke, ma ei tea ütelda: nüüd-ma-uinusin, s.t nüüd ma lahkusin $u(i)$ -st ja sisesnesin $u(i+1)$ -te, "unenäkku", ma olen seal. Analoogselt leian ma end juba sündimisest saadik olevana ja tean: nüüd-ma-olen-juba-sündinud, kuigi ma sedapuhku ei tea, et nüüd-(just)-

ma-sündisin (või isegi "tean" — mingis raskestidefinaeritavas "teadmise" tähenduses — seda, ainult ei-mäleta).

Teades, nüüd-ma-ärkasin, tean ka, et olen jälle tagasi, e n d i s e s ärkvelolu-minas. (Ka sündinuna tean ("tean"), et olen e n d i s e s, kuigi ei või vist ütelda minas; olen endises, selles, mis o l i j u b a e n n e mind, olen minevikurealist.) Olen mina oma antud mina-minevikuga.

Unes ei jätku midagi endist, pole määratud minevikku, kuid olles unes, on jätkumine siiski probleemitu, ma ei tea midagi katkemisest ega muutusest; kõik muutub, aga oma loomulikus katkematuses, minevikki on, kuigi olematuna — olen dispositioonis *du(0)*. Kui oleksin näiteks dispositioonis *du(1)*, siis missugune oleks mu vahekord minevikuga? Ma magan ja t e a n , et magan — püüan ärgata ja unest välja pääseda, vähemalt tean, et on v õ i m a l i k välja pääseda; vähemalt on väljapääsemisel koosseis. Sellega on ka minevikul koosseis — olen uinunud, minevikus on seisund (milline see ka ei oleks), millest uinusin. Kuid kui ma tean, et ma (magades) olen unes, kas ma olen siis "endises", kas ma olen siia uinunud "tagasi"? Kas on mõeldavgi, et ma tunnen — ma olen uinunud tagasi? Muidugi ma tunnen, et olen unes ja et unesolemine kui selline on "vana" ja endine. Ja ma ei saa ka ütelda, et kõik s e l l e s (vanas) u n e s -olemises oleks muutunud; nii nagu ma saaksin ärgates ütelda, et kõik on muutunud, kui kõik o n muutunud, sest ärkvelolu aluseks on miski alaline (ikka-endine), mille taustal ma muutusi näen ja nendest aru saan. Kui nii, on põhjust küsida, mis oleks see muutus, mis mind unes sellisena üllataks ja miks?

Ma pean oma ärkvelolu ühest ärkvelolust teise jätkama, ma pean end olukordade korrapärasse sisse paigutama. Ma pean teadma eilset ja üleilset jne, neil peab olema selge eilse ja üleilse tähendus.

Muidugi võib juhtuda "katastroofilisi muutusi üleöö", kuid sellisel juhul üllatavad mind need muutused väga ja ma küsin: mis juhtus? Ma ei saa ärkvelolust aru, kui ma ei saa vastust sellele küsimusele.

Midagi niisugust ei ole unenäos, millesse uinutakse. Asjakäikude "loogika" on siin teine. Unenäos, kuigi ta ei ole kunagi endine, on siiski kõik endine, sest m i n a ise olen endine — siin-olev-mina. Unenägu on mina-keskne, mina määrab, ja ta

tunneb ennast endisena, sest t e m a ei ole siia uinumisega sündinud, vaid ikka j u b a siin olnud. Ta ise on see "SIIN".

Ja mina on endine.

Küll unemina, kuid mina, kes kannab e n d i s t .

Sellisesse "endisse" uneminasse ma astun tagasi. Mul ei pruugi olla võimalik seda mina kuidagi ratsionaalselt identifitseerida, kuid ta on see, kes annab ürg-endise.

Ärkvelolurealisti jaoks ainult ärkvelolu on minast sõltumatu.

Kui loobuda ärkvelolurealistmist ja arvata, et ka $u(0)$ -isse uinutakse, siis on "praegune" $u(0)$ praegune kõigi oma vahepealsete — siit nii paistvate — ärkamiste ja uinumistega. Sel juhul peab kaduma unede minakesksusest erinev ärkvelolu ja "kõik kokku on unenäod" — $U(I)$ -d. Ka $I = 0$ puhul ei sünni midagi "erilist".

Mida aga ütelda sel puhul ärkvelolust k ö r g e m a t e unede (superärkvelolude) kohta ja mis nad üldse oleks, kui ärkvelolu — $U(0)$ ei ole midagi "erilist"?

Ei midagi, sest pole kogemust, kust võtta ütlemissäärset. Teoreetilises konstruktsioonis võib ütelda umbes sedasama, mis on üteldud u kohta: ainult mina on kindlalt endine. Võib veel küsida, kas kõik minad on kõigis maailmades samad?

Nad ei ole samad selles mõttes, et kõik on oma maailma minad, kuid neil kõigil on siiski sama juur. Nad kasvavad kõik ühel puul. Kust juur pärineb, jääb täiesti lahtiseks.

Tagasi solipsismi juurde: Mis abstraktsioon see õieti on? Kui ta tuleneb ($U(i)$, $du(k)$, $u(l)$; \ddot{A} , \ddot{a})-st, siis kuidas ta sellest ikkagi tuleneb?

Kuid alustagem kaugemalt. Ma ei saa ärkvel (mõnikord) küsimata jätta: äkki ma magan? See küsimus lihtsalt o n k o h a l . Ma ei saa astuda "järgmist sammu" ilma talle reageerimata. Ma pean ennast "järgmiseks sammuks" korda tegema — ära reageerima (vastama) —, alles siis "lastakse" mul astuda "järgmine samm" oma igapäevases tavategemises.

Tavaliselt ei lähe mul vaja lahendust, või õieti, ülesaamine sellest küsimusest, annulleerimine reageeringus, ongi juba vastus. Sest tegemist on n-õ jooksva küsimusega.

Millal aga muutub "jooksev küsimus" "seisvaks", küsivaks solipsismiküsimuseks?

Was ist des Esten Philosophie

Sest solipsismiküsimuses (-küsimises) ma ei reageeri enam pelgalt juhuslikult ettejäanud "tõkkele".

Mu ees on apooria, mis on püsiv, mis tuleb ja jääb. Mis tahab nüüd vastust ja just nimelt vastust.

Solipsismiküsimus niisugusel kujul, nagu mina teda omal ajal küsisin: kas ma üldse saan teada, et ma ei maga?

Ma küsin siis, kui mul ei ole mingit otsest silmapilgulist ajendit seda küsida. Ma olen täiesti ärkvelolu dispositsioonis ja ei kahtle selles isegi ($U(0)$, $du(0)$, u) mõttes. Ma kahtlen temas üldiselt. Millest see tuleb, et hetkeline tunne ($du(0)$, u) asendub selle üldise kahtlusega, kus ma enam ei oota, et mu ees seisab ärkamine?

Eelmise arutluse võtmemõiste oli ärkamine: "see ei saa nii olla, varsti ma ärkan üles".

Solipsismiküsimust küsides (püsivat) ma ei oota enam ärkamist — ärkamine on nihutatud kuhugi määramatusse, lõpmatusse. Minu dispositsioon temasse on küsitav. On küll põhimõtteliselt ärkamine, kuid ta ei pruugi kunagi kätte jõuda — jääbki $du(0)$, kuid alati küsitavana.

Ma mõistan, et minus endas on see küsimus paratamatult olemas. Ma ise olen selle küsimuse mõttes küsitav.

Skeem, mille skitseerisin, näitab "hilissolipsismi" teed. Kui mõttetu ta olekski ja kui kauge "reaalsusest", mingi loogika sunnib ta peale. Mingi loogika minus endas või selles, milles ma ennast leiän.

Ma skitseerin skeemi ja näen kohe ta küündimatust — kuid juba on ta mind mõjutanud. Juba ma mõtlengi mõistetes, mis skeemist tulenevad, juba ongi filosoofia kohal kui paratamatu.

Milles siiski seisneb küündimatus?

Ma olen asetanud end dispositsioonisubjektide suhtes mängujumala vaatepunkti. Mis ma sellega olen teinud? Ma olen ütelnud, et iga dispositsioonisubjekt on mingis seisundis objektiivselt, seisundid $U(K)$ on objektiivsed.

Kust ma võtan selle objektiivsuse?

Kust mujalt kui oma dispositsioonidest. Ma tunnen neid ja oma kahtlusi nende suhtes, aga ka seda, "mis tegelikult selgub".

Mis "tegelikult" ärgates selgub.

Ärgates selgub, et...

Seega mul on dispositioonid, kahtlused nende suhtes ja selgumised. Oma mängujumala positsiooni jõuan ma ärkamiskogemuste kaudu. Ma olen oma ärkamiskogemust "tõeliseks" ja selle alusel loon süsteemi "objektiivsete" seisunditega. Objektiivne on see seisund, milles olen ärganuna. Kuigi ka see jääb kahtluse alla, on ta siiski objektiivselt võimalik.

Mida see tähendab?

See tähendab seda, et võtan: kui mul on dispositioon midagi uskuda, siis on olemas see, mida-uskuda, ehkki usk võib olla väärusk.

Ma võtan: kui ma usun, et võibolla olen ma metsas, siis ma ei pruugi olla metsas, kuid peab olema mets, kus olla saab. Kui pole metsa, on arusaamatu, üldse millest uskumine räägib.

Kuid ma võin ju ka uskuda, et olen "nooruse allikal" — kas peab sellest järeldama, et nooruse allikas peab olema, ehkki ma ei pruugi seal (parajasti) olla? Ei pea ju. Ja ma ei võta ka seda nii.

Aga vähemalt nii ma võtan siiski:

Nooruse allikat ei pea olema, kuid ometi peab olema koht-kus-ma-olen. Kui ma olen kusagil, on "kusagi" olemas. Kui ma olen ärkvel, pean ma olema, ehkki ma ei pea olema ärkvel, isegi ärkvelolu ei pea olema.

Niisiis on mu objektiivsuse tuletus väär, seega ka skeem küündimatu.

Miks ma temast ometi kinni hoian?

Sest mulle näib, et ma võin seda alati parandada, jättes temast välja objektiivsed seisundid $U(K)$ -d.

Jäävad järele ainult dispositioonid ja kahtlused ja mina, dispositioonide ja kahtluse kandja. Cartesiuse mina?

Kasvõi seegi, sest käik läbi Cartesiuse mina on paratamatu, olenemata täiesti sellest, kas ta on "tõeline" või mitte. Ka filosoofiliselt ebavajalikuna on ta metafilosoofiliselt möödapääsmatu.

Nagu on möödapääsmatu solipsism, mis temast või vähemalt samast juurest tuleneb.

Skeem, mis on inspireeritud ärkvelolurealismist, lubab oma inspiratsiooniallika kõrvale visata.

Loobunud objektiivsetest $U(K)$ -dest, olengi seda teinud — kõrvale visanud. “Kõik on kokku unenägu” ja jääb ainult mina, see-kes-näeb.

Filosoofia kui pärimine kõrgeima *autokraton*'i järele algab solipsismist või vähemalt järgmisest sammust, Cartesiuse dualismist, või nende mõlema tagasilükkamisest. Ei saa aga tagasi lükata seda, mida ei ole. On mõttetu rääkida Cartesiuse mõttetusest, pigem võib rääkida tema mõtte asendamisest.

Milleks mul on aga v a j a seda mina ja tema üle pärimist siin, kus käib jutt *isama*'st ja tema filosoofiast? Kas on üldse vaja, et vaja oleks?

Ma ei tea, kuid ma pärin siiski, sest ma tunnen muret *isama* pärast.

See mure on vist metafilosoofiline ja tal on sarnasusi mu-
rega minu enda pärast; mingis olulises punktis — mida ma praegu üles ei jõua otsida — on nad üks ja sama mure.

Teiselt poolt aga, *isama*-küsimused, kui nad on tõsised, on **kõik avalikud dialoogiküsimused ja kuuluvad avalik-
kuse super-autokraton'i suurde konteksti.**

Ka minule oli pärimine vajalik, sest ta muutus *autokraton*'i-
küsimuseks:

Ma kardan jääda *autokraton*'ist väljapoole.

Et *isama* saaks oma küsimusi tõsiselt küsida, peab ta ole-
ma m i n a ja mõtlema noid mina-mõtteid. Neid mõteldes muutub *isama* endale küsimisobjektiks. Alles mina-mõttes küsitavana saab ta astuda *autokraton*'i-konteksti.

Kuidas?

Olles mina, on *isama* ise *autokraton* ja saab sellisena kuu-
luda (super-)autokraton'isse. Nagu mina — see, kes seda kir-
jutab — olen *autokraton* ja sellisena a s u n traditsiooni
super-autokraton'is.

Mina-küsimus on olemise küsimus — kuidas mina olen,
mis mina olen, mis mina millenagi olles olen.

Isama — kui mina-olemise küsimus: mis ma *isama* olles
olen?

Hüva.

Kuid kuidas puutub siia *Vaterland*, mis seisab meie arutluse
alguses?

Ta puutub sellega, et seisis asja — *isama* — enda alguses. Küsiti ju *Mis on mo kallis isama — Vaterland*'i eeskujul. *Isama* oli (vähemalt mõttes) asetatud *Vaterland*'i kultuur-autokraat'isse embrüonaalse autokraat'ina. Ta sündis *Vaterland*'i kummaliseks võõrembrüoks.

Ja kus mujal — kui asja- ja ajalood juba nii kujunesid, nagu nad kujunesid — oluks tal võimalik sündida, sest sellest samast võõrembrüost sündis ka k i r i : isamaa, kiri ja raamatud. Juba sellega oli ta väike-autokraat'ina mõeldud tolle *V-autokraat*'i osaks. Kuid nii see ei sünni siiski kokku. Niivõrd kui küsimus on minas — mina-isamaas, see tähendab tema olemises —, tuleb mängu aeg palju ulatavamalt (ja küllap siis mingis mõttes ka sügavamalt) kui ükski *Vaterland* seda võimaldab.

Isamaa-mina (vastupidiselt liht-minale) on ajaline, on ajalooline. Ta ei saa olla ilma selle loota.

Mis on aga see lugu — *isama* eel-aja-lugu?

See lugu on loota, sest ei kuulu suurde konventsionaalsesse autokraat'is-konteksti. Selle loo aeg on peaaegu läbi jutustamata, võibolla isegi jutustamatu.

Ehk kui midagi pajatataksegi, siis tuleb sellest vaid millenniumipikkune sõjajutt, sõjast, mida meie ise ei ole pidanud; mida oleme küll sõdinud, kuid mitte pidanud. Aga see (pajatatud lugu) pole pärislugu. Pärislugu ei saa jutustada. Ta ei mahu, või lihtsalt ei jõua aja-loosse.

Meie taga pole Püha Rooma riiki ega ulatu meie iminapad Kreekani. (Ainult *isama* eeskujul, *Vaterland*'i kaudu ulatuvad — kaudselt.)

Kuid nad ulatuvad, ulatuvuse ühes teises mõttes, kaugemale. Aegade taha ja üle — väljaspool ajalugu on isamaa-mina olemislugu. Selle meeldetuletamise ja meelespidamisega, selle minaksvõtmisega algab see, mida pealkirjas võõras keeles küsiti, see, mis isamaa-mina teeb ise-autokraat'iks ja mille-na ta suures autokraat'is saab püsida. Mis meeles peetakse, on meeles, mis meeles on, sellest räägib filosoofia, isegi kui ta sellest endale õieti aru ei anna.

Keel on olulisim, kuigi ka kirjast ja sellega *Vaterland*'ist ei pääse mööda.

Niisiis *isama*'l kui minal, et mina-olla, on vaja küsida minaküsimust (nagu minul, et mina-olla, oli vaja küsida oma unenäo-mina küsimust). S.t tal on vaja filosoofiat.

Missugune peab see siis olema? Missugune on meie mina, mis minaküsimuses võib olla filosoofiana välja kuulutatud: kõdumata dialoogi asetatud?

Kõik oleneb võimsusest, selles võimsuse tähenduses, millest me pikalt arutasime: *Isama* võimsusest, mis tema juurde paratamatult kuulub, niivõrd kui ta üldse saab olla *isama*.

Alustagem kaugemalt.

On ju olemas saksa filosoofia, prantsuse filosoofia, inglise (empiristlik) filosoofia, ameerika omagi on, hispaania ja küllap itaaliagi, rääkimata kreeka, hiina, india, juudi, araabia filosoofiast.

Päris "teaduslikult" võttes on see kõik kuidagi veidi kahtlane, aga nii see peabki ju olema, see ei ole asja ega vaatepunkti viga. "Range teaduslik vaatepunkt" on võimalik ja võimalikuna, et olla see, mis ta on, p e a b seadma endale kriteeriume, millest kinnipidamisel p e a b vaateväljast kaduma terve galerii pilte — muutuma sellest vaatepunktist vaadatuks nähtamatuks. Mis nähtavaks jääb, on "teaduslik-loogilise tõsikindlusega tõestatud", seda ei pruugi olla palju, kuid seda läheb (tihti peale) vaja. S.t, et see sellisena, nii eraldatuna kogu ülejäänud galeriist, oleks "käepärast võtta".

Ometi jääb vähevõitu võtta, kui sellega piirduda. Ma ei piirdugi. "Nemadki" (seal Inglismaal, rääkimata Saksamaast ja Prantsusmaast) ei piirdu.

Räägitakse näiteks vabalt ja ilma tõrgeteta ka ameerika pragmatismist kui tõelisest ameerika filosoofiast.

Enamgi veel — mõned lähtuvad temast, et filosoofiat klassikalises Euroopa mõttes üldse välja juurida (Rorty ja temasugused). Mis iseendast on muidugi huvitav tegevus ja on ka mingi filosoofia isamaa ja tema võimsusega ja kuulub mingisse *autokraton*'isse. Kuid ei puuduta meie arutlust praegu.

Neid isamaa-filosoofiaid, mida ette lugesin, on läinud oma isamaadele vaja, nad on minaküsimuste poolt sünnitatud; vastatud ja vastamata küsimuste kompleksid. Hädavajalikud sellele pinnale ("isamaad" võib ka teisiti, "rahvusvaheliselt" mõista, kui see on seotud mingi võimsuse ja kindla *autokraton*'iga, mille minaküsimust ta küsib). Avalikult küsitud

minaküsimus on ikka kõik *autokraton*'i-võrgus, on sõna kõdumata dialoogis, ja siin mängib otsustavalt *autokraton*'i mahtuvus, mälu võimsus, protsesside mitmekesisus jne jne — kõik-sugu tehnilised ja pooltehnilised terminid on mängu toodavad, et seda seletada, mida ma siin lühidalt (ikka) nimetan võimsuseks.

Ameerika pragmatism, mis oma sünniajal oli vaid suhteliselt võimas (sest isamaagi oli *autokraton*'ina ainult suhteliselt võimas ja üsna ühekülgne), oli siiski küllalt potentsiaalne, et ennast hoida, et ennast oma minaküsimuses küsida, et end minana oma minaküsimise omapärast minana maksma panna.

Et seda mina selliselt küsitavana (ja vastatavana) hoida, kuni isamaa üldine võimsus niipalju kasvas (pärast teist maailmasõda), et uuesti avalikult väljakuulutatuna tõusta, et end dialoogi sisse suruda, et oma *autokraton*'i-siirded laiali ajada ja ennast "rahvus-vaheliselt" nähtavaks teha.

Analoogset võib ka teiste näideteks toodud minaküsimuste kohta ütelda, kuid öeldu kehtib aegadel ja kohtadel eri viisil ja võimsuses.

Mida ütelda meie endi võimsuse kohta?

Pole ju mingit võimsust, kui seda mõõta *autokraton*'i parameetrites, mis oma siiretega on sees üleüldises ja suures.

Kuid ma arvan, et selles ei ole asi, see tähendab, see asi, mille peale oma mõtet raisata.

Kõik, mis meile — Jannseni poolt nimetatud *isama*'le — on oluline, on tema võimsus-intensiivsus ja filosoofia mina-intensiivsus.

Minaküsimus peab olema sügavalt selles põhjatu aja ajalootus minajuures sees, intensiivselt ja selle juure (aja-lootu aja) mõttes "võimsalt".

Juurest: võib olla on ta ülddialoogi pildis nähtuna puhtalt negatiivne — sest aja põhjatus ei tule looduna üldpildis nähtavale, võib olla on ta nihilism kõige selgemal ja armutumal kujul — siis järelikult kõige mina-intensiivsemal. Ta vist ongi nihilism, ainult tema ilme ei ole veel selge.

(Võib ju nii olla, et näiteks pole olemaski — pole tal mõtetki — mingit epistemoloogiat kui sellist, et alles küllaldasel kaugenemisel esmaküsimusest (solipsismi mina-juurest) see millenagi sünnib ja hakkab siis paistma esmaküsimuse endana. Öeldu ei kehti muidugi ainult epistemoloogia kohta.

Was ist des Esten Philosophie

Kehtib kõige kohta, mis kunagi esmaküsimusest eemaldub ja ise esmaküsimusena paistma hakkab.) Jannseni (ja meie kõigi) *Isama* esmaküsimus ei hakka veel millenagi paistma, ta on mis ta on — ajalootagune juur.

Kas sellega on küsimus *Was ist des Esten Philosophie* vastatud?

Ei ole.

Isegi see ei ole vastatud, kas just nii tuli seda küsimust küsida.

Kas nii küsides me jääme — kui üldse jääme — oma *isama* ja tema filosoofiaga *Vaterland*'i varju?

Vater-land'i või mõne teise *-land*'i?

Ma ei arva seda siiski. Küsimise vorm on "taktikaliselt" valitud, ta viitab vaid kihile, millest ajalootu juur pidi läbi tõusma, et sellest läbitõusnuna kirja-keele (ja seega aja-loo) pinnale välja jõuda. Ta viitab selleks sundivale silmapilgule, et teist sundivat — praegust — silmapilku sellisena — sundivana (filosoofiaks sundivana) ära tunda. Et juhtida tähelepänu olemise kontekstidele.

Olemata eriline Wittgensteini austaja, parafraaseerin siiski tema lauset:

Tegu on redeliga, mis alles ta ülemiselt pulgalt vaadates nähtavaks muutub — siis, kui mina esmaküsimuse olemasolu hakkab paistma ja tema — redel — tuleb ülearusena kõrvale heita.

25. 10. 97.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12; 1998 1–12 ja 1999 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihv

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2000:

USD 62, DEM 116, FIM 351, CAD 93, FRF 380, SEK 516, GBP 38, AUD 96.

Back issues for 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12;
1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12 and single issues for 2000:

USD 6, DEM 10, FIM 30, CAD 8, FRF 33, SEK 45, GBP 4, AUD 8.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2000

Back issues for 1999	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1998	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1997	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1996	1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1995	1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1994			3	4	5	6	7	8	9		11	12

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Beginnings of modern literature in Estonia	<i>Friedebert Tuglas</i>	675
Estonian literature at the gateway of the Estonian Writers' Cooperative	<i>Janika Kronberg</i>	695
The phenomenon of anticulture in Soviet culture	<i>Peet Lepik</i>	718
Formation of double thinking during the first two Soviet decades	<i>Aili Aareleid</i>	755
Activities of the Estonian National Independence Party from 1988–1991. III.	<i>Viktor Nüitsoo</i>	775
The legal system and the role of debt law in it: Some critical notes on the pending legal reform. I	<i>Uno Mereste</i>	792
Three poems	<i>Erik Lindegren</i>	803
Birth rites in town and in rural areas. I	<i>Marika Mikkor</i>	806
On Plotinus' concept of <i>techné</i>	<i>Marju Lepajõe</i>	849
The Roman Catholic Church in Estonia 1918–1998	<i>Lambert Klinke</i>	862
<i>Review: First act in Estonians' history drama. Jüri Ant. Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest.</i> Tallinn, 1999. 217 lk.	<i>Heino Arumäe</i>	883
Editorial note. Summaries		893
<i>Was ist des Esten Philosophie.</i> VI.	<i>Madis Kõiv</i>	901

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163



9 770235 077719